

LORRAINE
EDWARD
WALGER
πάντα ῥεῖ

C. IULI CAESARIS

COMMENTARII

CUM

A. HIRTI ALIORUMQUE SUPPLEMENTIS.

RECOGNOVIT

BERNARDUS DINTER.

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXVI.

VITA CAESARIS.

De Caesaris *vita* haec fere comperta habemus tum veterum scriptorum, inprimis *Suetoni,* testimoniis tum virorum doctorum nostrae aetatis, *Drumanni* maxime et *Mommseni*, disquisitionibus.

Gaius Iulius Caesar natus est a. d. IIII. Id. Quint. anni U. c. DCLIIII. vel, ut opinatur *Mommsen*, DCLII. (ante Chr. n. C. vel CII.), patre C. Iulio Caesare, qui praetor anno U. c. DCLXX. mortem obiit, matre Aurelia, muliere ingeniosa, quae filia videtur fuisse M. Aureli Cottae et Rutiliae.

Traditur fuisse excelsa statura, colore candido, teretibus membris, ore paulo pleniore, nigris vegetisque oculis, valetudine prospera, in corpore curando morosior, mitis clemensque natura, peracri iudicio, ingenio acuto, valens memoria, magno animo, vigilans, laborum patiens, ambitiosus, impotens.

Praeceptore usus est M. Antonio Gniphone Gallo, homine non minus Graece quam Latine docto. Annos natus fere duodecim postquam a C. Mario affini suo flamen Dialis creatus est, anno U. c. DCLXXI. Cossutia sponsa dimissa uxorem duxit Corneliam, cuius pater L. Cornelius Cinna quartum consul anno ante ab exercitu suo erat interfectus. Quam anno post a L. Cornelio Sulla repudiare iussus cum non obedisset, et flaminio et uxoris dote et patrimonio privatus, ut effugeret e manibus ministrorum Sullae, habitu permutato urbe excessit. Atque illo ipso tempore febri quartana laborans cum tamen in montibus Sabinis lateret, postquam vitam vix ab inquisitoribus pretio redemit, tandem virginum Vestalium itemque Mamerci Aemili, Aureli Cottae, ceterorum amicorum deprecationibus invitus Sulla permotus est, ut vitam ei concederet.

Anno insequenti Caesar in Asia meruit prima stipendia in castris M. Minuci Thermi propraetoris, a quo postquam classis arcessendae causa ad Nicomedem Bithyniae regem missus est, re bene gesta, uno ex commilitionibus e vitae discrimine erepto, in Mytilenarum expugnatione corona civica donatus est. Triennio post cum per breve tempus in P. Servili classe cum piratis Cilicibus pugnasset, Sullae morte cognita Romam reversus in popularium partes transiit, M. Lepidi societate abstinuit.

Anno insequenti (a. U. c. DCLXXVII.) Cn. Cornelium Dolabellam, qui proconsul Macedoniae fuerat, anno post Cn. Antonium, qui in Achaia rapinas fecerat, utrumque Sullanarum partium, de repetundis accusavit; quorum quamquam neuter est condemnatus, tamen Caesar magnam inde laudem consecutus est.

Eodem anno exeunte cum Rhodum abiret Moloni rhetori operam daturus, in itinere prope Miletum a piratis captus, sed quadraginta dierum spatio interiecto redemptus, eosdem piratas navibus Milesiis persecutus est captosque Pergami cruci affixit.

Postquam annum Rhodi commoratus est, anno DCLXXX. cum inde in Asiam transisset, pulso ibi praefecto Mithridatis regis, qui Asiae minoris littora Rhodo proxima vastabat, in C. Aureli Cottae avunculi locum absens pontifex creatus Romam revertit. Ibi cum comitate et liberalitate in populi favorem venisset, eius suffragiis tribunus militum creatus auctores tribuniciae potestatis, deminutae a Sulla, restituendae tam enixe adiuvit, ut quadriennio post potestas tribunicia a Pompeio ex Hispania reduce et Crasso consulibus restitueretur. Eodem anno, DCLXXXIIII., legi iudiciariae a L. Aurelio Cotta latae suffragatus est, oratione, qua Plautiam rogationem suadebat, perfecit, ut L. Cinna, uxoris frater, quique cum eo M. Aemilium Lepidum secuti post eius mortem ad Q. Sertorium confugerant, restituerentur.

Quaestor anno U. c. DCLXXXVII., cum provincia ei obvenisset Hispania, cui Antistius Vetus pro praetore praeerat, munere functus cum summa diligentia, Gadibus visa Alexandri Magni imagine vitae ante actae pudore perculsus ante tempus Romam rediit.

Eodem anno publice laudavit Iuliam amitam Corneliam

que uxorem defunctas. Huius in locum, postquam Gallorum Transpadanorum civitatem petentium spem confirmavit, Pompeia, Q. Pompei Rufi filia, Sullae nepte, ducta legi Gabiniae de uno imperatore contra praedones constituendo, anno sequenti legi Maniliae de bello Mithridatico Cn. Pompeio extra ordinem mandando suffragatus est.

Ineunte anno DCLXXXVIIII. prior Catilinae coniuratio ad irritum redacta est, cuius de societate num merito venerit in suspicionem, parum constat. Eodem anno cum M. Calpurnio Bibulo aedilitate curuli functus est magnificentissime Marique statuam et tropaea restituit, qua re non minus quam ludis splendidissimis, largitionibus, urbe vario ornatu exculta populi favorem sibi conciliavit. Anno post de sicariis quaestionem exercuit, ne eis quidem de sicariorum numero exceptis, quibus legibus Corneliis cautum erat.

Anno DCLXXXXI. postquam P. Servilio Rullo auctor fuit legis agrariae promulgandae T.que Atium Labienum tr. pl. instruxit accusatorem C. Rabiri, qui ob L. Apulei Saturnini tr. pl. caedem perduellionis condemnatus, sed Q. Caecili Metelli Celeris auguris et praetoris intercessione liberatus est, restituta per Labienum lege Domitia de sacerdotiis, quam Sulla abrogaverat, pontifex maximus a populo creatus est.

Paulo post praetor designatus, altera coniuratione Catilinaria detecta, non magis quam triennio ante ab suspicione conscientiae abhorruit; coniuratos non, ut Cicero et Cato, capitis damnandos, sed per municipia in vinculis habendos censuit. Senatu iterum in aede Concordiae habito egrediens vix a comitibus equitum telis ereptus est, quamobrem reliquo anni tempore domi se tenuit.

Praetor urbanus fuit anno DCLXXXXII. cum M. Bibulo. Rogatione de refectione templi Capitolini, quod XXI annis ante incendio erat consumptum, a Q. Lutatio Catulo ad Cn. Pompeium transferenda non perlata Q. Metelli Nepotis tr. pl. rogationem, ut absens consul Cn. Pompeius fieret, i. e. ut a bello Mithridatico revocaretur, adiuvit: qua de causa cum Metello ab administratione rei publicae summotus, sed paulo post in integrum restitutus est. Eodem anno cum Pompeia uxore adulterii cum P. Clodio facti convicta divortium fecit.

Ex praetura anno sequenti Hispaniam ulteriorem sortitus provinciae finibus propagatis ipsaque optime constituta magnam laudem consecutus est. Lusitanis devictis et Brigantio capto imperator appellatus medio fere anno proximo triumphum acturus consulatumque petiturus provincia decessit, sed cum comitia consularia iam indicta essent, ne consulatu excluderetur, dimisso triumpho privatus introire coactus est.

Postquam cum Bibulo consul creatus est, cum M. Licinio Crasso et Cn. Pompeio primum triumviratum iniit, qua societate inter eos sanctum est, ne quid ageretur in republica, quod displicuisset uni ex tribus.

Consulatu anno DCLXXXXV. inito instituit, ut senatus et populi acta publicarentur, tulit legem de publicanis, legem agrariam, legem de pecuniis repetundis, per Q. Vatinium tr. pl. pertulit legem de alternis consiliis reiciendis et legem de imperio C. Caesaris, qua Gallia Cisalpina et Illyri cum provinciae cum tribus legionibus in quinquennium ei decretae sunt, quibus senatus addidit unam legionem et Galliam Transalpinam.

Eiusdem anni initio Iuliam filiam Pompeio in matrimonium dedit, ipse Calpurniam duxit, L. Calpurni Pisonis cos. designati filiam. Functus consulatu C. Memmio et L. Domitio praetoribus de ipsius actis referentibus cognitionem senatui detulit, qui cum non susciperet, triduo per irritas altercationes absumpto urbe excessit.

Paucis igitur diebus postquam Cicero in exilium profectus erat, Caesar in Galliam provinciam abiit primo vere anni DCLXXXXVI. Ibi per novem annos bellum gessit fortuna maximam partem prospera.

Primo anno Helvetios transitu per Provinciam interclusos duobus proeliis vicit, Germanos Ariovisto duce gravissima clade illata e Gallia expulit. Secundo bellum cum Belgis gessit eorumque quinque civitates, Suessiones, Bellovacos, Ambianos, Nervios, Aduatucos, vicit; complures civitates Aremoricas in dicionem accepit. Postquam sub finem eius anni in Italiam revertit ibique primo vere cum Pompeio et Crasso pactus est, ut ambo consulatum peterent, sibi imperium in quinquennium prorogaretur, tertio anno Venetos, Venellos, Aquitanos

subegit. Quarto anno, Pompeio et Crasso coss., imperio ab anno DCC. ad a. DCCV. prorogato, pecunia publica et decem legatis decretis, primum Usipetes et Tencteros Germanos, deinde, postquam Rhenum transiit et Britannos duobus proeliis fugavit, Morinos devicit, Menapiorum fines vastavit. Anno quinto, DCC., quo eodem Iulia filia mense Septembri mortua est, primum ab hibernis in Italiam, deinde in Illyricum profectus est, tum Treveris Aeduisque pacatis iterum in Britanniam traiecit; ibi quibusdam gentibus devictis in Galliam reversus magnam cladem accepit ab Eburonibus, ipse Nervios cum his et Aduatucis profligavit, item hoc anno et anni sequentis initio Senones et Treveros pacavit. Anno sexto legione a Pompeio accepta iterum Rhenum transiit, paulo post Eburonum finibus devastatis in Italiam revertit. Anno septimo Gallos Vercingetorige duce denuo rebellantes, postquam ad Gergoviam magnam cladem accepit, ad Alesiam devicit. Anno octavo eas gentes Galliae devicit, quae nondum pacatae erant, primum Bituriges, Carnutes, Bellovacos, deinde Eburonum finibus iterum devastatis Andes, Uxelloduno expugnato Treveros et Aquitanos, denique, dum paullisper in Provincia moratus in Belgio hiemat, Atrebates. Nono denique anno Caesar humanitate in devictos Galliae populos usus hibernis peractis in Italiam revertit atque ubique summis honoribus acceptus est; deinde omnem exercitum in finibus Treverorum lustravit.

Romae interim a. DCCII. Pompeius, anno post M. Claudius Marcellus, uterque consul, cum Caesari concessum esset, ut absens consulatum peteret, tulerant, ne absentis ratio haberetur; bello Gallico composito Pompei amici effecerunt, ut Caesari duae legiones eriperentur Pompeioque adderentur.

Anno sequenti exarsit bellum civile, quod gestum est annis DCCV. et DCCVI. Cal. Ian. a. DCCV. cum a Senatu decretum esset, uti ante certam diem Caesar exercitum dimitteret, Caesar senatus consulto non obtemperans paulo post cum XIII. legione Rubiconem transiit et Ariminum contendit. Pompeius fuga se ei subduxit atque Graeciam petiit; quem Caesar classe persecutus, cum anno proximo ineunte ad Illyricum appulisset, prope Dyrrachium obsedit, sed repulsus in Thessaliam se recepit. Quo cum Pompeius eum secutus esset,

medio fere anno pugna atrocissima ad Pharsalum commissa est, qua victus Pompeius fuga capta in Aegypto a veterano quodam milite occisus est.

Secuta sunt tria bella, Alexandrinum, Africanum, Hispaniense, gesta ab a. DCCVI. ad a. DCCVIIII.

Caesar dum Alexandriae versatur, absens dictator in annum dictus tribunicia potestate perpetua accepta anno sequenti Ptolemaeum Aegypti regem vicit, quo flumine merso eius sorori Cleopatrae fratrique minori Ptolemaeo regnum Aegypti tradidit. Eodem anno contra Pharnacem, Mithridatis filium, profectus quinque dierum spatio eum devicit.

Pompeiani cum in Africam convenissent adiuti a Iuba rege Numidarum, eo se Caesar contulit et, postquam aliquoties varia fortuna cum iis pugnavit, pugna atrocissima ad Thapsum adversarios profligavit vere a. DCCVIII.

Postquam M. Porcius Cato voluntaria morte Uticae decessit, Caesar Gnaeum et Sextum Pompei filios, qui in Hispaniam aufugerant, eo secutus anno DCCVIIII. ad Mundam acerrimo proelio cum capitis periculo devicit. Cn. Pompeio in fuga interfecto, Corduba et compluribus aliis Hispaniae oppidis expugnatis Romam rediit quintum triumphans.

Deinde consul creatus in decennium et dictator et praefectus moribus perpetuus quamquam summa clementia usus est in Pompeianos, tamen clandestina plus sexaginta nobilissimorum virorum, maximam partem senatorum, Romae facta est coniuratio, cuius principes erant C. Cassius Longinus et M. Iunius Brutus, Catonis gener, Cassi affinis, consiliaque inita sunt de Caesare interficiendo. Capitis periculum non metuens Caesar anno sequenti, U. c. DCCX., cum bellum Parthicum parasset Martioque mense in Asiam profecturus esset, Idibus Martiis in Senatu in Curia Pompei a coniuratis viginti tribus plagis confossus ad Pompei statuam concidit annum agens quinquagesimum sextum.

I.

C. IULI CAESARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Prooemium. Gallia describitur, c. I.

[A. U. C. DCLXXXXVI.] I. Bellum Helveticum.

Helvetii Galliam invadere temptant primum per Provinciam, deinde per Sequanos, c. II—VIIII. Caesar Tigurinos ad Ararim profligat, c. X—XII. Legati ab Helvetiis ad Caesarem missi re infecta discedunt, Galli equites ab Helvetiis pelluntur, c. XIII—XV. Caesar Dumnorigis Aedui perfidia Divitiaco fratri condonata, postquam P. Considius opportunam occasionem Helvetios opprimendi omisit, iterum eos magna clade afficit, c. XVI—XXVI. Reliquiae Helvetiorum in patriam repelluntur, c. XXVII—XXVIIII.

II. Bellum Ariovisti.

Galli de Ariovisto Germanorum rege, qui Sequanorum agrum insidebat, apud Caesarem conqueruntur, c. XXX—XXXII. Caesar frustra legatos ad eum mittit, c. XXXIII—XXXVI. Copias adversus eum educit, Vesontione occupata militum trepidorum animos confirmat, c. XXXVII—XXXXI. Caesaris cum Ariovisto colloquium Germanorum impetu dirimitur, c. XXXXII—XXXXVI. Gallis legatis ab Ariovisto in vincla coniectis armis res geritur. Germani gravissima clade accepta e Gallia profugiunt, c. XXXXVII—LIIII.

GALLIA est omnis divisa in partes tres, quarum unam in- 1
colunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lin-
gua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, in- 2
stitutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis
Garumna flumen, *a Belgis Matrona* et Sequana dividit.

3 Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod
a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, mi-
nimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea,
quae ad effeminandos animos pertinent, inportant, proxi-
mique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibus-
4 cum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii
quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere co-
tidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis
finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum ge-
5 runt. Eorum una pars, quam Gallos optinere dictum est,
initium capit a flumine Rhodano, continetur Garumna flu-
mine, Oceano, finibus Belgarum, attingit etiam ab Sequa-
nis et Helvetiis flumen Rhenum, vergit ad septentriones.
6 Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad
inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in septentrio-
7 nem et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad
Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad His-
paniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septen
triones.
1 II. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissi-
mus Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone consulibus
regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et
civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis
2 exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent,
3 totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit,
quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex
parte flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum
Helvetium a Germanis dividit, altera ex parte monte Iura
altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios, tertia lacu
Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab
4 Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vaga-
rentur et minus facile finitimis bellum inferre possent;
qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore adfi-
5 ciebantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria
belli atque fortitudinis angustos se finis habere arbitra-
bantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in lati-
tudinem CLXXX patebant.
1 III. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis per-

moti constituerunt, ea, quae ad proficiscendum pertine-
rent, comparare, iumentorum et carrorum quam maxi-
mum numerum coëmere, sementes quam maximas facere,
ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum proximis ci-
vitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res con- 2
ficiendas biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium an-
num profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas 3
Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates susce-
pit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio, 4
Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos
optinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus
erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante
habuerat; itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui 5
eo tempore principatum in civitate optinebat ac maxime
plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique
filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse illis 6
probat conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis
imperium optenturus esset: non esse dubium, quin totius
Galliae plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque
exercitu illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione 7
adducti inter se fidem et iusiurandum dant et regno occu-
pato per tres potentissimos ac firmissimos populos totius
Galliae sese potiri posse sperant.

IIII. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. Mo- 1
ribus suis Orgetorigem ex vinclis causam dicere coëgerunt.
Damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur.
Die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium 2
omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique
coëgit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum ma-
gnum numerum habebat, eodem conduxit; per eos, ne
causam diceret, se eripuit. Cum civitas ob eam rem inci- 3
tata armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque
hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mor-
tuus est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, 4
quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod 1
constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant.
Ubi iam se ad eam rem *paratos* esse arbitrati sunt, oppida 2

sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos,
3 reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, prae-
terquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut do-
mum reditionis spe sublata paratiores ad omnia pericula
subeunda essent, trium mensum molita cibaria sibi quem-
4 que domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis
et Latovicis finitimis suis, uti eodem usi consilio oppidis
suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boiosque,
qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum trans-
ierant Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios
sibi adsciscunt.

1 VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo
exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile,
inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli
carri ducerentur; mons autem altissimus inpendebat, ut
2 facile perpauci prohibere possent; alterum per provin-
ciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea
quod inter fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper
pacati erant, Rhodanus fluit isque nonnullis locis vado
3 transitur. Extremum oppidum Allobrogum ést proximum-
que Helvetiorum finibus Genava. Ex eo oppido pons ad
Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros,
quod nondum bono animo in populum Romanum vide-
rentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines
4 eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem con-
paratis diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes
conveniant. Is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A.
Gabinio consulibus.

1 VII. Caesari cum id nuntiatum esset, eos per provin-
ciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci
et, quam maximis potest itineribus, in Galliam ulteriorem
2 contendit et ad Genavam pervenit. Provinciae toti quam
maximum potest militum numerum imperat — erat omni-
no in Gallia ulteriore legio una —, pontem, qui erat ad
3 Genavam, iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii
certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos
civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius prin-
cipem locum optinebant, qui dicerent, sibi esse in animo

sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea
quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat, 4
L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum non
putabat; neque homines inimico animo data facultate per
provinciam itineris faciundi temperaturos ab iniuria et
maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere pos- 5
set, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis
respondit, diem se ad deliberandum sumpturum: si quid
vellent, ad Id. April. reverterentur.

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militi- 1
busque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno,
qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui
fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem murum in altitudinem pedum sedecim fossamque perducit. Eo opere perfecto praesidia disponit, ca- 2
stella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat 3
cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat, se
more et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare, et, si vim facere conentur, prohibiturum
ostendit. Helvetii, ea spe deiecti, navibus iunctis ratibus- 4
que compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdiu, saepius noctu,
si perrumpere possent, conati, operis munitione et militum concursu et telis repulsi hoc conatu destiterunt.

VIIII. Relinquebatur una per Sequanos via, qua Se- 1
quanis invitis propter angustias ire non poterant. His cum 2
sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos 3
plurimum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo beneficio habere obstrictas volebat. Ita- 4
que rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos
Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent,

perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Helvetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

1 X. Caesari renuntiatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae
2 civitas est in provincia. Id si fieret, intellegebat, magno cum periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque fru-
3 mentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit.
4 Ibi Ceutrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus
5 occupatis itinere exercitum prohibere conantur. Conpluribus his proeliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

1 XI. Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias traduxerant et in Aeduorum fines pervenerant
2 eorumque agros populabantur. Aedui, cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt
3 rogatum auxilium: Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expu-
4 gnari non debuerint. Eodem tempore [Aedui] Ambarri, necessarii et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem faciunt, sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim
5 hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant, sibi praeter agri solum nihil esse
6 reliqui. Quibus rebus adductus Caesar non expectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis in Santonos Helvetii pervenirent.

1 XII. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et

Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita
ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id
Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per 2
exploratores Caesar certior factus est, tres iam partes co-
piarum Helvetios id flumen traduxisse, quartam fere par-
tem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia
cum legionibus tribus e castris profectus ad eam partem
pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos 3
et inopinantes adgressus magnam partem eorum concidit;
reliqui sese fugae mandarunt atque in proximas silvas ab-
diderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis 4
civitas Helvetia in quattuor pagos divisa est. Hic pagus 5
unus, cum domo exisset patrum nostrorum memoria, L.
Cassium consulem interfecerat et eius exercitum sub iu-
gum miserat. Ita sive casu sive consilio deorum immor- 6
talium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem
populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit.
Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas 7
iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L.
Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium,
interfecerant.

XIII. Hoc proelio facto reliquas copias Helvetiorum 1
ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat at-
que ita exercitum traducit. Helvetii repentino eius ad- 2
ventu commoti, cum id, quod ipsi diebus xx aegerrume
confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse
intellegerent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis
Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum
fuerat. Is ita cum Caesare egit: Si pacem populus Ro- 3
manus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque
ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque
esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisce- 4
retur et veteris incommodi populi Romani et pristinae vir-
tutis Helvetiorum. Quod inproviso unum pagum adortus 5
esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre
non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti
tribueret aut ipsos despiceret. Se ita a patribus maiori- 6
busque suis didicisse, ut magis virtute quam dolo conten-

7 derent aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut
is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et
internicione exercitus nomen caperet aut memoriam pro-
deret.
1 XIIII. His Caesar ita respondit: Eo sibi minus dubi-
tationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemo
rassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quc
2 minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius
iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere;
sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellege-
ret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret.
3 Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam
recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam
per vim temptassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod
4 Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod
sua victoria tam insolenter gloriarentur quodque tam diu
se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere.
5 Consuesse enim deos immortales, quo gravius homines
ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum
ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturnio-
6 rem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen, si
obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, factu-
ros intellegat, et si Aeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque
eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese
7 cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Hel-
vetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides acci-
pere, non dare consuerint: eius rei populum Romanum
esse testem. Hoc responso dato discessit.
1 XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem fa-
cit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor
milium, quem ex omni provincia et Aeduis atque eorum
sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in
2 partes hostes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen
insecuti alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium
3 committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sub-
lati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudi-
nem equitum propulerant, audacius subsistere nonnum-
quam et novissimo agmine proelio nostros lacessere coe

perunt. Caesar suos a proelio continebat ac satis habebat 4
in praesentia hostem rapinis, pabulationibus populationi-
busque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fece- 5
runt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum pri-
mum non amplius quinis aut senis milibus passuum in-
teresset.

XVI. Interim cotidie Caesar Aeduos frumentum, quod 1
essent publice polliciti, flagitare. Nam propter frigora, 2
quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est, po-
sita est, non modo frumenta in agris matura non erant,
sed ne pabuli quidem satis magna copia subpetebat; eo 3
autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat,
propterea minus uti poterat, quod iter ab Arare Helvetii
averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die du- 4
cere Aedui: conferri, conportari, adesse dicere. Ubi se 5
diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum
militibus metiri oporteret, convocatis eorum principibus,
quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divi-
tiaco et Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem ver-
gobretum appellant Aedui, qui creatur annuus et vitae
necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat,
quod, cum neque emi neque ex agris sumi posset, tam 6
necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non
sublevetur, praesertim cum magna ex parte eorum preci-
bus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius,
quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus, 1
quod antea tacuerat, proponit: Esse nonnullos, quorum
auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim
plus possint quam ipsi magistratus: hos seditiosa atque 2
improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum
conferant: [quod] praestare [debeant], si iam principa- 3
tum Galliae optinere non possint, Gallorum quam Roma-
norum imperia perferre, neque dubitare [debeant], quin, 4
si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia
Aeduis libertatem sint erepturi. Ab eisdem nostra consi- 5
lia, quaeque in castris gerantur, hostibus enuntiari: hos a
se coërceri non posse. *Quin etiam*, quod necessariam rem 6

coactus Caesari enuntiarit, intellegere sese, quanto id cum
periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit, ta-
cuisse.
1 XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divi-
tiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod pluribus prae-
sentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimit-
2 tit, Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in conventu
dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab
3 aliis quaerit; reperit esse vera: Ipsum esse Dumnorigem,
summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem
gratia, cupidum rerum novarum. Compluris annos porto-
ria reliquaque omnia Aeduorum vectigalia parvo pretio
redempta habere, propterea quod illo licente contra liceri
4 audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse
5 et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum
numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum
6 se habere, neque solum domi, sed etiam apud finitimas
civitates largiter posse, atque huius potentiae causa ma-
trem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentis-
7 simo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, soro-
rem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates
8 collocasse. Favere et cupere Helvetiis propter eam adfi-
nitatem, odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos,
quod eorum adventu potentia eius deminuta et Divitiacus
frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit resti-
9 tutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem per
Helvetios regni obtinendi venire; imperio populi Romani
non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia
10 desperare. Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod
proelium equestre adversum paucis ante diebus esset fa-
ctum, initium eius fugae factum a Dumnorige atque eius
equitibus — nam equitatui, quem auxilio Caesari Aedui
miserant, Dumnorix praeerat —: eorum fuga reliquum
esse equitatum perterritum.
1 XVIIII. Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones
certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum
Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos cu-
rasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis

sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu
Aeduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur,
quare in eum aut ipse animadverteret aut civitatem ani-
madvertere iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat, 2
quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum stu-
dium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iusti-
tiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius supplicio Di-
vitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque prius, quam 3
quicquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et, co-
tidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum,
principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui sum-
mam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur;
simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gal- 4
lorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separa-
tim quisque de eo apud se dixerit; petit atque hortatur, 5
ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita
statuat vel civitatem statuere iubeat.

XX. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem com- 1
plexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem sta-
tueret: Scire se, illa esse vera, nec quemquam ex eo plus 2
quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia
plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum pro-
pter adulescentiam posset, per se crevisset; quibus opi- 3
bus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene
ad perniciem suam uteretur. Sese tamen et amore fra-
terno et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei 4
a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amici-
tiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua
voluntate factum: qua ex re futurum, uti totius Galliae
animi a se averterentur. Haec cum pluribus verbis flens 5
a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus
rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse
ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum dolorem eius
voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vo- 6
cat, fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit;
quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; mo-
net, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet·
praeterita se Divitiaco *fratri* condonare dicit. Dumnorigi

custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

1 XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedisse milia passuum ab ipsius castris octo, qualis esset natura montis et qualis in circuitu
2 ascensus, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum est, facilem esse. De tertia vigilia Titum Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet;
3 quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit equita-
4 tumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

1 XXII. Prima luce, cum summus mons a Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset, Con-
2 sidius equo admisso ad eum accurrit, dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a
3 Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato nostros expectabat proelioque abstinebat.
4 Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso
5 sibi renuntiasse. Eo die, quo consuerat intervallo, hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

1 XXIII. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit: iter ab Helvetiis

avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. 2
Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur.
Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere 3
a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus lo-
cis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re
frumentaria intercludi posse confiderent, commutato con-
silio atque itinere converso nostros a novissimo agmine
insequi ac lacessere coeperunt.

XXIIII. Postquam id animum advertit, copias suas Cae- 1
sar in proximum collem subducit equitatumque, qui susti-
neret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio 2
triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum
atque supra se in summo iugo duas legiones, quas in
Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia
conlocavit [ac totum montem hominibus complevit; in- 3
terea]; sarcinas in unum locum conferri et eum ab his,
qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii 4
cum omnibus suis carris secuti inpedimenta in unum lo-
cum contulerunt; ipsi, confertissima acie reiecto nostro
equitatu, phalange facta sub primam nostram aciem suc-
cesserunt.

XXV. Caesar, primum suo, deinde omnium ex con- 1
spectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem
fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. Mili- 2
tes e loco superiore pilis missis facile hostium phalangem
perfregerunt. Ea disiecta gladiis destrictis in eos impe-
tum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat inpedimento, 3
quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et
conligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere ne-
que sinistra inpedita satis commode pugnare poterant,
multi ut diu iactato brachio praeoptarent scutum manu 4
emittere et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus 5
defessi et pedem referre et, quod mons suberat circiter
mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte 6
et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum
milibus circiter xv agmen hostium claudebant et novissi-
mis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto ad-
gressi circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in mon-

tem sese receperant, rursus instare et proelium redinte-
7 grare coeperunt. Romani conversa signa bipertito intu-
lerunt: prima et secunda acies, ut victis ac summotis re-
sisteret, tertia, ut venientes sustineret.
1 XXVI. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum
est. Diutius cum sustinere nostrorum impetus non pos-
sent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri
2 ad inpedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc
toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum pugnatum
3 sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam no-
ctem etiam ad inpedimenta pugnatum est, propterea quod
pro vallo carros obiecerant et e loco superiore in nostros
venientes tela coniciebant, et nonnulli inter carros rotas-
que mataras ac tragulas subiciebant nostrosque vulnera-
4 bant. Diu cum esset pugnatum, inpedimentis castrisque
nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis
5 captus est. Ex eo proelio circiter hominum milia cxxx
superfuerunt eaque tota nocte continenter ierunt [nullam
partem noctis itinere intermisso]; in fines Lingonum die
quarto pervenerunt, cum et propter vulnera militum
et propter sepulturam occisorum nostri triduum mo-
6 rati eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litte-
ras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iu-
varent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios,
habiturum. Ipse triduo intermisso cum omnibus copiis
eos sequi coepit.
1 XXVII. Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos
2 de deditione ad eum miserunt. Qui cum eum in itinere
convenissent seque ad pedes proiecissent subpliciterque
locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo
tum essent, suum adventum expectare iussisset, parue-
3 runt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, ser-
4 vos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conqui-
runtur et conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum
milia vi eius pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore
perterriti, ne armis traditis supplicio adficerentur, sive spe
salutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum
suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse exi-

stimarent, prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Caesar resciit, quorum per fines 1
ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium numero ha- 2
buit; reliquos omnes obsidibus, armis, perfugis traditis in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latovicos in 3
fines suos, unde erant profecti, reverti iussit, et quod omnibus fructibus amissis domi nihil erat, quo famem tolerarent; Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit, eum 4
locum, unde Helvetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios, petentibus 5
Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit; quibus illi agros dederunt quosque postea in parem iuris libertatisque condicionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXVIIII. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt 1
litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum omnium re- 2
rum summa erat capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latovicorum XIIII, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII; ex his, qui arma ferre possent, ad milia nonaginta duo. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu ha- 3
bito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

XXX. Bello Helvetiorum confecto totius fere Galliae 1
legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: Intellegere sese, tametsi pro veteribus Helvetio- 2
rum iniuriis populi Romani ab his poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea quod eo consilio flo- 3

rentissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti
Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque
domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gal-
lia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reli-
4 quasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti
sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere id-
que Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quas-
dam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent.
5 Ea re permissa diem concilio constituerunt et iureiurando,
ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio manda-
tum esset, inter se sanxerunt.

1 XXXI. Eo concilio dimisso idem principes civitatum,
qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petieruntque,
ut sibi secreto [in occulto] de sua omniumque salute cum
2 eo agere liceret. Ea re impetrata sese omnes flentes Cae-
sari ad pedes proiecerunt: Non minus se id contendere
et laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam
uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enun-
tiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent.
3 Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: Galliae totius fa-
ctiones esse duas: harum alterius principatum tenere Ae-
4 duos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere de potentatu
inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab
Arvernis Sequanisque Germani mercede accerserentur.
5 Horum primo circiter milia xv Rhenum transisse; postea-
quam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac
barbari adamassent, traductos plures; nunc esse in Gal-
6 lia ad centum et xx milium numerum. Cum his Aeduos
eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse;
magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilita-
7 tem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Qui-
bus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute
et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante
in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare
nobilissimos civitatis et iureiurando civitatem obstringere,
sese neque obsides repetituros neque auxilium a populo
Romano inploraturos neque recusaturos, quo minus per-
8 petuo sub illorum dicione atque imperio essent. Unum se

esse ex omni civitate Aeduorum, qui adduci non potuerit,
ut iuraret aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se 9
ex civitate profugisse et Romam ad senatum venisse auxi-
lium postulatum, quod solus neque iureiurando neque ob-
sidibus teneretur. Sed peius victoribus Sequanis quam 10
Aeduis victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex
Germanorum, in eorum finibus consedisset tertiamque
partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, oc-
cupavisset et nunc de altera parte tertia Sequanos dece-
dere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Haru-
dum milia hominum xxiiii ad eum venissent, quibus lo-
cus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti 11
omnes ex Galliae finibus pellerentur atque omnes Ger-
mani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse
Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudi-
nem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut 12
semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium fa-
ctum sit ad Magetobrigam, superbe et crudeliter imperare,
obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et in eos
omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nu-
tum aut ad voluntatem eius facta sit. Hominem esse bar- 13
barum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia
diutius sustinere. Nisi quid in Caesare populoque Ro- 14
mano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum,
quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domici-
lium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunam-
que, quaecumque accidat, experiantur. Haec si enuntiata 15
Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus,
qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Cae- 16
sarem vel auctoritate sua atque exercitus vel recenti victo-
ria vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior
multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque
omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui 1
aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt.
Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil ea- 2
rum rerum facere, quas ceteri facerent, sed tristes capite
demisso terram intueri. Eius rei quae causa esset, mira-

3 tus ex ipsis quaesiit. Nihil Sequani respondere, sed in
eadem tristitia taciti permanere. Cum ab his saepius quae-
reret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem
4 Divitiacus Aeduus respondit: Hoc esse miseriorem et gra-
viorem fortunam Sequanorum quam reliquorum, quod
soli ne in occulto quidem queri neque auxilium implorare
auderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si co-
5 ram adesset, horrerent, propterea quod reliquis tamen
fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos
Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate
eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.

1 XXXIII. His rebus cognitis Caesar Gallorum animos
verbis confirmavit pollicitusque est, sibi eam rem curae
futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et
auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum.
2 Hac oratione habita concilium dimisit. Et secundum ea
multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitan-
dam et suscipiendam putaret, inprimis, quod Aeduos, fra-
tres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos,
in servitute atque in dicione videbat Germanorum teneri,
eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos in-
tellegebat; quod in tanto imperio populi Romani turpissi-
3 mum sibi et reipublicae esse arbitrabatur. Paulatim au-
tem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Gal-
liam magnam eorum multitudinem venire, populo Romano
4 periculosum videbat, neque sibi homines feros ac barba-
ros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam
occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in
provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent,
praesertim cum Sequanos a provincia nostra Rhodanus
divideret; quibus rebus quam maturrime occurrendum
5 putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tan-
tam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur.

1 XXXIIII. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum le-
gatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum
medium utriusque conloquio deligeret: velle sese de re
2 publica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei le-
gationi Ariovistus respondit: Si quid ipsi a Caesare opus

esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit,
illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine 3
exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar
possideret, neque exercitum sine magno commeatu atque
molimento in unum locum contrahere posse. Sibi autem 4
mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut
Caesari aut omnino populo Romano negotii esset.

XXXV. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad 1
eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: Quoniam 2
tanto suo populique Romani beneficio adfectus, cum in
consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset,
hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in con-
loquium venire invitatus gravaretur neque de communi re
dicendum sibi et cognoscendum putaret, haec esse, quae
ab eo postularet: primum, ne quam multitudinem homi- 3
num amplius trans Rhenum in Galliam traduceret; deinde,
obsides, quos haberet ab Aeduis, redderet, Sequanisque
permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate eius reddere
illis liceret; neve Aeduos iniuria lacesseret, neve his so-
ciisque eorum bellum inferret. Si id ita fecisset, sibi po- 4
puloque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum
eo futuram: si non impetraret, sese, quoniam M. Messala,
M. Pisone consulibus senatus censuisset, uti, quicunque
Galliam provinciam optineret, quod commodo reipublicae
facere posset, Aeduos ceterosque amicos populi Romani
defenderet, se Aeduorum iniurias non neglecturum.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: Ius esse belli, 1
ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vel-
lent, imperarent: item populum Romanum victis non ad
alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare
consuesse. Si ipse populo Romano non praescriberet, 2
quemadmodum suo iure uteretur, non oportere sese a
populo Romano in suo iure inpediri. Aeduos sibi, quo- 3
niam belli fortunam temptassent et armis congressi ac su-
perati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem 4
iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora
faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse, neque 5
iis neque eorum sociis iniuria *bellum* inlaturum, si in eo

manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis
penderent; si id non fecissent, longe iis fraternum no-
6 men populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denun-
tiaret, se Aeduorum iniurias non neglecturum, neminem
7 secum sine sua pernicie contendisse. Cum vellet, con-
grederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercita-
tissimi in armis, qui inter annos XIIII tectum non subis-
sent, virtute possent.

1 XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata refe-
2 rebantur, et legati ab Aeduis et a Treveris veniebant: Ae-
dui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam trans-
portati essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidi-
bus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse;
3 Treveri autem, pagos centum Sueborum ad ripam Rheni
consedisse, qui Rhenum transire conarentur; his praeesse
4 Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehe-
menter commotus maturandum sibi existimavit, ne, si
nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ariovisti sese
5 coniunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re fru-
mentaria, quam celerrime potuit, comparata magnis itine-
ribus ad Ariovistum contendit.

1 XXXVIII. Cum tridui viam processisset, nuntiatum est
ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum
Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum,
2 contendere triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne
accideret, magnopere sibi praecavendum Caesar existima-
3 bat. Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant,
4 summa erat in eo oppido facultas, idque natura loci sic
muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facul-
tatem, propterea quod flumen Dubis ut circino circum-
5 ductum paene totum oppidum cingit; reliquum spatium,
quod est non amplius pedum sexcentorum, qua flumen
intermittit, mons continet magna altitudine, ita, ut radi-
ces montis ex utraque parte ripae fluminis contingant.
6 Hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido
7 coniungit. Huc Caesar magnis nocturnis diurnisque iti-
neribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium con-
locat.

XXXVIIII. Dum paucos dies ad Vesontionem rei fru- 1
mentariae commeatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant — saepenumero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse —, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum or- 2
tus est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum in re militari usum habebant: quorum alius alia causa inlata, 3
quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi 4
neque vultum fingere neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. 5
Horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatui praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus 6
timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Non- 7
nulli etiam Caesari nuntiarant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos.

XXXX. Haec cum animadvertisset, convocato consilio 1
omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primum quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se consule cupidis- 2
sime populi Romani amicitiam adpetisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi 3
quidem persuaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate condicionum *perspecta eum neque* suam neque populi Ro-

4 mani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amen-
tia inpulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur?
aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia despera-
5 rent? Factum eius hostis periculum patrum nostrorum
memoria, cum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsis
non minorem laudem exercitus quam ipse imperator me-
ritus videbatur; factum etiam nuper in Italia servili tu-
multu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quae a nobis
6 accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posse, quan-
tum haberet in se boni constantia, propterea quod, quos
aliquamdiu inermos sine causa timuissent, hos postea ar-
7 matos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem,
quibuscum saepenumero Helvetii congressi non solum in
suis, sed etiam in illorum finibus, plerumque superarint,
8 qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si
quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret,
hos, si quaererent, reperire posse, diuturnitate belli de-
fetigatis Gallis, Ariovistum, cum multos menses castris se
ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, de-
sperantes iam de pugna et dispersos subito adortum, magis
9 ratione et consilio quam virtute vicisse. Cui rationi con-
tra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac
ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse.
10 Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem an-
gustiasque itineris conferrent, facere arroganter, cum aut
de officio imperatoris desperare aut praescribere videren-
11 tur. Haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leu-
cos, Lingones sumministrare, iamque esse in agris fru-
menta matura; de itinere ipsos brevi tempore iudicatu-
12 ros. Quod non fore dicto audientes neque signa laturi
dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibus-
cumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re
gesta fortunam defuisse aut aliquo facinore comperto ava-
13 ritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita,
14 felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se,
quod in longiorem diem conlaturus fuisset, repraesenta-
turum et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum,
ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pu-

dor atque officium an timor valeret. Quod si praeterea 15
nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibique eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime.

XXXXI. Hac oratione habita mirum in modum conver- 1
sae sunt omnium mentes summaque alacritas et cupiditas
belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tri- 2
bunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissi-
mam confirmavit. Deinde reliquae legiones cum tribunis 3
militum et primorum ordinum centurionibus egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse neque timuisse, neque de summa belli suum iudicium, sed impe-
ratoris esse existimavisse. Eorum satisfactione accepta et 4
itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut
dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non inter- 5
mitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor et xx abesse.

XXXXII. Cognito Caesaris adventu Ariovistus legatos 1
ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine
periculo facere posse existimare. Non respuit condicio- 2
nem Caesar, iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro pollice-
retur, magnamque in spem veniebat, pro suis tantis popu- 3
lique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies conloquio dictus est
ex eo die quintus. Interim saepe ultro citroque cum le- 4
gati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad conloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur; uterque cum equitatu
veniret: alia ratione sese non esse venturum. Caesar, 5
quod neque conloquium interposita causa tolli volebat neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis

equitibus detractis, eo legionarios milites legionis deci-
mae, cui quam maxime confidebat, inponere, ut praesi-
dium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet.
6 Quod cum fieret, non inridicule quidam ex militibus deci-
mae legionis dixit: plus, quam pollicitus esset, Caesarem
facere: pollicitum, se in cohortis praetoriae loco deci-
mam legionem habiturum, ad equum rescribere.

1 XXXXIII. Planicies erat magna et in ea tumulus terre-
nus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris Ario-
2 visti et Caesaris aberat. Eo, ut erat dictum, ad conloquium
venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, pas-
sibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ario-
3 visti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut
conloquerentur et praeter se denos ut ad conloquium ad-
4 ducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio
orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit,
quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod
munera amplissime missa; quam rem et paucis contigisse
et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat;
5 illum, cum neque aditum neque causam postulandi iustam
haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea prae-
6 mia consecutum. Docebat etiam, quam veteres quamque
iustae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercede-
7 rent, quae senatusconsulta quotiens quamque honorifica
in eos facta essent, ut omni tempore totius Galliae princi-
patum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram ami-
8 citiam appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudi-
nem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere,
sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse; quod
vero ad amicitiam populi Romani adtulissent, id iis eripi
9 quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quae legatis in
mandatis dederat: ne aut Aeduis aut eorum sociis bellum
inferret; obsides redderet; si nullam partem Germano-
rum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhe-
num transire pateretur.

1 XXXXIIII. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca re-
2 spondit, de suis virtutibus multa praedicavit: Transisse
Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et accersitum a

Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum
propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis
concessas, obsides ipsorum voluntate datos; stipendium
capere iure belli, quod victores victis inponere consue-
rint. Non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: 3
omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse ac con-
tra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio
pulsas ac superatas esse. Si iterum experiri velint, se 4
iterum paratum esse decertare; si pace uti velint, iniquum
esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tem-
pus pependerint. Amicitiam populi Romani sibi orna- 5
mento et praesidio, non detrimento esse oportere, idque
se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium
remittatur et dediticii subtrahantur, non minus libenter
sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam adpe-
tierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam tra- 6
ducat, id se sui muniendi, non Galliae inpugnandae causa
facere: eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non
venerit et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se 7
prius in Galliam venisse quam populum Romanum. Num-
quam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae
provinciae finibus egressum. Quid sibi vellet? Cur in 8
suas possessiones veniret? Provinciam suam hanc esse
Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporte-
ret, si in nostros fines impetum faceret, sic item nos esse
iniquos, quod in suo iure se interpellaremus. Quod fra- 9
tres Aeduos appellatos diceret, non se tam barbarum ne-
que tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello
Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse,
neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et
cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse.
Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod 10
exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere.
Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regioni- 11
bus, sese illum non pro amico, sed hoste habiturum. Quod 12
si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque
populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per
eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gra-

13 tiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod
si discessisset et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo confecturum.

1 XXXXV. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt,
quare negotio desistere non posset, et neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare, Galliam potius esse
2 Ariovisti quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Quinto Fabio Maxumo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset
3 neque stipendium inposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

1 XXXXVI. Dum haec in conloquio geruntur, Caesari
nuntiatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros conicere.
2 Caesar loquendi finem facit seque ad suos recepit suisque
3 imperavit, ne quod omnino telum in hostes reicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pulsis hostibus dici posset, eos ab se per fidem in conlo-
4 quio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua adrogantia in conloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res conloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

1 XXXXVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos
mittit: Velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum conloquio diem constitueret aut, si id minus vellet, e suis
2 [legatis] aliquem ad se mitteret. Conloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conice-

rent. Legatum e suis sese magno cum periculo ad eum 3
missurum et hominibus feris obiecturum existimabat.
Commodissimum visum est Gaium Valerium Procillum, C. 4
Valeri Caburi filium, summa virtute et humanitate adulescentem, cuius pater a Gaio Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et Marcum Metium, qui hospitio Ario-
visti utebatur. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, 5
cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud se in 6
castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: Quid ad se venirent? an speculandi causa? Conantis dicere prohibuit et in catenas coniecit.

XXXXVIII. Eodem die castra promovit et milibus pas- 1
suum sex a Caesaris castris sub monte consedit. Postri- 2
die eius diei praeter castra Caesaris suas copias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Ae-
duis subportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die 3
dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus
proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus 4
his omnibus diebus exercitum castris continuit, equestri proelio cotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se
Germani exercuerant. Equitum milia erant sex, totidem 5
numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant: cum his
in proeliis versabantur. Ad eos se equites recipiebant: 6
hi, si quid erat durius, concurrebant, si qui graviore vul-
nere accepto equo deciderat, circumsistebant; si quo erat 7
longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sublevati cursum adaequarent.

XXXXVIIII. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, 1
ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus sexcentos ab iis, castris idoneum locum delegit acieque triplici instru-

2 cta ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in
3 armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic locus ab
hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo
circiter hominum numero sedecim milia expedita cum
omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros per-
4 terrerent et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar,
ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, ter-
5 tiam opus perficere iussit. Munitis castris duas ibi legio-
nes reliquit et partem auxiliorum, quattuor reliquas in
castra maiora reduxit.

1 L. Proximo die instituto suo Caesar e castris utrisque
copias suas eduxit paulumque a maioribus castris pro-
gressus aciem instruxit, hostibus pugnandi potestatem fe-
2 cit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter
meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ario-
vistus partem suarum copiarum, quae castra minora op-
pugnaret, misit. Acriter utrimque usque ad vesperum
3 pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus multis
4 et inlatis et acceptis vulneribus in castra reduxit. Cum ex
captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio
non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Ger-
manos ea consuetudo esset, ut matresfamiliae eorum sor-
tibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium com-
5 mitti ex usu esset necne; eas ita dicere: non esse fas
Germanos superare, si ante novam lunam proelio conten-
dissent.

1 LI. Postridie eius diei Caesar praesidium utrisque ca-
stris, quod satis esse visum est, reliquit, omnis alarios in
conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod
minus multitudine militum legionariorum pro hostium nu-
mero valebat, ut ad speciem alariis uteretur; ipse triplici
2 instructa acie usque ad castra hostium accessit. Tum de-
mum necessario Germani suas copias castris eduxerunt
generatimque constituerunt paribus intervallis, Harudes,
Marcomanos, Triboces, Vangiones, Nemetes, Sedusios,
Suebos, omnemque aciem suam redis et carris circumde-
3 derunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres
imposuerunt, quae in proelium proficiscentes passis ma-

nibus flentes inplorabant, ne se in servitutem Romanis
traderent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quae- 1
storem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis habe-
ret; ipse a dextro cornu, quod eam partem minime fir- 2
mam hostium esse animadverterat, proelium commisit.
Ita nostri acriter in hostes signo dato impetum fecerunt, 3
itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spa-
tium pila in hostes coniciendi non daretur. Reiectis pilis 4
comminus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter ex
consuetudine sua phalange facta impetus gladiorum exce-
perunt. Reperti sunt conplures nostri milites, qui in 5
phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et desu-
per vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa 6
atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehemen-
ter multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum 7
animadvertisset Publius Crassus adulescens, qui equitatui
praeerat, quod expeditior erat quam ii, qui inter aciem
versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio
misit.

LIII. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes 1
terga verterunt neque prius fugere destiterunt, quam ad
flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinque
pervenerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi tranare con- 2
tenderunt aut lintribus inventis sibi salutem reppererunt.
In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam 3
nactus ea profugit; reliquos omnes equitatu consecuti
nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una 4
Sueba natione, quam domo secum duxerat, altera Norica,
regis Voccionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre
missam: utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae ha-
rum altera occisa, altera capta est. Gaius Valerius Pro- 5
cillus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus tra-
heretur, in ipsum Caesarem hostis equitatu persequentem
incidit. Quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa 6
victoria voluptatem adtulit, quod hominem honestissimum
provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum
e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque eius

calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam for-
7 tuna deminuerat. Is se praesente de se ter sortibus con-
sultum dicebat, utrum igni statim necaretur an in aliud
tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolu-
8 mem. Item Marcus Metius repertus et ad eum redu-
ctus est.

1 LIIII. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi, qui
ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos
Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos [sense-
2 runt] insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Cae-
sar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius
paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Se-
3 quanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praepo-
suit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos
profectus est.

C. IULI CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCLXXXXVII.] I. **Bellum Belgicum.**

Belgae omnes contra populum Romanum coniurant praeter Remos. Eorum oppidum Bibrax a Belgis oppugnatum Caesar subsidio misso obsidione liberat, c. I—X. Discedentes Belgas insecutus in fugam conicit, c. XI. Suessiones, Bellovacos, Ambianos in fidem accipit, c. XII—XV. Nervios fortiter repugnantes cum Atrebatibus ac Viromanduis devincit, c. XVI—XXVIII. Item Aduatucos obsessos magna clade afficit, c. XXVIIII—XXXIII.

II. Aremoricae gentes subactae. Hiberna Caesaris.

P. Crassus gentes Aremoricas in dicionem populi Romani redigit, c. XXXIIII. Omni Gallia pacata Caesar legiones in hiberna deducit, in Italiam proficiscitur, c. XXXV.

I. Cum esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, 1
ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores af-
ferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes
Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, con-
tra populum Romanum coniurare obsidesque inter se dare.
Coniurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne 2
omni pacata Gallia ad eos exercitus noster adduceretur;
deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim 3
qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita
populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in
Gallia moleste ferebant, partim qui mobilitate et levitate
animi novis imperiis studebant; ab nonnullis etiam, quod 4
in Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos ho-
mines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui
minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

II. His nuntiis litterisque commotus Caesar duas le- 1
giones in citeriore Gallia novas conscripsit et inita aestate,
in interiorem Galliam qui deduceret, Quintum Pedium le-
gatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inci- 2
peret, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus reli- 3
quisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud
eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiorem fa-
ciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt, manus cogi, 4
exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitan- 5
dum non existimavit, quin ad eos proficisceretur. Re fru- 6
mentaria comparata castra movet diebusque circiter quin-
decim ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo cum de inproviso celeriusque omni opinione 1
venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum
legatos Iccium et Andocumborium, primos civitatis, mise-
runt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque in po- 2
testatem populi Romani permittere, neque se cum Belgis
reliquis consensisse neque contra populum Romanum con-

3 iurasse, paratosque esse et obsides dare et imperata facere
et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare;
4 reliquos omnes Belgas in armis esse, Germanosque, qui
5 cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse, tantumque
esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem,
fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et isdem
legibus utantur, unum imperium unumque magistratum
cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his
consentirent.

1 IIII. Cum ab his quaereret, quae civitates quantaeque
in armis essent et quid in bello possent, sic reperiebat:
Plerosque Belgas esse ortos ab Germanis Rhenumque an-
tiquitus traductos propter loci fertilitatem ibi consedisse
2 Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse solosque esse
qui patrum nostrorum memoria omni Gallia vexata Teu-
tonos Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint:
3 qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi
auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent.
4 De numero eorum omnia se habere explorata Remi dice-
bant, propterea quod, propinquitatibus adfinitatibusque
coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Bel-
garum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint.
5 Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et
hominum numero valere: hos posse conficere armata mi-
lia centum; pollicitos ex eo numero electa sexaginta to-
6 tiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos
esse finitimos; latissimos feracissimosque agros possidere.
7 Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum,
totius Galliae potentissimum, qui cum magnae partis ha-
rum regionum, tum etiam Britanniae imperium optinue-
rit; nunc esse regem Galbam: ad hunc propter iustitiam
prudentiamque suam totius belli summam omnium volun-
tate deferri; oppida habere numero xii, polliceri milia
8 armata quinquaginta; totidem Nervios, qui maxime feri
9 inter ipsos habeantur longissimeque absint; quindecim
milia Atrebates, Ambianos decem milia, Morinos xxv mi-
lia, Menapios vii milia, Caletos x milia, Veliocasses et Vi-
romanduos totidem, Aduatucos decem et novem milia;

Condrusos, Eburones, Caeroesos, Paemanos, qui uno no- 10
mine Germani appellantur, arbitrari ad xl milia.

V. Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione 1
prosecutus omnem senatum ad se convenire principum-
que liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia ab
his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Ae- 2
duum magnopere cohortatus docet, quanto opere rei pu-
blicae communisque salutis intersit, manus hostium disti-
neri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum
sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellova- 3
corum introduxerint et eorum agros populari coeperint.
His mandatis eum ab se dimittit. Postquam omnes Bel- 4
garum copias in unum locum coactas ad se venire vidit,
neque iam longe abesse, ab iis, quos miserat, explorato-
ribus et ab Remis cognovit, flumen Axonam, quod est in
extremis Remorum finibus, exercitum traducere matura-
vit atque ibi castra posuit. Quae res et latus unum castro- 5
rum ripis fluminis muniebat et, post eum quae essent, tuta
ab hostibus reddebat et, commeatus ab Remis reliquisque
civitatibus ut sine periculo ad eum portari possent, effi-
ciebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium ponit et 6
altera parte fluminis Quintum Titurium Sabinum lega-
tum cum sex cohortibus reliquit; castra in altitudinem
pedum xii vallo fossaque duodeviginti pedum munire
iubet.

VI. Ab his castris oppidum Remorum nomine Bibrax 1
aberat milia passuum octo. Id ex itinere magno impetu
Belgae oppugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum
est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec. 2
Ubi circumiecta multitudine hominum totis moenibus un-
dique in murum lapides iaci coepti sunt murusque defen-
soribus nudatus est, testudine facta [portas] succe[n]dunt
murumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam cum 3
tanta multitudo lapides ac tela conicerent, in muro con-
sistendi potestas erat nulli. Cum finem oppugnandi nox 4
fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter
suos, qui tum oppido praefuerat, unus ex iis, qui legati
de pace ad Caesarem venerant, nuntium ad eum mittit,

nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non
posse.
1 VII. Eo de media nocte Caesar isdem ducibus usus,
qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagitta-
2 rios et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit; quo-
rum adventu et Remis cum spe defensionis studium pro-
pugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes po-
3 tiundi oppidi discessit. Itaque paulisper apud oppidum
morati agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis aedi-
ficiisque, quos adire potuerant, incensis ad castra Caesa-
ris omnibus copiis contenderunt et ab milibus passuum
4 minus duobus castra posuerunt; quae castra, ut fumo at-
que ignibus significabatur, amplius milibus passuum octo
in latitudinem patebant.
1 VIII. Caesar primo et propter multitudinem hostium
et propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere
2 statuit, cotidie tamen equestribus proeliis, quid hostis vir-
3 tute posset et quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi
nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad
aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, quod
is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planicie edi-
tus tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci
acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte
lateris deiectus habebat et in frontem leniter fastigatus
paulatim ad planiciem redibat, ab utroque latere eius col-
lis transversam fossam obduxit circiter passuum quadrin-
4 gentorum et ad extremas fossas castella constituit ibique
tormenta conlocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes,
quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnan-
5 tes suos circumvenire possent. Hoc facto duabus legioni-
bus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si
quo opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legio-
nes pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias
ex castris eductas instruxerant.
1 VIIII. Palus erat non magna inter nostrum atque ho-
stium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes expe-
ctabant; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret,
2 ut impeditos adgrederentur, parati in armis erant. In-

terim proelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi
neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum
proelio nostris, Caesar suos in castra reduxit. Hostes 3
protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt,
quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis 4
repertis partem suarum copiarum traducere conati sunt,
eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Quin-
tus Titurius legatus, expugnarent pontemque interscinde-
rent; si minus potuissent, agros Remorum popularentur, 5
qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, com-
meatuque nostros prohiberent.

X. *Caesar* certior factus ab Titurio omnem equitatum 1
et levis armaturae Numidas, funditores sagittariosque pon-
tem traducit atque ad eos contendit. Acriter in eo loco 2
pugnatum est. Hostes inpeditos nostri in flumine adgressi
magnum eorum numerum occiderunt; per eorum corpora 3
reliquos audacissime transire conantes multitudine telo-
rum reppulerunt; primos, qui transierant, equitatu cir-
cumventos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando 4
oppido et de flumine transeundo spem se fefellisse intel-
lexerunt neque nostros in locum iniquiorem progredi pu-
gnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria defi-
cere coepit, consilio convocato constituerunt, optimum
esse, domum suam quemque reverti, et, quorum in fines
primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defen-
dendos undique convenirent, ut potius in suis quam in
alienis finibus decertarent et domesticis copiis rei frumen-
tariae uterentur. Ad eam sententiam cum reliquis causis 5
haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Ae-
duos finibus Bellovacorum adpropinquare cognoverant.
His persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxi-
lium ferrent, non poterat.

XI. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum stre- 1
pitu ac tumultu castris egressi nullo certo ordine neque
imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret
et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis
fugae profectio videretur. Hac re statim Caesar per spe- 2
culatores cognita *insidias veritus*, quod, qua de causa dis-

cederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque
3 castris continuit. Prima luce confirmata re ab explorato-
ribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen morare-
tur, praemisit. His Quintum Pedium et Lucium Aurun-
culeium Cottam legatos praefecit; Titum Labienum lega-
4 tum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi novissimos
adorti et multa milia passuum prosecuti magnam multitu-
dinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo
agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque im-
5 petum nostrorum militum sustinerent, priores, quod ab-
esse a periculo viderentur neque ulla necessitate neque
imperio continerentur, exaudito clamore perturbatis ordi-
6 nibus omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine
ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfece-
runt, quantum fuit diei spatium, sub occasumque solis de-
stiterunt seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.
1 XII. Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes
ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui
proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere
2 confecto ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere
oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse
audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem
3 paucis defendentibus expugnare non potuit. Castris mu-
nitis vineas agere, quaeque ad oppugnandum usui erant,
4 comparare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum
5 multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter
vineis ad oppidum actis, aggere iacto turribusque consti-
tutis, magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli
neque audierant, et celeritate Romanorum permoti lega-
tos ad Caesarem de deditione mittunt et, petentibus Re-
mis, ut conservarentur, impetrant.
1 XIII. Caesar obsidibus acceptis primis civitatis atque
ipsius Galbae regis duobus filiis, armisque omnibus ex op-
pido traditis, in deditionem Suessiones accepit exercitum-
2 que in Bellovacos ducit. Qui cum se suaque omnia in op-
pidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido
Caesar cum exercitu circiter milia passuum quinque ab-
esset, omnes maiores natu ex oppido egressi manus ad

Caesarem tendere et voce significare coeperunt, sese in
eius fidem ac potestatem venire neque contra populum
Romanum armis contendere. Item, cum ad oppidum ac- 3
cessisset castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro
passis manibus suo more pacem ab Romanis petierunt.

XIIII. Pro his Divitiacus — nam post discessum Bel- 1
garum dimissis Aeduorum copiis ad eum reverterat — fa-
cit verba: Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia 2
civitatis Aeduae fuisse; inpulsos ab suis principibus, qui 3
dicerent, Aeduos ab Caesare in servitutem redactos omnes
indignitates contumeliasque perferre, et ab Aeduis defe-
cisse et populo Romano bellum intulisse. Qui eius con- 4
silii principes fuissent, quod intellegerent, quantam cala-
mitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Pe- 5
tere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut
sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fe- 6
cerit, Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplifi-
caturum, quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inci-
derint, sustentare consuerint.

XV. Caesar honoris Divitiaci atque Aeduorum causa 1
sese eos in fidem recepturum et conservaturum dixit;
quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate atque
hominum multitudine praestabat, sexcentos obsides popo-
scit. His traditis omnibusque armis ex oppido conlatis, 2
ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque
omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Nervii attinge- 3
bant; quorum de natura moribusque Caesar cum quaere-
ret, sic reperiebat: Nullum aditum esse ad eos mercato- 4
ribus; nihil pati vini reliquarumque rerum inferri, quod
iis rebus relanguescere animos [eorum] et remitti virtu-
tem existimarent; esse homines feros magnaeque virtutis, 5
increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo
Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent;
confirmare, sese neque legatos missuros neque ullam
condicionem pacis accepturos.

XVI. Cum per eorum fines triduum iter fecisset, in- 1
veniebat ex captivis, Sabim flumen ab castris suis non
amplius milia *passuum* x *abesse*: trans id flumen omnes 2

Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum expe-
ctare una cum Atrebatis et Viromanduis, finitimis suis —
nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam
3 experirentur —; expectari etiam ab his Aduatucorum co-
4 pias atque esse in itinere: mulieres, quique per aetatem
ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse,
quo propter paludes exercitui aditus non esset.
1 XVII. His rebus cognitis exploratores centurionesque
2 praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Cum ex
dediticiis Belgis reliquisque Gallis conplures Caesarem se-
cuti una iter facerent, quidam ex his, ut postea ex capti-
vis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris no-
stri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt
atque his demonstrarunt, inter singulas legiones inpedi-
mentorum magnum numerum intercedere, neque esse
quicquam negotii, cum prima legio in castra venisset reli-
quaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sar-
3 cinis adoriri; qua pulsa inpedimentisque direptis futurum,
4 ut reliquae contra consistere non auderent. Adiuvabat et-
iam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii
antiquitus, cum equitatu nihil possent — neque enim ad
hoc tempus ei rei student, sed, quicquid possunt, pede-
stribus valent copiis —, quo facilius finitimorum equita-
tum, si praedandi causa ad eos venissent, inpedirent, te-
neris arboribus incisis atque [inflexis crebrisque] in lati-
tudinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effe-
cerant, ut instar muri hae sepes munimentum praeberent,
quo non modo [non] intrari, sed ne perspici quidem pos-
5 set. His rebus cum iter agminis nostri inpediretur, non
omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt.
1 XVIII. Loci natura erat haec, quem locum nostri ca-
stris delegerant. Collis ab summo aequaliter declivis ad
2 flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo
flumine pari adclivitate collis nascebatur adversus huic et
contrarius, passus circiter ducentos infimus apertus, ab
superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspici
3 posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese contine-
bant; in aperto loco secundum flumen paucae stationes

equitum videbantur. Fluminis erat altitudo circiter pe-
dum trium.

XVIIII. Caesar equitatu praemisso subsequebatur omni- 1
bus copiis; sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac
Belgae ad Nervios detulerant. Nam quod ad hostis ad- 2
propinquabat, consuetudine sua Caesar sex legiones ex-
peditas ducebat; post eas totius exercitus inpedimenta 3
conlocarat; inde duae legiones, quae proxume conscri-
ptae erant, totum agmen claudebant praesidioque inpe-
dimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagitta- 4
riisque flumen transgressi cum hostium equitatu proelium
commiserunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos re- 5
ciperent ac rursus ex silva in nostros impetum facerent
neque nostri longius, quam quem ad finem [porrecta ac]
loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent, inte-
rim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso
castra munire coeperunt. Ubi prima inpedimenta nostri 6
exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt,
quod tempus inter eos committendi proelii convenerat,
ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi
sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt
impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis 7
ac proturbatis incredibili celeritate ad flumen decucurre-
runt, ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine et
iam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem 8
celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in
opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexil- 1
lum proponendum, quod erat insigne, cum ad arma con-
curri oporteret, signum tuba dandum, ab opere revocandi
milites, qui paulo longius aggeris petendi causa processe-
rant, accersendi, acies instruenda, milites cohortandi, si-
gnum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis 2
brevitas et successus hostium inpediebat. His difficultatibus 3
duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod
superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non
minus commode ipsi sibi praescribere quam ab aliis do-
ceri poterant, et *quod ab opere* singulisque legionibus

singulos legatos Caesar discedere nisi munitis castris ve-
4 tuerat. Hi propter propinquitatem et celeritatem hostium
nihil iam Caesaris imperium expectabant, sed per se, quae
videbantur, administrabant.

1 XXI. Caesar necessariis rebus imperatis ad cohortan-
dos milites, quam in partem fors optulit, decucurrit et ad
2 legionem decumam devenit. Milites non longiore oratione
cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam re-
tinerent neu perturbarentur animo, hostiumque impetum
3 fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant,
quam quo telum adici posset, proelii committendi signum
4 dedit. Atque in alteram partem item cohortandi causa
5 profectus pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exi-
guitas hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut
non modo ad insignia adcommodanda, sed etiam ad galeas
induendas scutisque tegimenta detrudenda tempus defue-
6 rit. Quam quisque ab opere in partem casu devenit quae-
que prima signa conspexit, ad haec constitit, ne in quae-
rendis suis pugnandi tempus dimitteret.

1 XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura deie-
ctusque collis et necessitas temporis, quam ut rei milita-
ris ratio atque ordo postulabat, cum diversis legionibus
aliae alia in parte hostibus resisterent, sepibusque den-
sissimis, ut ante demonstravimus, interiectis prospectus
inpediretur, neque certa subsidia conlocari neque, quid in
quaque parte opus esset, provideri neque ab uno omnia
2 imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum ini-
quitate fortunae quoque eventus varii sequebantur.

1 XXIII. Legionis nonae et decimae milites, ut in sini-
stra parte acie constiterant, pilis emissis cursu ac lassi-
tudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates —
nam his ea pars obvenerat — celeriter ex loco superiore
in flumen conpulerunt et transire conantes insecuti gla-
2 diis magnam partem eorum inpeditam interfecerunt. Ipsi
transire flumen non dubitaverunt et in locum iniquum
progressi rursus resistentes hostes redintegrato proelio in
3 fugam coniecerunt. Item alia in parte diversae duae le-
giones, undecima et octava, profligatis Viromanduis, qui

buscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis flumi-
nis ripis proeliabantur. At totis fere a fronte et ab sini- 4
stra parte nudatis castris, cum in dextro cornu legio duo-
decima et non magno ab ea intervallo septima constitisset,
omnes Nervii confertissimo agmine duce Boduognato, qui
summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt;
quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars 5
summum castrorum locum petere coepit.

XXIIII. Eodem tempore equites nostri levisque arma- 1
turae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium
impetu pulsos dixeram, cum se in castra reciperent, ad-
versis hostibus occurrebant ac rursus aliam in partem fu-
gam petebant, et calones, qui ab decumana porta ac summo 2
iugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant,
praedandi causa egressi, cum respexissent et hostes in no-
stris castris versari vidissent, praecipites fugae sese man-
dabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, 3
clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem per-
territi ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equi- 4
tes Treveri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singu-
laris, qui auxilii causa ab civitate ad Caesarem missi vene-
rant, cum multitudine hostium castra compleri nostra,
legiones premi et paene circumventas teneri, calones,
equites, funditores, Numidas diversos dissipatosque in
omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus
domum contenderunt; Romanos pulsos superatosque, ca- 5
stris impedimentisque eorum hostes potitos civitati renun-
tiaverunt.

XXV. Caesar ab decimae legionis cohortatione ad dex- 1
trum cornu profectus, ubi suos urgeri signisque in unum
locum conlatis duodecimae legionis confertos milites sibi
ipsos ad pugnam esse impedimento vidit, quartae cohortis
omnibus centurionibus occisis signiferoque interfecto,
signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centu-
rionibus aut vulneratis aut occisis, in his primipilo P. Sex-
tio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus
confecto, ut iam se sustinere non posset, reliquos esse
tardiores et nonnullos ab novissimis deserto proelio exce-

dere ac tela vitare, hostis neque a fronte ex inferiore loco
subeuntes intermittere et ab utroque latere instare et rem
esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod
2 summitti posset: scuto ab novissimis uni militi detracto,
quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem proces-
sit centurionibusque nominatim appellatis reliquos cohor-
tatus milites signa inferre et manipulos laxare iussit, quo
3 facilius gladiis uti possent. Cuius adventu spe inlata mili-
tibus ac redintegrato animo, cum pro se quisque in con-
spectu imperatoris etiam in extremis suis rebus operam
navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.
1 XXVI. Caesar cum septimam legionem, quae iuxta con-
stiterat, item urgueri ab hoste vidisset, tribunos militum
monuit, ut paulatim sese legiones coniungerent et conversa
2 signa in hostes inferrent. Quo facto cum alius alii subsi-
dium ferret, neque timerent, ne aversi ab hoste circumve-
nirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt.
3 Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine
praesidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato cursu in-
4 citato in summo colle ab hostibus conspiciebantur, et Ti-
tus Labienus castris hostium potitus et ex loco superiore,
quae res in nostris castris gererentur, conspicatus deci-
5 mam legionem subsidio nostris misit. Qui cum ex equi-
tum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in
periculo et castra et legiones et imperator versaretur, co-
gnovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.
1 XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio est
facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuis-
sent, scutis innixi proelium redintegrarent. Tum calones
perterritos hostes conspicati etiam inermes armatis occur-
2 rerunt, equites vero, ut turpitudinem fugae virtute dele
rent, omnibus in locis pugnarunt, quo se legionariis mili-
3 tibus praeferrent. At hostes etiam in extrema spe salutis
tantam virtutem praestiterunt, ut, cum primi eorum ceci-
dissent, proximi iacentibus insisterent atque ex eorum
4 corporibus pugnarent; his deiectis et coacervatis cadave-
ribus, qui superessent, ut ex tumulo tela in nostros coni-
5 cerent et pila intercepta remitterent: ut non nequiquam

tantae virtutis homines iudicari deberet, ausos esse trans-
ire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire
iniquissimum locum, quae facilia ex difficillimis animi ma-
gnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto et prope ad internicionem 1
gente ac nomine Nerviorum redacto, maiores natu, quos
una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes
coniectos dixeramus, hac pugna nuntiata, cum victoribus
nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, 2
qui supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt
seque ei dediderunt et in commemoranda civitatis calami-
tate ex sexcentis ad tres senatores, ex hominum milibus
LX vix ad quingentos, qui arma ferre possent, sese reda-
ctos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac suppli- 3
ces usus misericordia videretur, diligentissime conservavit
suisque finibus atque oppidis uti iussit et finitimis impe-
ravit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXVIIII. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, cum 1
omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nun-
tiata ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis ca- 2
stellisque desertis sua omnia in unum oppidum egregie
natura munitum contulerunt. Quod cum ex omnibus in 3
circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet,
una ex parte leniter adclivis aditus in latitudinem non am-
plius ducentorum pedum relinquebatur; quem locum du-
plici altissimo muro munierant: tum magni ponderis saxa
et praeacutas trabes in muro conlocabant. Ipsi erant ex 4
Cimbris Teutonisque prognati, qui, cum iter in provin-
ciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis,
quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen
Rhenum depositis custodiam ex suis ac praesidium sex
milia hominum una reliquerunt. Hi post eorum obitum 5
multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum infer-
rent, alias inlatum defenderent, consensu eorum omnium
pace facta hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex 1
oppido excursiones faciebant parvulisque proeliis cum no-
stris contendebant; postea vallo passuum in circuitu xv 2

milium crebrisque castellis circummuniti oppido sese con-
3 tinebant. Ubi vineis actis aggere extructo turrim procul
constitui viderunt, primum inridere ex muro atque incre-
pitare vocibus,.quod tanta machinatio ab tanto spatio in-
4 strueretur: quibusnam manibus aut quibus viribus prae-
sertim homines tantulae staturae — nam plerumque
omnibus Gallis prae magnitudine corporum suorum bre-
vitas nostra contemptui est — tanti oneris turrim motu-
ros sese confiderent?

1 XXXI. Ubi vero moveri et adpropinquare moenibus
viderunt, nova atque inusitata specie commoti legatos ad
2 Caesarem de pace miserunt, qui, ad hunc modum locuti:
non existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere,
qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate pro-
3 movere possent, se suaque omnia eorum potestati permit-
4 tere dixerunt. Unum petere ac deprecari: si forte pro sua
clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent,
statuisset, Aduatucos esse conservandos, ne se armis de-
5 spoliaret. Sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae
virtuti invidere; a quibus se defendere traditis armis non
6 possent. Sibi praestare, si in eum casum deducerentur,
quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab his
per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

1 XXXII. Ad haec Caesar respondit: Se magis consue-
tudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum,
2 si prius, quam murum aries attigisset, se dedidissent; sed
deditionis nullam esse condicionem nisi armis traditis. Se
id, quod in Nerviis fecisset, facturum finitumisque impe-
raturum, ne quam dediticiis populi Romani iniuriam in-
3 ferrent. Re nuntiata ad suos, quae imperarentur, facere
4 dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fos-
sam, quae erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam
muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent,
et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est,
celata atque in oppido retenta, portis patefactis eo die
pace sunt usi.

1 XXXIII. Sub vesperum Caesar portas claudi milites-
que ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani ab

militibus iniuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intelle- 2
ctum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia
deducturos aut denique indiligentius servaturos credide-
rant, partim cum iis, quae retinuerant et celaverant, ar-
mis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis,
quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus in-
duxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras
munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repentino
ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Cae- 3
sar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis ca-
stellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita 4
acriter est, ut a viris fortibus in extrema spe salutis ini-
quo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent,
pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis con-
sisteret. Occisis ad hominum milibus quattuor, reliqui 5
in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei refractis por- 6
tis, cum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus
nostris sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit.
Ab iis, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est 7
milium quinquaginta trium.

XXXIIII. Eodem tempore a Publio Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Venellos, Osismos, Curiosolitas, Esubios, Aulercos, Redones, quae sunt maritumae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in dicionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta 1
huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab iis natio-
nibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati
ad Caesarem, qui se obsides daturas, imperata facturas
pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam 2
Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se re-
verti iussit. Ipse, in Carnutes, Andes Turonesque, quae 3
civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat
legionibus in hibernacula deductis, in Italiam profectus
est. Ob easque res ex litteris Caesaris *in* dies quindecim 4
supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

I. Bellum Alpinorum.

Servius Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam Alpinas secundis aliquot proeliis vincit, rebellantes et castra oppugnantes eruptione facta prosternit, c. I—VI.

[A. U. C. DCLXXXXVIII.] II. Bellum cum Aremoricis gestum.

Caesar Aremoricos, imprimis Venetos rebellantes, primum terrestri bello aggreditur, deinde, cum parum profecisset, navibus devincit, c. VII—XVI. Q. Titurius legatus Venellos consilio superat, c. XVII—XVIIII.

III. P. Crassi in Aquitaniam, Caesaris in Morinos et Menapios expeditio.

P. Crassus praefectus Sontiates vincit, maximam partem Aquitaniae in deditionem accipit, c. XX—XXVII. Caesar Morinos Menapiosque repellit, exercitum ob anni tempus in hiberna reducit, c. XXVIII. XXVIIII.

1 I. Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam cum legione XII. et parte equitatus in Nantuatis, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes per-
2 tinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire con-
3 suerant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his locis legionem hiemandi causa con
4 locaret. Galba, secundis aliquot proeliis factis castellisque conpluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace facta, constituit cohortes

duas in Nantuatibus conlocare et ipse cum reliquis eius
legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur
Octodurus, hiemare; qui vicus positus in valle, non ma- 5
gna adiecta planicie, altissimis montibus undique contine-
tur. Cum hunc in duas partes flumen divideret, alteram 6
partem eius vici Gallis ad hiemandum concessit, alteram
vacuam ab his relictam cohortibus adtribuit. Eum locum
vallo fossaque munivit.

II. Cum dies hibernorum conplures transissent, fru- 1
mentumque eo conportari iussisset, subito per explorato-
res certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis conces-
serat, omnes noctu discessisse, montesque, qui inpende-
rent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum
teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli 2
belli renovandi legionisque opprimendae consilium cape-
rent: primum, quod legionem, neque eam plenissimam 3
detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim,
qui commeatus petendi causa missi erant, propter pauci-
tatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem 4
loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela
conicerent, ne primum quidem posse impetum suum sus-
tineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos 5
abstractos obsidum nomine dolebant et Romanos non so-
lum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis cul-
mina Alpium occupare conari et ea loca finitimae provin-
ciae adiungere sibi persuasum habebant.

III. His nuntiis acceptis Galba, cum neque opus hiber- 1
norum munitionesque plene essent perfectae neque de
frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod
deditione facta obsidibusque acceptis nihil de bello timen-
dum existimaverat, consilio celeriter convocato sententias
exquirere coepit. Quo in consilio, cum tantum repentini 2
periculi praeter opinionem accidisset ac iam omnia fere
superiora loca multitudine armatorum completa conspice-
rentur, neque subsidio veniri neque commeatus subpor-
tari interclusis itineribus possent, prope iam desperata 3
salute nonnullae huiusmodi sententiae dicebantur, ut im-
pedimentis *relictis eruptione* facta isdem itineribus, qui-

4 bus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Maiori ta-
men parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio in-
terim rei eventum experiri et castra defendere.
1 IIII. Brevi spatio interiecto, vix ut iis rebus, quas
constituissent, conlocandis atque administrandis tempus
daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato decurrere,
2 lapides gaesaque in vallum conicere. Nostri primo inte-
gris viribus fortiter repugnare neque ullum frustra telum
ex loco superiore mittere, ut quaeque pars castrorum nu-
data defensoribus premi videbatur, eo occurrere et auxi-
3 lium ferre, sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae
hostes defessi proelio excedebant, alii integris viribus suc-
4 cedebant; quarum rerum a nostris propter paucitatem
fieri nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna exce-
dendi, sed ne saucio quidem eius loci, ubi constiterat, re-
linquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.
1 V. Cum iam amplius horis sex continenter pugnaretur
ac non solum vires, sed etiam tela nostros deficerent, atque
hostes acrius instarent languidioribusque nostris vallum
scindere et fossas complere coepissent, resque esset iam
2 ad extremum perducta casum, Publius Sextius Baculus,
primi pili centurio, quem Nervico proelio compluribus
confectum vulneribus diximus, et item Gaius Volusenus,
tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Gal-
bam adcurrunt atque unam esse spem salutis docent, si
3 eruptione facta extremum auxilium experirentur. Itaque
convocatis centurionibus celeriter milites certiores facit,
paulisper intermitterent proelium ac tantummodo tela
missa exciperent seque ex labore reficerent, post dato
signo ex castris erumperent atque omnem spem salutis in
virtute ponerent.
1 VI. Quod iussi sunt, faciunt ac subito omnibus portis
eruptione facta neque cognoscendi, quid fieret, neque sui
2 colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata
fortuna eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant,
undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus
amplius xxx, quem numerum barbarorum ad castra ve-
nisse constabat, plus tertia parte interfecta reliquos per-

territos in fugam coniciunt ac ne in locis quidem superio-
ribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis 3
fusis armisque exutis se in castra munitionesque suas re-
cipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam tem- 4
ptare Galba nolebat atque alio se in hiberna consilio venisse
meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti
commeatusque inopia permotus postero die omnibus eius
vici aedificiis incensis in provinciam reverti contendit, ac 5
nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem le-
gionem in Nantuatis, inde in Allobroges perduxit ibique
hiemavit.

VII. His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar 1
pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis
Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme
in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes
adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in
Gallia coortum est. Eius belli haec fuit causa. P. Cras- 2
sus adulescens cum legione septima proximus mare Ocea-
num in Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia 3
frumenti erat, praefectos tribunosque militum conplures
in finitimas civitates frumenti causa dimisit; quo in nu- 4
mero est Titus Terrasidius missus in Esubios, Marcus Tre-
bius Gallus in Curiosolitas, Quintus Velanius cum Tito Si-
lio in Venetos.

VIII. Huius est civitatis longe amplissima auctoritas 1
omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves ha-
bent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare con-
suerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos
antecedunt et in magno impetu maris atque aperto, pau-
cis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui
eo mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab his fit ini- 2
tium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se
obsides, quos Crasso dedissent, reciperaturos existimabant.
Horum auctoritate finitimi adducti, ut sunt Gallorum su- 3
bita et repentina consilia, eadem de causa Trebium Terra-
sidiumque retinent, et celeriter missis legatis per suos
principes inter se coniurant, nihil nisi communi consilio
acturos eundemque omnis fortunae exitum esse laturos.

4 reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a
maioribus acceperant, permanere quam Romanorum ser-
5 vitutem perferre mallent. Omni ora maritima celeriter ad
suam sententiam perducta communem legationem ad Pu-
blium Crassum mittunt, si velit suos recipere, obsides sibi
remittat.

1 VIIII. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus,
quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari
in flumine Ligere, quod influit in Oceanum, remiges ex
provincia institui, nautas gubernatoresque comparari iu-
2 bet. His rebus celeriter administratis, ipse, cum primum
3 per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti
reliquaeque item civitates cognito Caesaris adventu [cer-
tiores facti], simul quod, quantum in se facinus admisis-
sent, intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes natio-
nes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se
et in vincla coniectos, pro magnitudine periculi bellum pa-
rare et maxime ea, quae ad usum navium pertinent, pro-
videre instituunt, hoc maiore spe, quod multum natura
4 loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis,
navigationem inpeditam propter inscientiam locorum pau-
5 citatemque portuum sciebant, neque nostros exercitus
propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse
6 confidebant; ac iam ut omnia contra opinionem accide-
rent, tamen se plurimum navibus posse, Romanos neque
ullam facultatem habere navium neque eorum locorum,
ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse;
7 ac longe aliam esse navigationem in concluso mari atque
in vastissimo atque apertissimo Oceano perspiciebant.
8 His initis consiliis oppida muniunt, frumenta ex agris in
9 oppida conportant, naves in Venetiam, ubi Caesarem pri-
mum esse bellum gesturum constabat, quam plurimas pos-
10 sunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexobios,
Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintres, Menapios ad-
sciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones
posita est, accersunt.

1 X. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra
ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id bellum in-

citabant: iniuriae retentorum equitum Romanorum, rebel- 2
lio facta post deditionem, defectio datis obsidibus, tot civi-
tatum coniuratio, inprimis ne, hac parte neglecta, reliquae
nationes sibi idem licere arbitrarentur. Itaque cum intel- 3
legeret, omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bel-
lum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines
natura libertati studere et condicionem servitutis odisse,
priusquam plures civitates conspirarent, partiendum sibi
ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque Titum Labienum legatum in Treveros, qui 1
proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. Huic 2
mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio
contineat Germanosque, qui auxilio ab Belgis accersiti di-
cebantur, si per vim navibus flumen transire conentur,
prohibeat. Publium Crassum cum cohortibus legionariis 3
XII et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci
iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac
tantae nationes coniungantur. Quintum Titurium Sabinum 4
legatum cum legionibus tribus in Venellos, Curiosolites
Lexobiosque mittit, qui eam manum distinendam curet.
Decimum Brutum adulescentem classi Gallicisque navibus, 5
quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regio-
nibus convenire iusserat, praeficit et, cum primum posset,
in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis
contendit.

XII. Erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut posita 1
in extremis lingulis promunturiisque neque pedibus adi-
tum haberent, cum ex alto se aestus incitavisset, quod is
accedit semper horarum XII spatio, neque navibus, quod
rursus minuente aestu naves in vadis adflictarentur. Ita 2
utraque re oppidorum oppugnatio inpediebatur; ac si 3
quando, magnitudine operis forte superati, extruso mari
aggere ac molibus atque his oppidi moenibus adaequatis,
suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium
adpulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua de-
portabant omnia seque in proxima oppida recipiebant; ibi 4
se rursus isdem opportunitatibus loci defendebant. Haec 5
eo facilius magnam *partem aestatis* faciebant, quod nostrae

naves tempestatibus detinebantur summaque erat vasto
atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis
portibus difficultas navigandi.
1 XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae
armataeque erant: carinae aliquanto planiores quam no-
strarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus ex-
2 cipere possent; prorae admodum erectae, atque item pup-
pes ad magnitudinem fluctuum tempestatumque adcom-
3 modatae; naves totae factae ex robore ad quamvis vim et
4 contumeliam perferendam; transtra pedalibus in altitudi-
nem trabibus confixa clavis ferreis digiti pollicis crassi-
5 tudine; ancorae pro funibus ferreis catenis revinctae;
6 pelles pro velis alutaeque tenuiter confectae, [hae] sive
propter lini inopiam atque eius usus inscientiam, sive eo,
quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani
tantosque impetus ventorum sustineri ac tanta onera na-
vium regi velis non satis commode posse arbitrabantur.
7 Cum his navibus nostrae classi eiusmodi congressus erat,
ut una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua pro
loci natura, pro vi tempestatum illis essent aptiora et ac-
8 commodatiora. Neque enim his nostrae rostro nocere po-
terant — tanta in iis erat firmitudo —, neque propter
altitudinem facile telum adiciebatur, et eadem de causa
9 minus commode copulis continebantur. Accedebat, ut,
cum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tem-
pestatem ferrent facilius et in vadis consisterent tutius et
ab aestu relictae nihil saxa et cautes timerent; quarum re-
rum omnium nostris navibus casus erat extimescendus.
1 XIIII. Conpluribus expugnatis oppidis Caesar, ubi in-
tellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fu-
gam captis oppidis reprimi neque iis noceri posse, statuit
2 expectandam classem. Quae ubi convenit ac primum ab
hostibus visa est, circiter ccxx naves eorum paratissimae
atque omni genere armorum ornatissimae profectae ex
3 portu nostris adversae constiterunt; neque satis Bruto,
qui classi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque,
quibus singulae naves erant adtributae, constabat, quid
4 *agerent* aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro

enim noceri non posse cognoverant; turribus autem exci-
tatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus su-
perabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela
adici possent et missa ab Gallis gravius acciderent. Una 5
erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacu-
tae insertae adfixaeque longuriis, non absimili forma mu-
ralium falcium. His cum funes, qui antemnas ad malos 6
destinabant, conprehensi adductique erant, navigio remis
incitato praerumpebantur. Quibus abscisis antemnae ne- 7
cessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes
in velis armamentisque consisteret, his ereptis omnis usus
navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen 8
positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, at-
que eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis
exercitus res gerebatur, ut nullum paulo fortius factum
latere posset: omnes enim colles ac loca superiora, unde 9
erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disiectis, ut diximus, antemnis, cum singulas bi- 1
nae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi
transcendere in hostium naves contendebant. Quod post- 2
quam barbari fieri animadverterunt, expugnatis conpluri-
bus navibus, cum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga
salutem petere contenderunt. Ac iam conversis in eam 3
partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia
ac tranquillitas extitit, ut se ex loco commovere non pos-
sent. Quae quidem res ad negotium conficiendum ma- 4
xime fuit opportuna: nam singulas nostri consectati ex- 5
pugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero noctis inter-
ventu ad terram pervenerint, cum ab hora fere quarta
usque ad solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum totiusque orae 1
maritumae confectum est. Nam cum omnis iuventus, 2
omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid consilii
aut dignitatis fuit, eo convenerant, tum, navium quod ubi-
que fuerat, unum in locum coëgerant; quibus amissis re- 3
liqui neque quo se reciperent, neque quemadmodum op-
pida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Cae-
sari dedid*erunt. In quos eo* gravius Caesar vindicandum 4

statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius
legatorum conservaretur. Itaque omni senatu necato re-
liquos sub corona vendidit.

1 XVII. Dum haec in Venetis geruntur, Quintus Titu-
rius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in
2 fines Venellorum pervenit. His praeerat Viridovix ac sum-
mam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae de-
fecerant, ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat,
3 atque his paucis diebus Aulerci Eburovices Lexobiique
senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant,
portas clauserunt seque cum Viridovice coniunxerunt;
4 magnaque praeterea multitudo undique ex Gallia perdito-
rum hominum latronumque convenerat, quos spes prae-
dandi studiumque bellandi ab agricultura et cotidiano la-
5 bore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris
sese tenebat, cum Viridovix contra eum duum milium spa-
tio consedisset cotidieque productis copiis pugnandi pote-
statem faceret, ut iam non solum hostibus in contemptio-
nem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus
6 nonnihil carperetur; tantamque opinionem timoris prae-
buit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere aude-
7 rent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine
hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii te-
neret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua data legato
dimicandum non existimabat.

1 XVIII. Hac confirmata opinione timoris idoneum quen-
dam hominem et callidum delegit, Gallum, ex iis, quos
2 auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis polli-
citationibusque persuadet, uti ad hostes transeat, et, quid
3 fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, ti-
4 morem Romanorum proponit, quibus angustiis ipse Caesar
a Venetis prematur, docet, neque longius abesse, quin pro-
xima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad
5 Caesarem auxilii ferendi causa proficiscatur. Quod ubi
auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene
6 gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Mul-
tae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum
dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia ci-

bariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici belli, et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti non prius Viridovicem 7
reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua 8
re concessa laeti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XVIIII. Locus erat castrorum editus et paulatim ab 1
imo adclivis circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus signum dat. Inpeditis 2
hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri iubet. Factum est opportunitate 3
loci, hostium inscientia ac defetigatione, virtute militum et superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. Quos inpeditos integris viribus milites nostri con- 4
secuti magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de 5
Sabini victoria Caesar est certior factus, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella suscipienda 6
Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore Publius Crassus, cum in 1
Aquitaniam pervenisset, quae [pars], ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum tertia pars Galliae est existimanda, cum intellegeret, in iis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis Lucius Valerius Praeconinus legatus exercitu pulso interfectus esset, atque unde Lucius Mallius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque re frumentaria provisa, auxiliis equi- 2
tatuque conparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae his regionibus, *nominatim* evocatis in Sontiatum fines

3 exercitum introduxit. Cuius adventu cognito Sontiates
magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum vale-
bant, in itinere agmen nostrum adorti primum equestre
4 proelium commiserunt, deinde, equitatu suo pulso atque
insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in
convalle in insidiis conlocaverant, ostenderunt. Hi no-
stros disiectos adorti proelium renovarunt.

1 XXI. Pugnatum est diu atque acriter, cum Sontiates
superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae
salutem positam putarent, nostri autem, quid sine impera-
tore et sine reliquis legionibus adulescentulo duce efficere
possent, perspici cuperent: tandem confecti vulneribus ho-
2 stes terga vertere. Quorum magno numero interfecto Cras-
sus ex itinere oppidum Sontiatum oppugnare coepit. Qui-
3 bus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi alias
eruptione temptata, alias cuniculis ad aggerem vineasque
actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea
quod multis locis apud eos aerariae secturaeque sunt, ubi
diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intelle-
xerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem
ut recipiat, petunt. Qua re impetrata arma tradere iussi
faciunt.

1 XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis ani-
mis, alia ex parte oppidi Adiatunnus, qui summam imperii
tenebat, cum DC devotis, quos illi soldurios appellant, quo-
2 rum haec est condicio, uti omnibus in vita commodis una
cum iis fruantur, quorum se amicitiae dediderint, si quid
his per vim accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi
3 mortem consciscant; neque adhuc hominum memoria re-
pertus est quisquam, qui eo interfecto, cuius se amicitiae
4 devovisset, mori recusaret: cum his Adiatunnus eruptio-
nem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sub-
lato, cum ad arma milites concurrissent vehementerque
ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum tamen, uti eadem
deditionis condicione uteretur, ab Crasso impetravit.

1 XXIII. Armis obsidibusque acceptis Crassus in fines
2 Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari
commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum

paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cogno-
verant, legatos quoque versum dimittere, coniurare, obsi-
des inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur et- 3
iam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae
finitumae Aquitaniae: inde auxilia ducesque accersuntur.
Quorum adventu magna cum auctoritate et magna cum 4
hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces 5
vero ii deliguntur, qui una cum Quinto Sertorio omnes
annos fuerant summamque scientiam rei militaris habere
existimabantur. Hi consuetudine populi Romani loca ca- 6
pere, castra munire, commeatibus nostros intercludere
instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias 7
propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari et
vias obsidere et castris satis praesidii relinquere ob eam
causam minus commode frumentum commeatumque sibi
supportari, in dies hostium numerum augeri, non cun-
ctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad 8
consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, poste-
rum diem pugnae constituit.

XXIIII. Prima luce productis omnibus copiis duplici 1
acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis, quid ho-
stes consilii caperent, expectabat. Illi, etsi propter multi- 2
tudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum
se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbi-
trabantur, obsessis viis commeatu intercluso sine ullo vul-
nere victoria potiri, et, si propter inopiam rei frumentariae 3
Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et
sub sarcinis infirmiore animo adoriri cogitabant. Hoc con- 4
silio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis,
sese castris tenebant. Hac re perspecta Crassus, cum sua 5
cunctatione atque opinione timoris hostes nostros milites
alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces
audirentur, expectari diutius non oportere, quin ad castra
iretur, cohortatus suos, omnibus cupientibus ad hostium
castra contendit.

XXV. Ibi cum alii fossas conplerent, alii multis telis 1
coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent,
auxiliaresque, *quibus ad pugnam non* multum Crassus con-

fidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem
cespitibus conportandis speciem atque opinionem pugnan-
tium praeberent, cum item ab hostibus constanter ac non
timide pugnaretur telaque ex loco superiore missa non
2 frustra acciderent, equites circumitis hostium castris Crasso
renuntiaverunt, non eadem esse diligentia ab decumana
porta castra munita facilemque aditum habere.
1 XXVI. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut ma-
gnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid
2 fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis iis
cohortibus, quae praesidio castris relictae intritae ab la-
bore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex ho-
stium castris conspici possent, omnium oculis mentibus-
que ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus,
3 munitiones pervenerunt atque his prorutis prius in ho-
stium castris constiterunt, quam plane ab his videri aut,
4 quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero clamore
ab ea parte audito nostri redintegratis viribus, quod ple-
rumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius inpu-
5 gnare coeperunt. Hostes undique circumventi desperatis
omnibus rebus se per munitiones deicere et fuga salu-
6 tem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis cam-
pis consectatus, ex milium L numero, quae ex Aquitania
Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte reli-
cta, multa nocte se in castra recepit.
1 XXVII. Hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese
Crasso dedidit obsidesque ultro misit; quo in numero fue-
runt Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Tarusates,
Elusates, Gates, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates;
2 paucae ultimae nationes anni tempore confisae, quod
hiems suberat, hoc facere neglexerunt.
1 XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope ex-
acta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Mo-
rini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad
eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus, id
bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit; qui
longe alia ratione ac reliqui Galli bellum gerere coepe-
2 runt. Nam quod intellegebant, maximas nationes, quae

proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continen-
tesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia
contulerunt. Ad quarum initium silvarum cum Caesar 3
pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis
interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex
omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impe-
tum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt eosque in 4
silvas reppulerunt et conpluribus interfectis longius inpe-
ditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.

XXVIIII. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas cae- 1
dere instituit et, ne quis inermibus inprudentibusque mi-
litibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam mate-
riam, quae erat caesa, conversam ad hostem conlocabat
et pro vallo ad utrumque latus extruebat. Incredibili ce- 2
leritate magno spatio paucis diebus confecto, cum iam
pecus atque extrema inpedimenta ab nostris tenerentur,
ipsi densiores silvas peterent, eiusmodi sunt tempestates
consecutae, uti opus necessario intermitteretur et conti-
nuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri
non possent. Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis 3
aedificiisque incensis Caesar exercitum reduxit et in Au-
lercis Lexobiisque, reliquis item civitatibus, quae pro-
xime bellum fecerant, in hibernis conlocavit.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS QUARTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCLXXXXVIIII.] I. Bellum Usipetum et Tencterorum.

Usipetes et Tencteri a Suebis — quorum mores describuntur, c. I—III. — exacti in Galliam transeunt, Menapios, Eburones Condrusosque aggrediuntur, partim a Caesare devincuntur, partim trans Rhenum — qui, sicut Mosa, describitur c. X. — ad Sugambros se recipiunt, c. IIII—XV.

II. Caesar Rhenum transit.

Caesar ponte in Rheno facto in Germaniam transit, Sugambrorum agros devastat, Ubios a Suebis oppressos liberat, in Galliam redit, c. XVI—XVIIII.

III. Res in Britannia gestae.

C. Volusenus Britanniae littora explorat. Caesar Morinos in deditionem accipit, classe coacta in Britanniam traicit, c. XX—XXIII. Aegre exercitu in terram exposito Britannos vincit, c. XXIIII—XXVII. Classis Romana tempestate affligitur, c. XXVIII. XXVIIII. Britanni rursus deficiunt, Caesar iterum eos devincit obsidibusque imperatis in Galliam redit, c. XXX—XXXVI.

IIII. Morini subacti. Menapii vexati.

Morini rebellionem faciunt. Caesar et hos subigit et Menapiorum agros devastat, c. XXXVII. XXXVIII.

1 I. Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Gneo Pompeio, Marco Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt non longe a mari, quo Rhenus influit.
2 Causa transeundi fuit, quod ab Suebis conplures annos *exagitati* bello premebantur et agricultura prohibebantur.

Sueborum gens est longe maxima et bellicosissima Ger- 3
manorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex 4
quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa
ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserunt, se at- 5
que illos alunt; hi rursus in vicem anno post in armis
sunt, illi domi remanent. Sic neque agricultura nec ratio 6
atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri 7
apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in
loco incolendi causa licet. Neque multum frumento, sed 8
maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque
sunt in venationibus; quae res et cibi genere et cotidiana 9
exercitatione et libertate vitae, quod, a pueris nullo officio
aut disciplina adsuefacti, nihil omnino contra voluntatem
faciant, et vires alit et inmani corporum magnitudine ho-
mines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxe- 10
runt, ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pellis
haberent quicquam, quarum propter exiguitatem magna
est corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

II. Mercatoribus est aditus magis eo, ut, quae bello 1
ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem
ad se inportari desiderent. Quin etiam iumentis, quibus 2
maxime Galli delectantur quaeque inpenso parant pretio,
[Germani] inportatis hi[s] non utuntur, sed quae sunt apud
eos nata, prava atque deformia, haec cotidiana exercita-
tione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proe- 3
liis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur, equos-
que eodem remanere vestigio adsuefecerunt, ad quos se
celeriter, cum usus est, recipiunt; neque eorum moribus 4
turpius quicquam aut inertius habetur quam ephippiis uti.
Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum quam- 5
vis pauci adire audent. Vinum ad se omnino inportari 6
non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remolle-
scere homines atque effeminari arbitrantur.

III. Publice maximam putant esse laudem, quam latis- 1
sime a suis finibus vacare agros: hac re significari, ma-
gnum numerum civitatium suam vim sustinere non posse.
Itaque una ex parte a Suebis circiter milia passuum sex- 2
centa agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt 3

Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est ca-
ptus Germanorum, et paulo, quam eiusdem generis ceteri,
sunt humaniores, propterea quod Rhenum attingunt mul-
tumque ad eos mercatores ventitant et ipsi propter pro-
4 pinquitatem Gallicis sunt moribus adsuefacti. Hos cum
Suebi, multis saepe bellis experti, propter amplitudinem
gravitatemque civitatis finibus expellere non potuissent,
tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infir-
mioresque redegerunt.

1 IIII. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tencteri, quos
supra diximus, qui complures annos Sueborum vim susti-
nuerunt, ad extremum tamen agris expulsi et multis locis
2 Germaniae triennium vagati ad Rhenum pervenerunt. Quas
regiones Menapii incolebant et ad utramque ripam flumi-
3 nis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae multitu-
dinis aditu perterriti ex iis aedificiis, quae trans flumen
habuerant, demigraverunt et cis Rhenum dispositis prae-
4 sidiis Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti,
cum neque vi contendere propter inopiam navium neque
clam transire propter custodias Menapiorum possent, re-
verti se in suas sedes regionesque simulaverunt et tridui
5 viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere
una nocte equitatu confecto inscios inopinantesque Mena-
6 pios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per ex-
ploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos
7 vicos remigraverant. His interfectis navibusque eorum
occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra
Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt atque
omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hie-
mis se eorum copiis aluerunt.

1 V. His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem
Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles
et novis plerumque rebus student, nihil his committendum
2 existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti et
viatores etiam invitos consistere cogant et, quid quisque
eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant, et
mercatores in oppidis vulgus circumsistat quibusque ex
regionibus veniant quasque ibi res cognoverint, pronun-

tiare cogant. His rebus atque auditionibus permoti de 3
summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos in vestigio paenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Qua consuetudine cognita Caesar, ne graviori bello 1
occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, 2
facta cognovit: missas legationes ab nonnullis civitatibus 3
ad Germanos invitatosque eos, uti ab Rheno discederent, omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe 4
adducti Germani [iam] latius vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis Caesar ea, quae 5
cognoverat, dissimulanda sibi existimavit eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata equitibusque delectis 1
iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus cum paucorum dierum iter abes- 2
set, legati ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: Ger- 3
manos neque priores populo Romano bellum inferre, neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant, quod Germanorum consuetudo [haec] sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere neque deprecari. Haec tamen dicere, venisse invitos, eie- 4
ctos domo; si suam gratiam Romani velint, posse iis utiles esse amicos; vel sibi agros adtribuant vel patiantur eos tenere, quos armis possederint: sese unis Suebis conce- 5
dere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possent; reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad haec, quae visum est, Caesar respondit; sed 1
exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare; neque 2
ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine iniuria possint; sed licere, si velint, in 3
Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud se et

de Sueborum iniuriis querantur et a se auxilium petant:
hoc se Ubiis imperaturum.
1 VIIII. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt et re
deliberata post diem tertium ad Caesarem reversuros: in-
2 terea ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id qui-
3 dem Caesar ab se impetrari posse dixit. Cognoverat enim,
magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante prae-
dandi frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam
missam: hos expectari equites atque eius rei causa mo-
ram interponi arbitrabatur.
1 X. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus
Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae ap-
2 pellatur Vacalus, insulam efficit Batavorum neque longius
3 ab Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum influit. Rhe-
nus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo
spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum,
Mediomatricum, Tribocorum, Treverorum citatus fertur
4 et, ubi Oceano adpropinquavit, in plures defluit partes
multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna
5 a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt,
qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multis-
que capitibus in Oceanum influit.
1 XI. Caesar cum ab hoste non amplius passuum XII
milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati re-
vertuntur; qui in itinere congressi magnopere, ne longius
2 progrederetur, orabant. Cum id non inpetrassent, pete-
bant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, prae-
mitteret eosque pugna prohiberet, sibique ut potestatem
3 faceret in Ubios legatos mittendi; quorum si principes ac
senatus sibi iureiurando fidem fecisset, ea condicione,
quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has
4 res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia
Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut tridui mora
interposita equites eorum, qui abessent, reverterentur;
tamen sese non longius milibus passuum quattuor aqua-
5 tionis causa processurum eo die dixit: huc postero die
quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis
6 cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equi-

tatu antecesserant, mittit, qui nuntiarent, ne hostes proe-
lio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad
ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspe- 1
xerunt, quorum erat v milium numerus, cum ipsi non am-
plius octingentos equites haberent, quod ii, qui frumen-
tandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil
timentibus nostris, quod legati eorum paulo ante a Cae-
sare discesserant atque is dies indutiis erat ab his petitus,
impetu facto celeriter nostros perturbaverunt; rursus re- 2
sistentibus, consuetudine sua ad pedes desiluerunt, sub-
fossis equis conpluribusque nostris deiectis reliquos in
fugam coniecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non
prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis no-
stri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris interfi- 3
ciuntur quattuor et septuaginta, in his vir fortissimus Piso 4
Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius avus in civitate
sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appella-
tus. Hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium fer- 5
ret, illum ex periculo eripuit, ipse equo vulnerato deie-
ctus, quoad potuit, fortissime restitit; cum circumventus 6
multis vulneribus acceptis cecidisset atque id frater, qui
iam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato
equo se hostibus optulit atque interfectus est.

XIII. Hoc facto proelio Caesar neque iam sibi legatos 1
audiendos neque condiciones accipiendas arbitrabatur ab
iis, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum
intulissent; expectare vero, dum hostium copiae augeren- 2
tur equitatusque reverteretur, summae dementiae esse iu-
dicabat, et cognita Gallorum infirmitate, quantum iam 3
apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti,
sentiebat; quibus ad consilia capienda nihil spatii dan-
dum existimabat. His constitutis rebus et consilio cum 4
legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae
praetermitteret, opportunissima res accidit, quod postri-
die eius diei mane eadem et perfidia et simulatione usi
Germani frequentes omnibus principibus maioribusque
natu adhibitis ad eum in castra venerunt, simul, ut dice- 5

batur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum
et ipsi petissent, proelium pridie commisissent, simul ut,
6 si quid possent, de indutiis fallendo impetrarent. Quos
sibi Caesar oblatos gavisus, illos retineri iussit; ipse
omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti
proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi
iussit.
1 XIIII. Acie triplici instituta et celeriter octo milium
itinere confecto prius ad hostium castra pervenit, quam,
2 quid ageretur, Germani sentire possent. Qui omnibus
rebus subito perterriti et celeritate adventus nostri et
discessu suorum, neque consilii habendi neque arma
capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus
hostem ducere, an castra defendere, an fuga salutem
3 petere praestaret. Quorum timor cum fremitu et con-
cursu significaretur, milites nostri pristini diei perfidia
4 incitati in castra inruperunt. Quo loco, qui celeriter
arma capere potuerunt, paulisper nostris restiterunt
atque inter carros impedimentaque proelium commi-
5 serunt; at reliqua multitudo puerorum mulierumque —
nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque
transierant — passim fugere coepit; ad quos consectan-
dos Caesar equitatum misit.
1 XV. Germani, post tergum clamore audito, cum suos
interfici viderent, armis abiectis signisque militaribus re-
2 lictis se ex castris eiecerunt, et cum ad confluentem Mo-
sae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno
numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt
atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perie-
3 runt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulne-
ratis, ex tanti belli timore, cum hostium numerus capitum
4 ccccxxx milium fuisset, se in castra receperunt. Caesar
iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit.
5 Illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros
vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. Iis
Caesar libertatem concessit.
1 XVI. Germanico bello confecto multis de causis Cae-
sar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa

fuit iustissima, quod, cum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intellegerent, et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod 2
illa pars equitatus Usipetum et Tencterorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique causa Mosam transisse neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sugambrorum receperat seque cum iis coniunxerat. Ad quos cum Caesar nuntios misis- 3
set, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: Populi Romani im- 4
perium Rhenum finire: si se invito Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur sui quicquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii au- 5
tem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suebis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicae 6
prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi *ad* auxilium spemque reliqui temporis satis futurum. Tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus Ario- 7
visto pulso et hoc novissimo proelio facto etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam 8
ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhe- 1
num transire decreverat; sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas 2
faciendi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter non traducendum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia 3
paulum ab imo praeacuta dimensa ad altitudinem fluminis intervallo pedum duorum inter se iungebat. Haec 4
cum machinationibus inmissa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non sublicae modo directe ad perpendiculum, sed *prone ac fastigate*, ut secundum naturam fluminis

5 procumberent, his item contraria duo ad eundem modum
iuncta intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte
contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat.
6 Haec utraque insuper bipedalibus trabibus inmissis, quan-
tum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrimque
7 fibulis ab extrema parte distinebantur; quibus disclusis
atque in contrariam partem revinctis tanta erat operis
firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae
8 se incitavisset, hoc artius inligata tenerentur. Haec di-
recta materia iniecta contexebantur ac longuriis cratibus-
9 que consternebantur; ac nihilo secius sublicae et ad in-
feriorem partem fluminis oblique agebantur, quae pro
ariete subiectae et cum omni opere coniunctae vim flumi-
10 nis exciperent, et aliae item supra pontem mediocri spatio,
ut, si arborum trunci sive naves deiciendi operis essent a
barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis mi-
nueretur, neu ponti nocerent.

1 XVIII. Diebus decem, quibus materia coepta erat con-
2 portari, omni opere effecto, exercitus traducitur. Caesar
ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto in fines
3 Sugambrorum contendit. Interim a conpluribus civitati-
bus ad eum legati veniunt; quibus pacem atque amici-
tiam petentibus liberaliter respondit obsidesque ad se
4 adduci iubet. Sugambri ex eo tempore, quo pons insti-
tui coeptus est, fuga comparata hortantibus iis, quos ex
Tencteris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis
excesserant suaque omnia exportaverant seque in solitu-
dinem ac silvas abdiderant.

1 XVIIII. Caesar paucos dies in eorum finibus moratus
omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque succi-
sis se in fines Ubiorum recepit atque iis auxilium suum
pollicitus, si ab Suebis premerentur, haec ab iis cognovit:
2 Suebos, posteaquam per exploratores pontem fieri compe-
rissent, more suo concilio habito nuntios in omnes partes
dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores sua-
que omnia in silvis deponerent, atque omnes, qui arma
3 ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse
delectum medium fere regionum earum, quas Suebi opti-

nerent; hic Romanorum adventum expectare atque ibi
decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omni- 4
bus rebus iis confectis, quarum rerum causa traducere
exercitum constituerat, ut Germanis metum iniceret, ut
Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret,
diebus omnino decem et octo trans Rhenum consumptis,
satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus,
se in Galliam recepit pontemque rescidit.

XX. Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in his 1
locis, quod omnis Gallia ad septemtrionem vergit, matu-
rae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci conten-
dit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris
inde sumministrata auxilia intellegebat et, si tempus anni
ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore 2
arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum
perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia
fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter 3
mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quicquam
praeter oram maritimam atque eas regiones, quae sunt
contra Gallias, notum est. Itaque vocatis ad se undique 4
mercatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, ne-
que quae aut quantae nationes incolerent, neque quem
usum belli haberent aut quibus institutis uterentur, ne-
que qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei
portus, reperire poterat.

XXI. Ad haec cognoscenda, priusquam periclum fa- 1
ceret, idoneum esse arbitratus Gaium Volusenum cum
navi longa praemittit. Huic mandat, ut exploratis omni- 2
bus rebus ad se quam primum revertatur. Ipse cum 3
omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat
brevissimus in Britanniam traiectus. Huc naves undique 4
ex finitimis regionibus et, quam superiore aestate ad Ve-
neticum bellum effecerat classem, iubet convenire. Inte- 5
rim consilio eius cognito et per mercatores perlato ad
Britannos, a conpluribus insulae civitatibus ad eum legati
veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio po-
puli Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter 6
pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent,

7 eos domum remittit et cum iis una Commium, quem ipse
Atrebatibus superatis regem ibi constituerat, cuius et
virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse
arbitrabatur, cuiusque auctoritas in his regionibus magni
8 habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civi-
tates horteturque, ut populi Romani fidem sequantur,
9 seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus perspe-
ctis regionibus omnibus, quantum ei facultatis dari potuit,
qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet,
quinto die ad Caesarem revertitur, quaeque ibi perspexis-
set, renuntiat.

1 XXII. Dum in his locis Caesar navium parandarum
causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati
venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusa-
rent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis im-
periti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae
2 imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi Caesar satis
opportune accidisse arbitratus, quod neque post tergum
hostem relinquere volebat neque belli gerendi propter
anni tempus facultatem habebat neque has tantularum
rerum occupationes Britanniae anteponendas iudicabat,
magnum iis numerum obsidum imperat. Quibus adductis
3 eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis
coactis contractisque, quod satis esse ad duas transpor-
tandas legiones existimabat, quod praeterea navium lon-
garum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit.
4 Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco
ab milibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in
eundem portum venire possent: has equitibus distribuit.
5 Reliquum exercitum Quinto Titurio Sabino et Lucio
Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos
pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant,
6 ducendum dedit; Publium Sulpicium Rufum legatum
cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum
tenere iussit.

1 XXIII. His constitutis rebus nactus idoneam ad na-
vigandum tempestatem tertia fere vigilia solvit equites-
que in ulteriorem portum progredi et naves conscendere

et se sequi iussit. A quibus cum paulo tardius esset ad- 2
ministratum, ipse hora circiter diei quarta cum primis
navibus Britanniam attigit atque ibi in omnibus collibus
expositas hostium copias armatas conspexit. Cuius loci 3
haec erat natura, atque ita montibus angustis mare con-
tinebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adigi
posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum lo- 4
cum arbitratus, dum reliquae naves eo convenirent, ad
horam nonam in ancoris expectavit. Interim legatis tri- 5
bunisque militum convocatis, et quae ex Voluseno cognos-
set et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris
ratio, maxime ut maritumae res postularent, ut quae cele-
rem atque instabilem motum haberent, ad nutum et ad
tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis 6
et ventum et aestum uno tempore nactus secundum, dato
signo et sublatis ancoris circiter milia passuum septem
ab eo loco progressus, aperto ac plano litore naves con-
stituit.

XXIIII. At barbari, consilio Romanorum cognito, prae- 1
misso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in
proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti nostros
navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa 2
difficultas, quod naves propter magnitudinem nisi in alto
constitui non poterant, militibus autem ignotis locis, im-
peditis manibus, magno et gravi onere armorum oppres-
sis simul et de navibus desiliendum et in fluctibus con-
sistendum et cum hostibus erat pugnandum, cum illi aut 3
ex arido aut paulum in aquam progressi omnibus mem-
bris expeditis, notissimis locis audacter tela conicerent
et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri per- 4
territi atque huius omnino generis pugnae imperiti non
eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proe-
liis consuerant, utebantur.

XXV. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas, 1
quarum et species erat barbaris inusitatior et motus ad
usum expeditior, paulum removeri ab onerariis navibus et
remis incitari et ad latus apertum hostium constitui atque
inde fundis, sagittis, tormentis hostes propelli ac sum-

2 moveri iussit; quae res magno usui nostris fuit. Nam et
navium figura et remorum motu et inusitato genere tor-
mentorum permoti barbari constiterunt ac paulum modo
3 pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus,
maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis
aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feli-
citer eveniret, *Desilite*, inquit, *milites, nisi vultis aqui-
lam hostibus prodere: ego certe meum reipublicae atque
4 imperatori officium praestitero.* Hoc cum voce magna
dixisset, se ex navi proiecit atque in hostes aquilam ferre
5 coepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus
6 admitteretur, universi ex navi desiluerunt. Hos item ex
proximis [primis] navibus cum conspexissent, subsecuti
hostibus adpropinquarunt.

1 XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri ta-
men, quod neque ordines servare neque firmiter insistere
neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi
quibuscumque signis occurrerat, se adgregabat, magno-
2 pere perturbabantur; hostes vero, notis omnibus vadis,
ubi ex litore aliquos singulares ex navi egredientes con-
3 spexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur, plures
paucos circumsistebant, alii ab latere aperto in univer-
4 sos tela coniciebant. Quod cum animadvertisset Caesar,
scaphas longarum navium, item speculatoria navigia mi-
litibus compleri iussit et, quos laborantes conspexerat,
5 his subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constite-
runt, suis omnibus consecutis in hostes impetum fece-
runt atque eos in fugam dederunt, neque longius prose-
qui potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam
capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam
Caesari defuit.

1 XXVII. Hostes proelio superati, simul atque se ex
fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace mi-
serunt; obsides daturos, quaeque imperasset, facturos
2 esse polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas
venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britan-
3 niam praemissum. Hunc illi e navi egressum, cum ad eos
oratoris modo Caesaris mandata deferret, conprehen-

derant atque in vincula coniecerant; tum proelio facto
remiserunt. In petenda pace eius rei culpam in multitu- 4
dinem coniecerunt et, propter inprudentiam ut ignoscere-
tur, petiverunt. Caesar questus, quod, cum ultro in con- 5
tinentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum
sine causa intulissent, ignoscere inprudentiae dixit obsi-
desque imperavit; quorum illi partem statim dederunt, 6
partem ex longinquioribus locis accersitam paucis die-
bus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in 7
agros iusserunt, principesque undique convenire et se
civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem quar- 1
tum, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de qui-
bus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex
superiore portu leni vento solverunt. Quae cum adpropin- 2
quarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempe-
stas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere pos-
set, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur,
aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis
occasum, magno sui cum periculo deicerentur; quae ta- 3
men ancoris iactis cum fluctibus complerentur, necessario
adversa nocte in altum provectae continentem petierunt.

XXVIIII. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, 1
qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere con-
suevit, nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et 2
longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum
curaverat quasque in aridum subduxerat, aestus comple-
verat, et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae,
tempestas adflictabat, neque ulla nostris facultas aut ad-
ministrandi aut auxiliandi dabatur. Conpluribus navibus 3
fractis reliquae cum essent funibus, ancoris reliquisque
armamentis amissis ad navigandum inutiles, magna, id
quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio
facta est. Neque enim naves erant aliae, quibus repor- 4
tari possent, et omnia deerant, quae ad reficiendas naves
erant usui, et, quod omnibus constabat, hiemari in Gal-
lia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum
non erat.

1 XXX. Quibus rebus cognitis principes Britanniae,
qui post proelium ad Caesarem convenerant, inter se con-
locuti, cum equites et naves et frumentum Romanis deesse
intellegerent et paucitatem militum ex castrorum exigui-
tate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod
2 sine impedimentis Caesar legiones transportaverat, opti-
mum factu esse duxerunt, rebellione facta frumento com-
meatuque nostros prohibere et rem in hiemem producere,
quod his superatis aut reditu interclusis neminem postea
belli iuferendi causa in Britanniam transiturum confide-
bant. Itaque rursus coniuratione facta paulatim ex ca-
stris discedere ac suos clam ex agris deducere coeperunt.
1 XXXI. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cogno-
verat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod
obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspi-
2 cabatur. Itaque ad omnes casus subsidia conparabat. Nam
et frumentum ex agris cotidie in castra conferebat et,
quae gravissime adflictae erant naves, earum materia at-
que aere ad reliquas reficiendas utebatur et, quae ad eas
3 res erant usui, ex continenti conportari iubebat. Itaque,
cum summo studio a militibus administraretur, XII na-
vibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.
1 XXXII. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine
una frumentatum missa, quae appellabatur septima, ne-
que ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum
pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra
ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant,
Caesari nuntiaverunt, pulverem maiorem, quam consue-
tudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter
2 fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a
barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus
erant, secum in eam partem proficisci, ex reliquis duas
in stationem cohortes succedere, reliquas armari et con-
3 festim sese subsequi iussit. Cum paulo longius a castris
processisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere
et conferta legione ex omnibus partibus tela conici animad-
4 vertit. Nam quod omni ex reliquis partibus demesso fru-
mento pars una erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros

esse venturos, noctu in silvis delituerant; tum dispersos 5
depositis armis in metendo occupatos subito adorti, paucis
interfectis reliquos incertis ordinibus perturbaverant, si-
mul equitatu atque essedis circumdederant.

XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae. Primo 1
per omnes partes perequitant et tela coniciunt atque ipso
terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque
perturbant, et cum se inter equitum turmas insinuave-
runt, ex essedis desiliunt et pedibus proeliantur. Aurigae 2
interim paulatim ex proelio excedunt atque ita currus
conlocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur,
expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem 3
equitum, stabilitatem peditum in proeliis praestant, ac
tantum usu cotidiano et exercitatione efficiunt, uti in de-
clivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi
moderari ac flectere et per temonem percurrere et in
iugo insistere et se inde in currus citissime recipere con-
suerint.

XXXIIII. Quibus rebus perturbatis nostris novitate 1
pugnae tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit:
namque eius adventu hostes constiterunt, nostri se ex ti-
more receperunt. Quo facto ad lacessendum et ad com- 2
mittendum proelium alienum esse tempus arbitratus suo
se loco continuit et brevi tempore intermisso in castra le-
giones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus 3
occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutae 4
sunt continuos conplures dies tempestates, quae et nostros
in castris continerent et hostem a pugna prohiberent. In- 5
terim barbari nuntios in omnes partes dimiserunt pauci-
tatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et,
quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui libe-
randi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, de-
monstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine
peditatus equitatusque coacta ad castra venerunt.

XXXV. Caesar etsi idem, quod superioribus diebus 1
acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi celeri-
tate periculum effugerent, tamen nactus equites circiter
xxx, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est,

secum transportaverat, legiones in acie pro castris con-
2 stituit. Commisso proelio diutius nostrorum militum im-
petum hostes ferre non potuerunt ac terga verterunt.
3 Quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus effi-
cere potuerunt, conplures ex iis occiderunt, deinde omni-
bus longe lateque aedificiis incensis se in castra rece-
perunt.

1 XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Cae-
2 sarem de pace venerunt. His Caesar numerum obsidum,
quem ante imperaverat, duplicavit eosque in continen-
tem adduci iussit, quod propinqua die aequinoctii infir-
mis navibus hiemi navigationem subiciendam non existi-
3 mabat. Ipse idoneam tempestatem nanctus paulo post
4 mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad
continentem pervenerunt; sed ex iis onerariae duae eos-
dem, quos reliqui, portus capere non potuerunt et paulo
infra delatae sunt.

1 XXXVII. Quibus ex navibus cum essent expositi mi-
lites circiter trecenti atque in castra contenderent, Mo-
rini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reli-
querat, spe praedae adducti primo non ita magno suorum
numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma
2 ponere iusserunt. Cum illi orbe facto sese defenderent,
celeriter ad clamorem hominum circiter milia sex conve-
nerunt. Qua re nuntiata Caesar omnem ex castris equita-
3 tum suis auxilio misit. Interim nostri milites inpetum
hostium sustinuerunt atque amplius horis quattuor fortis-
sime pugnaverunt et paucis vulneribus acceptis conplures
4 ex his occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in
conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt
magnusque eorum numerus est occisus.

1 XXXVIII. Caesar postero die Titum Labienum legatum
cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Mori-
2 nos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui cum propter
siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo
superiore anno perfugio [fu]erant usi, omnes fere in pote-
3 statem Labieni pervenerunt. At Q. Titurius et L. Cotta
legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omni-

bus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis 4
omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis ex litteris Caesaris dierum viginti 5
supplicatio a senatu decreta est.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS QUINTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCC.] I. Alterum bellum Britannicum.

Caesar magnam classem in Gallia parari iubet; ipse Pirustas in Illyrico cohibet, c. I. In Galliam reversus Treverorum turbas componit, Dumnorigem interficit, Aeduos coercet, c. II—VII. Iterum in Britanniam traicit, c. VIII—XI. Britannia describitur, c. XII—XIIII. — Caesar Cassivellaunum ducem devincit, Trinobantes et alias quasdam gentes in deditionem accipit, c. XV—XXII. In Galliam redit, c. XXIII.

II. Bellum Ambiorigis.

Eburones Ambiorige et Catuvolco ducibus deficiunt. Sabinus et Cotta legati cum quindecim cohortibus caeduntur, c. XXIIII—XXXVII. Nervii cum Aduatucis atque Eburonibus Q. Ciceronis castra graviter oppugnant, c. XXXVIII—XXXXVIII, a Caesare profligantur, c. XXXXVIIII—LI.

III. Senones et Treveri pacantur.

Senones et Treveri res novas moliuntur, sed interfecto Indutiomaro Gallia fit paulo quietior, c. LII—LVIII.

I. L. Domitio, Ap. Claudio consulibus discedens ab 1
hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat,

legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quam
plurimas possent, hieme naves aedificandas veteresque
reficiendas curarent. Earum modum formamque demon-
2 strat. Ad celeritatem onerandi subductionesque paulo
facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consue-
vimus, atque id eo magis, quod propter crebras commuta-
tiones aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat;
ad onera ac multitudinem iumentorum transportandam
paulo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus.
3 Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem humili-
4 tas multum adiuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas
5 naves, ex Hispania adportari iubet. Ipse conventibus Gal-
liae citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a
Pirustis finitumam partem provinciae incursionibus vastari
6 audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat
7 certumque in locum convenire iubet. Qua re nuntiata
Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant, nihil earum
rerum publico factum consilio, seseque paratos esse de-
8 monstrant omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. Per-
cepta oratione eorum Caesar obsides imperat eosque ad
certam diem adduci iubet; nisi ita fecerint, sese bello ci-
9 vitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adductis,
ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem
aestument poenamque constituant.

1 II. His confectis rebus conventibusque peractis in ci-
teriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum pro-
2 ficiscitur. Eo cum venisset, circuitis omnibus hibernis
singulari militum studio in summa omnium rerum inopia
circiter sexcentas eius generis, cuius supra demonstravi-
mus, naves et longas xxviii invenit instructas, neque mul-
tum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possint.
3 Conlaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant,
quid fieri velit, ostendit atque omnes ad portum Itium
convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britan-
niam traiectum esse cognoverat, circiter milium passuum
xxx [transmissum] a continenti: huic rei quod satis esse
4 visum est militum, reliquit. Ipse cum legionibus expe-
ditis iiii et equitibus dccc in fines Treverorum profici-

scitur, quod hi neque ad concilia veniebant neque imperio parebant Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equi- 1
tatu valet magnasque habet copias peditum, Rhenumque,
ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de 2
principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cinge-
torix; e quibus alter, simul atque de Caesaris legionum- 3
que adventu cognitum est, ad eum venit, se suosque
omnes in officio futuros neque ab amicitia populi Romani
defecturos confirmavit, quaeque in Treveris gererentur,
ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque co- 4
gere iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant,
in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per
medios fines Treverorum a flumine Rheno ad initium Re-
morum pertinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam 5
nonnulli principes ex ea civitate et familiaritate Cingeto-
rigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti ad Cae-
sarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo petere coe-
perunt, quoniam civitati consulere non possent, veritus, ne
ab omnibus desereretur, [Indutiomarus] legatos ad Caesa-
rem mittit: Sese idcirco ab suis discedere atque ad eum 6
venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret,
ne omnis nobilitatis discessu plebs propter inprudentiam
laberetur: itaque esse civitatem in sua potestate, seseque, 7
si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, suas
civitatisque fortunas eius fidei permissurum.

IIII. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea dice- 1
rentur quaeque eum res ab instituto consilio deterreret,
tamen, ne aestatem in Treveris consumere cogeretur
omnibus ad Britannicum bellum rebus conparatis, Indu-
tiomarum ad se cum cc obsidibus venire iussit. His 2
adductis, in iis filio propinquisque eius omnibus, quos
nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum horta-
tusque est, uti in officio maneret; nihilo tamen secius 3
principibus Treverorum ad se convocatis hos singillatim
Cingetorigi conciliavit, quod cum merito eius a se fieri
intellegebat, tum magni interesse arbitrabatur, eius

auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cuius tam
4 egregiam in se voluntatem perspexisset. Id tulit factum
graviter Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et,
qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius
hoc dolore exarsit.

1 V. His rebus constitutis Caesar ad portum Itium
2 cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit, LX naves, quae
in Meldis factae erant, tempestate reiectas cursum tenere
non potuisse atque eodem, unde erant profectae, rever-
tisse; reliquas paratas ad navigandum atque omnibus re-
3 bus instructas invenit. Eodem equitatus totius Galliae
convenit numero milium quattuor principesque ex omni-
4 bus civitatibus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem
perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco
secum ducere decreverat, quod, cum ipse abesset, mo-
tum Galliae verebatur.

1 VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo
ante ab nobis dictum est. Hunc secum habere in primis
constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupi-
dum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctori-
2 tatis cognoverat. Accedebat huc, quod in concilio Ae-
duorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare regnum civita-
tis deferri; quod dictum Aedui graviter ferebant, neque
recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mit-
3 tere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar co-
gnoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit,
ut in Gallia relinqueretur, partim quod insuetus navigandi
mare timeret, partim quod religionibus impediri sese di-
4 ceret. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni
spe inpetrandi adempta, principes Galliae sollicitare, se-
vocare singulos hortarique coepit, uti in continenti rema-
5 nerent; metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia omni
nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris, ut, quos
in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in
6 Britanniam traductos necaret; fidem reliquis interponere,
iusiurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intel-
7 lexissent, communi consilio administrarent. Haec a com-
pluribus ad Caesarem deferebantur.

VII. Qua re cognita Caesar, quod tantum civitati 1
Aeduae dignitatis tribuebat, coercendum atque deter-
rendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem sta-
tuebat; quod longius eius amentiam progredi videbat, 2
prospiciendum, ne quid sibi ac reipublicae nocere pos-
set. Itaque dies circiter xxv in eo loco commoratus, 3
quod Corus ventus navigationem impediebat, qui ma-
gnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit,
dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, ni-
hilo tamen secius omnia eius consilia cognosceret; tan- 4
dem idoneam nactus tempestatem milites equitesque
conscendere in naves iubet. At omnium inpeditis animis 5
Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris insciente
Caesare domum discedere coepit. Qua re nuntiata, Cae- 6
sar intermissa profectione atque omnibus rebus postpo-
sitis magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit
retrahique imperat; si vim faciat neque pareat, interfici 7
iubet, nihil hunc se absente pro sano facturum arbitra-
tus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim revo- 8
catus resistere ac se manu defendere suorumque fidem
implorare coepit, saepe clamitans, liberum se liberaeque
esse civitatis. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt ho- 9
minem atque interficiunt; at equites Aedui ad Caesarem
omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum 1
tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto, ut
portus tueretur et rem frumentariam provideret, quaeque
in Gallia gererentur, cognosceret consiliumque pro tem-
pore et pro re caperet, ipse cum quinque legionibus et 2
pari numero equitum, quem in continenti reliquerat, ad
solis occasum naves solvit et leni Africo provectus, me-
dia circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit et
longius delatus aestu orta luce sub sinistra Britanniam
relictam conspexit. Tum rursus aestus commutationem 3
secutus remis contendit, ut eam partem insulae caperet,
qua optimum esse egressum superiore aestate cognove-
rat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, 4
qui vectoriis gravibusque navigiis non intermisso remi-

5 gandi labore longarum navium cursum adaequarunt. Ac-
cessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano
6 fere tempore, neque in eo loco hostis est visus; sed,
ut postea Caesar ex captivis cognovit, cum magnae ma-
nus eo convenissent, multitudine navium perterritae,
quae cum annotinis privatisque, quas sui quisque com-
modi fecerat, amplius octingentae uno erant visae tem-
pore, a litore discesserant ac se in superiora loca abdi-
derant.

1 VIIII. Caesar exposito exercitu et loco castris idoneo
capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium co-
piae consedissent, cohortibus decem ad mare relictis et
equitibus trecentis, qui praesidio navibus essent, de tertia
vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod
in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinque-
bat, et praesidio navibus*que* Quintum Atrium praefecit.
2 Ipse noctu progressus milia passuum circiter XII hostium
3 copias conspicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flu-
men progressi ex loco superiore nostros prohibere et
4 proelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu se in
silvas abdiderunt, locum nancti egregie et natura et opere
munitum, quem domestici belli, ut videbantur, causa iam
5 ante praeparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes
6 introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugna-
7 bant nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At
milites legionis septimae testudine facta et aggere ad mu-
nitiones adiecto locum ceperunt eosque ex silvis expule-
8 runt paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius
Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat,
et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum
tempus relinqui volebat.

1 X. Postridie eius diei mane tripertito milites equi-
tesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, per-
2 sequerentur. His aliquantum itineris progressis, cum iam
extremi essent in prospectu, equites a Quinto Atrio ad
Caesarem venerunt, qui nuntiarent, superiore nocte maxu-
ma coorta tempestate prope omnes naves adflictas atque
in litore eiectas esse, quod neque ancorae funesque sub-

sisterent neque nautae gubernatoresque vim pati tempe-
statis possent: itaque ex eo concursu navium magnum 3
esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis Caesar legiones equitatumque 1
revocari atque in itinere resistere iubet, ipse ad naves
revertitur; eadem fere, quae ex nuntiis litterisque cogno- 2
verat, coram perspicit, sic ut amissis circiter XL navibus
reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur.
Itaque ex legionibus fabros deligit et ex continenti alios 3
accersi iubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas pos- 4
set, iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat.
Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen com- 5
modissimum esse statuit, omnes naves subduci et cum
castris una munitione coniungi. In his rebus circiter 6
dies X consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad
laborem militum intermissis. Subductis navibus castris- 7
que egregie munitis easdem copias, quas ante, praesidio
navibus reliquit, ipse eodem, unde redierat, proficisci-
tur. Eo cum venisset, maiores iam undique in eum locum 8
copiae Britannorum convenerant summa imperii bellique
administrandi communi consilio permissa Cassivellauno;
cuius fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod
appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX.
Huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continen 9
tia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Bri-
tanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos 1
natos in insula ipsi memoria proditum dicunt, marituma 2
pars ab iis, qui praedae [ac belli inferendi] causa ex Bel-
gio transierant — qui omnes fere iis nominibus civitatum
appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt —
et bello inlato ibi permanserunt atque agros colere coepe-
runt. Hominum est infinita multitudo creberrimaque aedi- 3
ficia fere Gallicis consimilia, pecorum magnus numerus.
Utuntur aut aere [aut nummo aureo] aut taleis ferreis ad cer- 4
tum pondus examinatis pro nummo. Nascitur ibi plumbum 5
album in mediterraneis regionibus, in maritumis ferrum,
sed eius exigua est copia; aere utuntur importato. Materia

cuiusque generis ut in Gallia est praeter fagum atque abie-
6 tem. Leporem et gallinam et anserem gustare fas non
putant; haec tamen alunt animi voluptatisque causa. Loca
sunt temperatiora quam in Gallia, remissioribus frigo-
ribus.
1 XIII. Insula natura triquetra, cuius unum latus est
contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui est ad
Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appellunter, ad
orientem solem, inferior ad meridiem spectat. Hoc perti-
2 net circiter milia passuum quingenta. Alterum vergit ad
Hispaniam atque occidentem solem; qua ex parte est Hi-
bernia dimidio minor, ut existimatur, quam Britannia,
sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia est in Britan-
3 niam. In hoc medio cursu est insula, quae appellatur
Mona; conplures praeterea minores subiectae insulae
existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies
4 continuos triginta sub bruma esse noctem. Nos nihil de
eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua
mensuris breviores esse quam in continenti noctes vide-
5 bamus. Huius est longitudo lateris, ut fert illorum opinio,
6 septingentorum milium. Tertium est contra septentrio-
nes; cui parti nulla est obiecta terra, sed eius angulus
lateris maxime ad Germaniam spectat. Hoc milia passuum
7 octingenta in longitudinem esse existimatur. Ita omnis
insula est in circuitu vicies centum milium passuum.
1 XIIII. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui
Cantium incolunt, quae regio est marituma omnis, neque
2 multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores ple-
rique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pel-
libusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro infi-
ciunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horri-
3 diores sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso
atque omni parte corporis rasa praeter caput et labrum
4 superius. Uxores habent deni duodenique inter se com-
munes, et maxime fratres cum fratribus parentesque cum
5 liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi,
quo primum virgo quaeque deducta est.
1 XV. Equites hostium essedariique acriter proelio cum

equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri
omnibus partibus superiores fuerint atque eos in silvas
collesque conpulerint; sed conpluribus interfectis cupi- 2
dius insecuti nonnullos ex suis amiserunt. At illi inter- 3
misso spatio, inprudentibus nostris atque occupatis in
munitione castrorum, subito se ex silvis eiecerunt inpe-
tuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collo-
cati, acriter pugnaverunt, duabusque missis subsidio co- 4
hortibus a Caesare, atque his primis legionum duarum,
cum hae perexiguo intermisso loci spatio inter se consti-
tissent, novo genere pugnae perterritis nostris per medios
audacissime perruperunt seque inde incolumes recepe-
runt. Eo die Quintus Laberius Durus tribunus militum 5
interficitur. Illi pluribus submissis cohortibus repel-
luntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis 1
omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, no-
stros propter gravitatem armorum, quod neque insequi
cedentes possent neque ab signis discedere auderent, mi-
nus aptos esse ad huius generis hostem, equites autem 2
magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod
illi etiam consulto plerumque cederent et, cum paulum
ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent
et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem 3
proelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque
idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut numquam 4
conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur sta-
tionesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps
exciperent integrique et recentes defetigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus 1
constiterunt rarique se ostendere et lenius quam pridie
nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, 2
cum Caesar pabulandi causa tres legiones atque omnem
equitatum cum Gaio Trebonio legato misisset, repente ex
omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic uti ab
signis legionibusque non absisterent. Nostri acriter in eos 3
impetu facto reppulerunt neque finem sequendi fecerunt,
quoad subsidio confisi equites, cum post se legiones vide-

4 rent, praecipites hostes egerunt, magnoque eorum numero
interfecto neque sui colligendi neque consistendi aut ex
5 essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga pro
tinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt,
neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis
hostes contenderunt.

1 XVIII. Caesar cognito consilio eorum ad flumen Ta-
mesim in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flu-
men uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri
2 potest. Eo cum venisset, animum advertit, ad alteram flu-
3 minis ripam magnas esse copias hostium instructas. Ripa
autem erat acutis sudibus praefixis munita, eiusdemque
4 generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. His
rebus cognitis a captivis perfugisque Caesar praemisso
5 equitatu confestim legiones subsequi iussit. Sed ea ce-
leritate atque eo impetu milites ierunt, cum capite solo
ex aqua extarent, ut hostes impetum legionum atque
equitum sustinere non possent ripasque dimitterent ac se
fugae mandarent.

1 XVIIII. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus,
omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus co-
piis, milibus circiter quattuor essedariorum relictis, iti-
nera nostra servabat paulumque ex via excedebat locisque
impeditis ac silvestribus sese occultabat atque iis regioni-
bus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque
2 homines ex agris in silvas compellebat et, cum equitatus
noster liberius praedandi vastandique causa se in agros
eiecerat, omnibus viis semitisque essedarios ex silvis
emittebat et magno cum periculo nostrorum equitum cum
iis confligebat atque hoc metu latius vagari prohibebat.
3 Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum dis-
cedi Caesar pateretur, et tantum in agris vastandis incen-
diisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore at-
que itinere legionarii milites efficere poterant.

1 XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum
regionum civitas, ex qua Mandubracius adulescens Cae-
saris fidem secutus ad eum in continentem Galliam vene-
rat, cuius pater in ea civitate regnum obtinuerat inter-

fectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitave-
rat, legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque, sese ei 2
dedituros atque imperata facturos; petunt, ut Mandubra- 3
cium ab iniuria Cassivellauni defendat atque in civitatem
mittat, qui praesit imperiumque optineat. His Caesar 4
imperat obsides quadraginta frumentumque exercitui
Mandubraciumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter
fecerunt, obsides ad numerum frumentumque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis atque ab omni militum 1
iniuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bi-
broci, Cassi legationibus missis sese Caesari dedunt. Ab 2
his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivel-
launi abesse silvis paludibusque munitum, quo satis ma-
gnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum 3
autem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo atque
fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa
convenire consuerunt. Eo proficiscitur cum legionibus: 4
locum reperit egregie natura atque opere munitum; ta-
men hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Ho- 5
stes paulisper morati militum nostrorum impetum non
tulerunt seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus 6
ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt con-
prehensi atque interfecti.

XXII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellau- 1
nus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravi-
mus, quibus regionibus quattuor reges praeerant, Cinge-
torix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nuntios mittit at-
que his imperat, uti coactis omnibus copiis castra nava-
lia de improviso adoriantur atque oppugnent. Ii cum ad 2
castra venissent, nostri eruptione facta multis eorum in-
terfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige suos inco-
lumes reduxerunt. Cassivellaunus hoc proelio nuntiato 3
tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam
permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem
Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, cum 4
constituisset hiemare in continenti propter repentinos
Galliae motus, neque multum aestatis superesset, atque
id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat et

quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britan-
5 nia penderet, constituit; interdicit atque imperat Cassivel-
launo, ne Mandubracio neu Trinobantibus noceat.
1 XXIII. Obsidibus acceptis exercitum reducit ad mare
2 naves invenit refectas. His deductis, quod et captivorum
magnum numerum habebat et nonnullae tempestate de-
perierant naves, duobus commeatibus exercitum repor-
3 tare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero
tot navigationibus neque hoc neque superiore anno ulla
4 omnino navis, quae milites portaret, desideraretur, at ex
iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur, et
prioris commeatus expositis militibus et quas postea La-
bienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum
5 caperent, reliquae fere omnes reicerentur. Quas cum ali-
quamdiu Caesar frustra expectasset, ne anni tempore a
navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat,
6 necessario angustius milites conlocavit ac, summa tran-
quillitate consecuta, secunda inita cum solvisset vigilia,
prima luce terram attigit omnesque incolumes naves
perduxit.
1 XXIIII. Subductis navibus concilioque Gallorum Sa-
marobrivae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia
propter siccitates angustius provenerat, coactus est ali-
ter ac superioribus annis exercitum in hibernis conlocare
legionesque in plures civitates distribuere. Ex quibus
unam in Morinos ducendam Gaio Fabio legato dedit, al-
teram in Nervios Quinto Ciceroni, tertiam in Esubios
Lucio Roscio; quartam in Remis cum Tito Labieno in
3 confinio Treverorum hiemare iussit; tres in Belgis conlo-
cavit; his Marcum Crassum quaestorem et Lucium Muna-
4 tium Plancum et Gaium Trebonium legatos praefecit.
Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripse-
rat, et cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est
inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et
5 Catuvolci erant, misit. His militibus Quintum Titurium
Sabinum et Lucium Aurunculeium Cottam legatos prae-
6 esse iussit. Ad hunc modum distributis legionibus facil-
lume inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit

Atque harum tamen omnium legionum hiberna praeter 7
eam, quam Lucio Roscio in pacatissimam et quietissimam
partem ducendam dederat, milibus passuum centum con-
tinebantur. Ipse interea, quoad legiones conlocatas mu- 8
nitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasge- 1
tius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinuerant.
Huic Caesar pro eius virtute atque in se benevolentia, 2
quod in omnibus bellis singulari eius opera fuerat usus,
maiorum locum restituerat. Tertium iam hunc annum re- 3
gnantem, inimicis multis palam ex civitate et iis auctori-
bus, eum interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille 4
veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum in-
pulsu deficeret, Lucium Plancum cum legione ex Belgio
celeriter in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare, quo-
rumque opera cognoverat Tasgetium interfectum, hos
conprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis 5
quaestoreque, quibus legiones tradiderat, certior factus
est, in hiberna perventum locumque hibernis esse mu-
nitum.

XXVI. Diebus circiter xv, quibus in hiberna ventum 1
est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est
ab Ambiorige et Catuvolco; qui, cum ad fines regni sui 2
Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hi-
berna conportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis in-
pulsi suos concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus
magna manu ad castra oppugnatum venerunt. Cum cele- 3
riter nostri arma cepissent vallumque adscendissent atque
una ex parte Hispanis equitibus emissis equestri proelio
superiores fuissent, desperata re hostes suos ab oppugna-
tione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti 4
aliqui ex nostris ad conloquium prodiret: habere sese,
quae de re communi dicere vellent, quibus rebus contro-
versias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos conloquendi causa Gaius Ar- 1
pineius eques Romanus, familiaris Quinti Titurii, et
Quintus Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu
Caesaris ad Ambiorigem ventitare consuerat; apud quos

[illegible] est: Sese pro Caesaris [illegible] ...iteri debere, quod eius [illegible] esset, quod Aduatucis, finitumis [illegible] esset, quodque ei et filius et fratris [illegible] ...missi essent, quos Aduatuci obsidum [illegible] se in servitute et catenis tenuissent; [illegible] fecerit de oppugnatione castrorum, aut [illegible] ...untate sua fecisse, sed coactu civitatis, [illegible] eiusmodi imperia, ut non minus haberet [illegible] multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati [illegible] fuisse belli causam, quod repentinae Gallo[illegible] coniurationi resistere non potuerit. Id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum superari
5 posse confidat. Sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset.
6 Non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum vide-
7 retur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti
8 consulat. Magnam manum Germanorum conductam Rhe-
9 num transisse; hanc adfore biduo. Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitumi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter quinquaginta,
10 alter paulo amplius ab iis absit. Illud se polliceri et iu-
11 reiurando confirmare, tutum iter per fines daturum. Quod cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre. Hac oratione habita discedit Ambiorix.

1 XXVIII. Arpineius et Iunius, quae audierunt, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existimabant, maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano
2 bellum facere ausam vix erat credendum. Itaque ad con-

silium rem deferunt, magnaque inter eos existit contro-
versia. Lucius Aurunculeius conpluresque tribuni militum 3
et primorum ordinum centuriones nihil temere agendum
neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum existu-
mabant; quantasvis copias etiam Germanorum sustineri 4
posse munitis hibernis docebant: rem esse testimonio,
quod primum hostium impetum multis ultro vulneribus
inlatis fortissime sustinuerint; re frumentaria non premi; 5
interea et ex proxumis hibernis et a Caesare conventura
subsidia; postremo quid esse levius aut turpius, quam 6
auctore hoste de summis rebus capere consilium?

XXVIIII. Contra ea Titurius Sero facturos clamitabat, 1
cum maiores manus hostium adiunctis Germanis conve-
nissent, aut cum aliquid calamitatis in proximis hibernis
esset acceptum. Brevem consulendi esse occasionem.
Caesarem arbitrari profectum in Italiam; neque aliter 2
Carnutes interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos,
neque Eburones, si ille adesset, tanta contemptione nostri
ad castra venturos esse. Non hostem auctorem, sed rem 3
spectare: subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori
Ariovisti mortem et superiores nostras victorias; ardere 4
Galliam tot contumeliis acceptis sub populi Romani im-
perium redactam, superiore gloria rei militaris extincta.
Postremo quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambio- 5
rigem ad eiusmodi consilium descendisse? Suam senten- 6
tiam in utramque partem esse tutam: si nihil esset durius,
nullo periculo ad proximam legionem perventuros; si
Gallia omnis cum Germanis consentiret, unam esse in ce-
leritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, 7
qui dissentirent, consilium quem habere exitum? in quo
si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione
fames esset timenda.

XXX. Hac in utramque partem disputatione habita, 1
cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, *Vin-
cite*, inquit, *si ita vultis*, Sabinus, et id clariore voce, ut
magna pars militum exaudiret; *neque is sum*, inquit, *qui* 2
gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient;
si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent; qui, 3

si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti communem cum reliquis belli casum sustineant, non reiecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.

1 XXXI. Consurgitur ex consilio; conprehendunt utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia rem in
2 summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem
3 perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus: superat sen-
4 tentia Sabini. Pronuntiatur, prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex in-
5 strumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur et languore
6 militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque inpedimentis.

1 XXXII. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, conlocatis insidiis bipertito in silvis opportuno atque occulto loco a milibus passuum circiter duobus Romanorum adventum
2 expectabant, et cum se maior pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt novissimosque premere et primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

1 XXXIII. Tum demum Titurius, qui nihil ante providisset, trepidare et concursare cohortesque disponere, haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia deficere viderentur; quod plerumque iis accidere consuevit, qui in
2 ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, haec posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat: et in appellandis cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis officia praestabat.

Cum propter longitudinem agminis minus facile omnia 3
per se obire et, quid quoque loco faciendum esset, provi-
dere possent, iusserunt pronuntiare, ut impedimenta re-
linquerent atque in orbem consisterent. Quod consilium 4
etsi in eiusmodi casu reprehendendum non est, tamen in-
commode accidit: nam et nostris militibus spem minuit et 5
hostes ad pugnandum alacriores effecit, quod non sine
summo timore et desperatione id factum videbatur. Prae- 6
terea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab
signis discederent, quaeque quisque eorum carissima ha-
beret, ab impedimentis petere atque arripere properaret,
clamore et fletu omnia complerentur.

XXXIIII. At barbaris consilium non defuit. Nam du- 1
ces eorum tota acie pronuntiare iusserunt, ne quis ab
loco discederet: illorum esse praedam atque illis reser-
vari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in
victoria posita existumarent. [Erant et virtute et numero 2
pugnandi pares.] Nostri tametsi ab duce et a fortuna dese-
rebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant,
et quotiens quaeque cohors procurrerat, ab ea parte ma-
gnus numerus hostium cadebat. Qua re animadversa Am- 3
biorix pronuntiari iubet, ut procul tela coniciant neu pro-
pius accedant et, quam in partem Romani impetum fece-
rint, cedant: levitate armorum et cotidiana exercitatione 4
nihil iis noceri posse; rursus se ad signa recipientes in-
sequantur.

XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissume observato, 1
cum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque impetum
fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam par- 2
tem nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipi.
Rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti 3
coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi
steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere 4
vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta
multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. Tamen 5
tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis re-
sistebant et magna parte diei consumpta, cum a prima
luce ad horam octavam pugnaretur, nihil, quod ipsis es-

set indignum, committebant. Tum Tito Balventio, qui su
periore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae
7 auctoritatis, utrumque femur tragula traicitur; Quintus
Lucanius, eiusdem ordinis, fortissume pugnans, dum cir-
8 cumvento filio subvenit, interficitur; Lucius Cotta legatus
omnes cohortes ordinesque adhortans in adversum os
funda vulneratur.

1 XXXVI. His rebus permotus Quintus Titurius, cum
procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, inter-
pretem suum Gneum Pompeium ad eum mittit rogatum,
2 ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit: Si
velit secum conloqui, licere; sperare, a multitudine im-
petrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi
vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem in-
3 terponere. Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur,
pugna ut excedant et cum Ambiorige una conloquantur:
sperare, ab eo de sua ac militum salute impetrari posse.
Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo
perseverat.

1 XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos mili-
tum circum se habebat, et primorum ordinum centuriones
se sequi iubet et, cum propius Ambiorigem accessisset,
iussus arma abicere imperatum facit suisque, ut idem fa-
2 ciant, imperat. Interim, dum de condicionibus inter se
agunt longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo,
3 paulatim circumventus interficitur. Tum vero suo more
victoriam conclamant atque ululatum tollunt impetuque
4 in nostros facto ordines perturbant. Ibi Lucius Cotta
pugnans interficitur cum maxima parte militum. Reliqui
5 se in castra recipiunt, unde erant egressi. Ex quibus
Lucius Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine ho-
stium premeretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro
6 castris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem
oppugnationem sustinent; noctu ad unum omnes desperata
7 salute se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio elapsi in-
certis itineribus per silvas ad Titum Labienum legatum
in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem
faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum 1
equitatu in Aduatucos, qui erant eius regno finitumi, pro-
ficiscitur; neque noctem neque diem intermittit pedita-
tumque sese subsequi iubet. Re demonstrata Aduatucis- 2
que concitatis, postero die in Nervios pervenit hortatur-
que, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Ro-
manos pro iis, quas acceperint, iniuriis occasionem
dimittant: interfectos esse legatos duos magnamque partem 3
exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii, subito 4
oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici;
se ad eam rem profitetur adiutorem. Facile hac oratione
Nerviis persuadet.

XXXVIIII. Itaque confestim dimissis nuntiis ad Ceu- 1
trones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidumnos, qui
omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus
possunt, cogunt et de inproviso ad Ciceronis hiberna ad-
volant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata.
Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli mili- 2
tes, qui lignationis munitionisque causa in silvas disces-
sissent, repentino equitum adventu interciperentur. His 3
circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci
atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare
incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum
conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem 4
spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adepti vi-
ctoriam in perpetuum se fore victores confidebant.

XXXX. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone 1
litterae, magnis propositis praemiis, si pertulissent; obses-
sis omnibus viis missi intercipiuntur. Noctu ex materia, 2
quam munitionis causa conportaverant, turres admodum
cxx excitantur incredibili celeritate; quae deesse operi
videbantur, perficiuntur. Hostes postero die multo maio- 3
ribus coactis copiis castra oppugnant, fossam complent.
Eadem ratione, qua pridie, ab nostris resistitur. Hoc 4
idem reliquis deinceps fit diebus. Nulla pars nocturni 5
temporis ad laborem intermittitur; non aegris, non vulne-
ratis facultas quietis datur. Quaecumque ad proximi diei 6
oppugnationem opus sunt, noctu comparantur; multae

praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cra-
7 tibus attexuntur. Ipse Cicero, cum tenuissima valitudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

1 XXXXI. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cice-
2 rone habebant, conloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, com-
3 memorant: omnem esse in armis Galliam; Germanos Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari.
4 Addunt etiam de Sabini morte; Ambiorigem ostentant fidei
5 faciundae causa. Errare eos dicunt, si quicquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere con-
6 suetudinem nolint; licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere et, quascumque in partes velint, sine
7 metu proficisci. Cicero ad haec unum modo respondit: non esse consuetudinem populi Romani, accipere ab hoste
8 armato condicionem: si ab armis discedere velint, se adiutore utantur legatosque ad Caesarem mittant; sperare pro eius iustitia, quae petierint, impetraturos.

1 XXXXII. Ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum ix et
2 fossa pedum xv hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine ab nobis cognoverant et, quos[dam]
3 de exercitu habebant captivos, ab his docebantur, sed nulla ferramentorum copia, quae esset ad hunc usum idonea, gladiis cespites circumcidere, manibus sagulisque
4 terram exhaurire nitebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus milium
5 passuum xv in circuitu munitionem perfecerunt, reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas idem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

1 XXXXIII. Septimo oppugnationis die maximo coorto vento ferventes fusili ex argilla glandes fundis et ferve-

facta iacula in casas, quae more Gallico stramentis erant
tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehen- 2
derunt et venti magnitudine in omnem locum castrorum
distulerunt. Hostes maximo clamore, sicuti parta iam at- 3
que explorata victoria, turres testudinesque agere et sca-
lis vallum ascendere coeperunt. At tanta militum virtus 4
atque ea praesentia animi fuit, ut, cum undique flamma
torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur
suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas confla-
grare intellegerent, non modo demigrandi causa de vallo
decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quis-
quam, ac tum omnes acerrume fortissimeque pugnarent.
Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc 5
habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vul-
neraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo con-
stipaverant recessumque primis ultimi non dabant. Pau- 6
lum quidem intermissa flamma et quodam loco turri ad-
acta et contingente vallum, tertiae cohortis centuriones
ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes re-
moverunt, nutu vocibusque hostes, si introire vellent,
vocare coeperunt; quorum progredi ausus est nemo. Tum 7
ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque suc-
censa est.

XXXXIIII. Erant in ea legione fortissumi viri, centurio- 1
nes, qui primis ordinibus adpropinquarent, Titus Pulio
et Lucius Vorenus. Hi perpetuas inter se controversias 2
habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de
locis summis simultatibus contendebant. Ex his Pulio, 3
cum acerrume ad munitiones pugnaretur, *Quid dubitas,*
inquit, *Vorene? aut quem locum tuae probandae virtutis
expectas? hic dies de nostris controversiis iudicabit.* Haec 4
cum dixisset, procedit extra munitiones, quaeque pars
hostium confertissima est visa, inrumpit. Ne Vorenus qui- 5
dem sese vallo continet, sed omnium veritus existima-
tionem subsequitur. Mediocri spatio relicto Pulio pilum in 6
hostes inmittit atque unum ex multitudine procurrentem
traicit; quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt,
in hostem tela universi coniciunt neque dant regrediendi

7 facultatem. Transfigitur scutum Pulioni et verutum in
8 balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam et gladium edu-
cere conanti dextram moratur manum, impeditumque ho-
9 stes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Vorenus et la-
10 boranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulione omnis
11 multitudo convertit; illum veruto arbitrantur occisum. Gla-
dio comminus rem gerit Vorenus atque uno interfecto re-
12 liquos paulum propellit; dum cupidius instat, in locum
13 deiectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento
fert subsidium Pulio, atque ambo incolumes conpluribus
interfectis summa cum laude sese intra munitiones re-
14 cipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrum-
que versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique
esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute ante-
ferendus videretur.

1 XXXXV. Quanto erat in dies gravior atque asperior
oppugnatio, et maxime quod magna parte militum con-
fecta vulneribus res ad paucitatem defensorum pervenerat,
tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem mitteban-
tur; quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum
2 militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Ner-
vius nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima ob-
sidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem prae-
3 stiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet
4 praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Has ille in
iaculo inligatas effert et Gallus inter Gallos sine ulla su-
5 spicione versatus ad Caesarem pervenit. Ab eo de pericu-
lis Ciceronis legionisque cognoscitur.

1 XXXXVI. Caesar acceptis litteris hora circiter unde-
cima diei statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum
quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia pas-
2 suum xxv; iubet media nocte legionem proficisci celeri-
3 terque ad se venire. Exit cum nuntio Crassus. Alterum
ad Gaium Fabium legatum mittit, ut in Atrebatum fines
4 legionem adducat, qua sibi scit iter faciendum. Scribit
Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum
legione ad fines Nerviorum veniat. Reliquam partem
exercitus, quod paulo aberat longius, non putat expectan-

dam; equites circiter quadringentos ex proximis hibernis colligit.

XXXXVII. Hora circiter tertia ab antecursoribus de 1
Crassi adventu certior factus, eo die milia passuum xx
procedit. Crassum Samarobrivae praeficit legionemque 2
attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut 3
imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum
legione occurrit. Labienus, interitu Sabini et caede cohor- 4
tium cognita, cum omnes ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, ut hostium impetum sustinere posset, praesertim
quos recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remit- 5
tit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset, rem gestam in Eburonibus perscribit, docet, omnes peditatus equitatusque copias Treverorum tria milia passuum longe ab suis castris consedisse.

XXXXVIII. Caesar consilio eius probato, etsi opinione 1
trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen unum
communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit 2
magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur quantoque in
periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis 3
praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat.
Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta 4
epistola nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire 5
non possit, monet, ut tragulam cum epistola ad amentum
deligata intra munitionem castrorum abiciat. In litteris 6
scribit, se cum legionibus profectum celeriter adfore; hor-
tatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum 7
veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu 8
ad turrim adhaesit neque ab nostris biduo animadversa tertio die a quodam milite conspicitur, dempta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat 9
maximaque omnes laetitia adficit. Tum fumi incendiorum 10
procul videbantur, quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

1 XXXXVIIII. Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt.
2 Haec erant armata circiter milia LX. Cicero data facultate
Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus,
repetit, qui litteras ad Caesarem deferat; hunc admonet,
3 iter caute diligenterque faciat; perscribit in litteris, hostes
ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem con-
4 vertisse. Quibus litteris circiter media nocte Caesar ad-
latis suos facit certiores eosque ad dimicandum animo
5 confirmat. Postero die luce prima movet castra et circi-
ter milia passuum quattuor progressus trans vallem et ri-
6 vum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi
res, tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum, quoniam
obsidione liberatum Ciceronem sciebat, aequo animo re-
7 mittendum de celeritate existumabat. Consedit et, quam
aequissimo loco potest, castra communit atque haec, etsi
erant exigua per se, vix hominum milium septem, praeser-
tim nullis cum inpedimentis, tamen angustiis viarum, quam
maxime potest, contrahit eo consilio, ut in summam con-
8 temptionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in
omnes partes dimissis explorat, quo commodissime itinere
valles transiri possit.

1 L. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam fa-
2 ctis utrique sese suo loco continent, Galli, quod amplio-
3 res copias, quae nondum convenerant, expectabant, Caesar,
si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere
posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si
id efficere non posset, ut exploratis itineribus minore
4 cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce ho-
stium equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris
5 equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque
in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra
altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his admini-
strandis rebus quam maxime concursari et cum simula-
tione agi timoris iubet.

1 LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias tra-
2 ducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero
etiam de vallo deductis, propius accedunt et tela intra mu-

nitionem ex omnibus partibus coniciunt praeconibusque 3
circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Ro-
manus velit ante horam tertiam ad se transire, sine peri-
culo licere; post id tempus non fore potestatem; ac sic 4
nostros contempserunt, ut, obstructis in speciem portis,
singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrum-
pere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas
complere inciperent. Tum Caesar omnibus portis eru- 5
ptione facta equitatuque emisso celeriter hostes in fugam
dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, ma-
gnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

LII. Longius prosequi veritus, quod silvae paludes- 1
que intercedebant neque etiam parvulo detrimento illorum
locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis
eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testu- 2
dines munitionesque hostium admiratur; legione producta
cognoscit, non decimum quemque esse reliquum militem
sine vulnere: ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum 3
periculo et quanta cum virtute res sint administratae. Cice-
ronem pro eius merito legionemque conlaudat; centurio- 4
nes singillatim tribunosque militum appellat, quorum
egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat.
De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Po- 5
stero die contione habita rem gestam proponit, milites con-
solatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeri- 6
tate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferundum
docet, quod, beneficio deorum immortalium et virtute eorum
expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio neque
ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili cele- 1
ritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, cum ab
hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter LX, eoque
post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam
noctem ad portas castrorum clamor oreretur, quo cla-
more significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno
fieret. Hac fama ad Treveros perlata, Indutiomarus, qui 2
postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu
profugit copiasque omnes in Treveros reducit. Caesar 3

Fabium cum sua legione remittit in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae extiterant,
4 totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii caperent atque unde initium belli fieret, explorabant nocturnaque
5 in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuntium acciperet.
6 In his ab Lucio Roscio [quaestore], quem legioni tertiaedecimae praefecerat, certior factus est, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Aremoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse neque longius milia passuum octo ab hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

LIIII. At Caesar principibus cuiusque civitatis ad se evocatis alias territando, cum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae in of-
2 ficio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas inprimis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris, cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti regno
3 domoque expulerunt et, missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire iussis-
4 set, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse aliquos repertos principes inferendi belli, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Aeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli
5 officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, cum conpluribus aliis de causis, tum maxime, quod ei, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deper-

didisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis 1
nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Ger- 2
manorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu: non esse amplius fortunam temptaturos. Hac spe la- 3
psus Indutiomarus nihilo minus copias cogere, exercere, a finitumis equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. Ac tantam sibi iam his 4
rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit, ultro ad se veniri, altera ex parte 1
Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset, armatum concilium indicit. Hoc more Gallorum 2
est initium belli: quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt; qui ex iis novissimus convenit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factio- 3
nis, generum suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat. His rebus confectis in concilio pronun- 4
tiat, accersitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque conpluribus Galliae civitatibus; huc iturum per fines Re- 5
morum eorumque agros populaturum ac, priusquam id faciat, castra Labieni obpugnaturum. Quae fieri velit, praecipit.

LVII. Labienus, cum et loci natura et manu munitis- 1
sumis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat, ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque eius propinquis ora- 2
tione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, nun-

tios mittit ad finitumas civitates equitesque undique evocat:
3 his certum diem conveniendi dicit. Interim prope cotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias conloquendi aut territandi causa; equites plerumque omnes tela intra
4 vallum coniciebant. Labienus suos intra munitionem continebat timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

1 LVIII. Cum maiore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos accersendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari aut ad Treveros
2 perferri posset. Interim ex consuetudine cotidiana Indutiomarus ad castra accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniciunt et magna cum contumelia
3 verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac
4 dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis — quod fore, sicut accidit, videbat — unum omnes peterent Indutiomarum, neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum
5 illum effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint,
6 praemia; summittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, et cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur caputque eius refertur in castra; redeuntes equites,
7 quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt, pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS SEXTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCI.] I. Galliae motus.

Caesar maiorem Galliae motum expectans copias auget c. I. Nerviis, Senonibus, Carnutibus in deditionem acceptis Menapios subigit, c. II—VI. Treveros Labienus devincit, c. VII. VIII.

II. Caesaris in Suebos expeditio.

Caesar iterum Rhenum transit, c. VIIII. Suebi ad extremos fines suos se recipiunt, c. X. — Gallorum et Germanorum instituta moresque comparantur, c. XI—XXIIII. Hercynia silva describitur, c. XXV—XXVIII. —

III. Eburonum fines devastantur.

Caesar Suebis frustra temptatis in Eburones revertitur, c. XXVIIII—XXXIII. Omnes Gallos ad hos diripiendos evocat, c. XXXIIII. Interim Sugambri Ciceronis castra adorti metu Caesaris adventantis domum revertuntur, c. XXXV—XXXXII. Caesar Eburonum agris vastatis concilioque peracto in Italiam ad conventus agendos proficiscitur, c. XXXXIII. XXXXIIII.

I. Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum 1
expectans per Marcum Silanum, Gaium Antistium Reginum, Titum Sextium legatos delectum habere instituit;
simul ab Gneo Pompeio proconsule petit, quoniam ipse 2
ad urbem cum imperio reipublicae causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad
signa convenire et ad se proficisci iuberet, magni inter- 3
esse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existumans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore

4 resarciri, sed etiam maioribus augeri copiis posset. Quod cum Pompeius et reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

1 II. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treveris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt.
2 Cum ab proximis impetrare non possent, ulteriores temptant. Inventis nonnullis civitatibus iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent; Ambiorigem
3 sibi societate et foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis Caesar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, [ac] Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitumisque civitatibus consilia communicare, a Treveris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de bello cogitandum putavit.

1 III. Itaque nondum hieme confecta proximis quattuor coactis legionibus de inproviso in fines Nerviorum
2 contendit et, priusquam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris in
3 deditionem venire atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto negotio rursus in hiberna legiones reduxit.
4 Concilio Galliae primo vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui praeter Senones, Carnutes Treverosque venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum
5 transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant, sed ab hoc consilio afuisse
6 existimabantur. Hac re pro suggestu pronuntiata eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

1 IIII. Cognito eius adventu Acco, qui princeps eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire.

Conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos
nuntiatur. Necessario sententia desistunt legatosque de- 2
precandi causa ad Caesarem mittunt; adeunt per Aeduos
quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar 3
petentibus Aeduis dat veniam excusationemque accipit,
quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis
esse arbitratur. Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis 4
custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque 5
mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clien-
tela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar 6
equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata totus et mente et animo 1
in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum 2
cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis
aut ex huius iracundia aut ex eo, quod meruerat, odio
civitatis motus existat. His rebus constitutis, quod pro 3
explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concer-
taturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat.
Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis 4
paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad
Caesarem legatos numquam miserant. Cum his esse ho-
spitium Ambiorigi sciebat; item per Treveros venisse
Germanis in amicitiam cognoverat. Haec prius illi detra- 5
henda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret,
ne desperata salute aut se in Menapios abderet aut cum
Transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio to- 6
tius exercitus impedimenta ad Labienum in Treveros mit-
tit duasque legiones ad eum proficisci iubet; ipse cum
legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur.
Illi nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas palu- 7
desque confugiunt suaque eodem conferunt.

VI. Caesar partitis copiis cum Gaio Fabio legato et 1
Marco Crasso quaestore celeriterque effectis pontibus
adit tripertito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris
atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Me- 2
napii legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille 3
obsidibus acceptis hostium se habiturum numero confir-
mat, si aut Ambiorigem aut eius legatos finibus suis re-

4 cepissent. His confirmatis rebus Commium Atrebatem
cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit, ipse in
Treveros proficiscitur.
1 VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis
coactis peditatus equitatusque copiis Labienum cum una
legione, quae in eorum finibus hiemaverat, adoriri para-
2 bant, iamque ab eo non longius bidui via aberant, cum
3 duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Posi-
tis castris a milibus passuum xv auxilia Germanorum ex-
4 pectare constituunt. Labienus hostium cognito consilio,
sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facul-
tatem, praesidio quinque cohortium impedimentis relicto
cum viginti quinque cohortibus magnoque equitatu contra
hostem proficiscitur et mille passuum intermisso spatio
5 castra communit. Erat inter Labienum atque hostem diffi-
cili transitu flumen ripisque praeruptis. Hoc neque ipse
transire habebat in animo neque hostes transituros existi-
6 mabat. Augebatur auxiliorum cotidie spes. Loquitur in
consilio palam, quoniam Germani adpropinquare dican-
tur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non de-
vocaturum et postero die prima luce castra moturum.
7 Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gal-
lorum equitum numero nonnullos Gallicis rebus favere
8 natura cogebat. Labienus noctu tribunis militum pri-
misque ordinibus convocatis, quid sui sit consilii, pro-
ponit et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem,
maiore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert
consuetudo, castra moveri iubet. His rebus fugae simi-
9 lem profectionem effecit. Haec quoque per exploratores
ante lucem in tanta propinquitate castrorum ad hostes
deferuntur.
1 VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones pro-
cesserat, cum Galli, cohortati inter se, ne speratam prae-
dam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Ro-
manis Germanorum auxilium expectare, neque suam pati
dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praeser-
tim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant, flu-
men transire et iniquo loco committere proelium non du-

bitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra 2
flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris placide
progrediebatur. Tum praemissis paulum impedimentis 3
atque in tumulo quodam collocatis, *Habetis*, inquit, *mili-*
tes, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque
iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus vir- 4
tutem, quam saepenumero imperatori praestitistis, atque
illum adesse et haec coram cernere existimate. Simul 5
signa ad hostem converti aciemque dirigi iubet et paucis
turmis praesidio ad impedimenta dimissis reliquos equites
ad latera disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila 6
in hostes immittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere
credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum
modo ferre non potuerunt ac primo concursu in fugam
coniecti proxumas silvas petiverunt. Quos Labienus equi- 7
tatu consectatus magno numero interfecto, conpluribus
captis paucis post diebus civitatem recepit. Nam Ger-
mani, qui auxilio veniebant, percepta Treverorum fuga
sese domum receperunt. Cum his propinqui Indutiomari, 8
qui defectionis auctores fuerant, comitati eos ex civitate
excesserunt. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in 9
officio demonstravimus, principatus atque imperium est
traditum.

VIIII. Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros ve- 1
nit, duabus de causis Rhenum transire constituit; qua- 2
rum una erat, quod auxilia contra se Treveris miserant,
altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet. His con- 3
stitutis rebus paulum supra eum locum, quo ante exer-
citum traduxerat, facere pontem instituit. Nota atque in- 4
stituta ratione magno militum studio paucis diebus opus
efficitur. Firmo in Treveris ad pontem praesidio relicto, 5
ne quis ab his subito motus oreretur, reliquas copias
equitatumque traducit. Ubii, qui ante obsides dederant 6
atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum
legatos mittunt, qui doceant, neque auxilia ex sua civitate
in Treveros missa neque ab se fidem laesam; petunt atque 7
orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum in-
nocentes pro nocentibus poenas pendant; si amplius ob-

8 sidum velit, dare pollicentur. Cognita Caesar causa re-
perit, ab Suebis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactio-
nem accipit, aditus viasque in Suebos perquirit.
1 X. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior,
Suebos omnes in unum locum copias cogere atque iis na-
tionibus, quae sub eorum sint imperio, denuntiare, ut
2 auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis re-
bus rem frumentariam providet, castris idoneum locum
deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque omnia
ex agris in oppida conferant, sperans, barbaros atque im-
peritos homines inopia cibariorum adductos ad iniquam
3 pugnandi condicionem posse deduci; mandat, ut crebros
exploratores in Suebos mittant, quaeque apud eos geran-
4 tur, cognoscant. Illi imperata faciunt et paucis diebus in-
termissis referunt: Suebos omnes, posteaquam certiores
nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus
suis sociorumque copiis, quas coegissent, penitus ad ex-
5 tremos fines se recepisse: silvam esse ibi infinita magni-
tudine, quae appellatur Bacenis; hanc longe introrsus
pertinere et pro nativo muro obiectam Cheruscos ab Sue-
bis Suebosque ab Cheruscis iniuriis incursionibusque
prohibere: ad eius initium silvae Suebos adventum Ro-
manorum expectare constituisse.
1 XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non
alienum esse videtur, de Galliae Germaniaeque moribus
2 et, quo differant hae nationes inter sese, proponere. In
Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus
pagis partibusque, sed paene etiam in singulis domibus
3 factiones sunt, earumque factionum principes sunt, qui
summam auctoritatem eorum iudicio habere existuman-
tur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium
4 rerum consiliorumque redeat. Itaque eius rei causa anti-
quitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra poten-
tiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et cir-
cumveniri non patitur, neque, aliter si faciat, ullam inter
5 suos habet auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa
totius Galliae: namque omnes civitates in partes divisae
sunt duas.

XII. Cum Caesar in Galliam venit, alterius factionis 1
principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi cum per 2
se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat
in Aeduis magnaeque eorum erant clientelae, Germanos
atque Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis
iacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero 3
compluribus factis secundis atque omni nobilitate Ae-
duorum interfecta tantum potentia antecesserant, ut ma- 4
gnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent ob-
sidesque ab iis principum filios acciperent et publice iu-
rare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros,
et partem finitumi agri per vim occupatam possiderent
Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate 5
adductus Divitiacus auxilii petendi causa Romam ad se-
natum profectus inperfecta re redierat. Adventu Caesa- 6
ris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis reddi-
tis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem
comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam adgrega-
verant, meliore condicione atque aequiore imperio se uti
videbant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque am-
plificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum 7
Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesa-
rem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimi-
citias nullo modo cum Aeduis coniungi poterant, se Re-
mis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur: 8
ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant.
Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Ae- 9
dui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo 1
sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam ple-
bes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per
se, nullo adhibetur consilio; plerique, cum aut aere alieno 2
aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum pre-
muntur, sese in servitutem dicant nobilibus; in hos eadem 3
omnia sunt iura, quae dominis in servos. Sed de his duo-
bus generibus alterum est druidum, alterum equitum. Illi 4
rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata pro-
curant, religiones interpretantur: ad eos magnus adule-

scentium numerus disciplinae causa concurrit, magnoque
5 hi sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus contro-
versiis publicis privatisque constituunt, et si quod est
admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de
finibus controversia est, idem decernunt, praemia poe-
6 nasque constituunt; si qui aut privatus aut populus eo-
rum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena
7 apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, hi
numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes
decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex
contagione incommodi accipiant, neque his petentibus
8 ius redditur neque honos ullus communicatur. His au-
tem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter
9 eos habet auctoritatem. Hoc mortuo aut, si qui ex re-
liquis excellit dignitate, succedit, aut, si sunt plures pa-
res, suffragio druidum, nonnumquam etiam armis de prin-
10 cipatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Car-
nutum, quae regio totius Galliae media habetur, consi-
dunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui con-
troversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciis-
11 que parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde
in Galliam translata esse existimatur, et nunc, qui dili-
gentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo di-
scendi causa proficiscuntur.

1 XIIII. Druides a bello abesse consuerunt neque tri-
buta una cum reliquis pendunt, militiae vacationem omni-
2 umque rerum habent inmunitatem. Tantis excitati prae-
miis et sua sponte multi in disciplinam conveniunt et a
3 parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi nume-
rum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli
vicenos in disciplina permanent. Neque fas esse existi-
mant ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus, pu-
4 blicis privatisque rationibus, Graecis litteris utantur. Id
mihi duabus de causis instituisse videntur, quod neque
in vulgum disciplinam efferri velint neque eos, qui di-
scunt, litteris confisos minus memoriae studere; quod
fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum diligentiam
5 *in perdiscendo* ac memoriam remittant. Inprimis hoc

volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post
mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem
excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de 6
sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum ma-
gnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi
ac potestate disputant et iuventuti tradunt.

XV. Alterum genus est equitum. Hi, cum est usus 1
atque aliquod bellum incidit — quod fere ante Caesaris ad-
ventum quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias
inferrent aut inlatas propulsarent —, omnes in bello ver-
santur, atque eorum ut quisque est genere copiisque am- 2
plissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque
habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio est omnium Gallorum admodum dedita re- 1
ligionibus, atque ob eam causam, qui sunt adfecti gravio- 2
ribus morbis quique in proeliis periculisque versantur,
aut pro victimis homines immolant aut se immolaturos
vovent administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur,
quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non 3
posse deorum immortalium numen placari arbitrantur,
publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia.
Alii inmani magnitudine simulacra habent, quorum con- 4
texta viminibus membra vivis hominibus complent; qui-
bus succensis circumventi flamma exanimantur homines.
Supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua 5
noxa sint conprehensi, gratiora dis immortalibus esse
arbitrantur; sed cum eius generis copia defecit, etiam ad
innocentium supplicia descendunt.

XVII. Deum maxime Mercurium colunt. Huius sunt 1
plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium fe-
runt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quae-
stus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbi-
trantur. Post hunc Apollinem et Martem et Iovem et Mi- 2
nervam. De his eandem fere, quam reliquae gentes, habent
opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam ope-
rum atque artificiorum initia tradere, Iovem imperium
caelestium tenere, Martem bella regere. Huic, cum proe- 3
lio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, ple-

rumque devovent; cum superaverunt, animalia capta im-
4 molant reliquasque res in unum locum conferunt. Multis
in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis con-
5 secratis conspicari licet; neque saepe accidit, ut neglecta
quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita
tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum
cruciatu constitutum est.

1 XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos prae-
2 dicant idque ab druidibus proditum dicunt. Ob eam cau-
sam spatia omnis temporis non numero dierum, sed no-
ctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia
3 sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis
vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos
liberos, nisi cum adoleverunt, ut munus militiae sustinere
possint palam ad se adire non patiuntur filiumque pue-
rili aetate in publico in conspectu patris adsistere turpe
ducunt.

1 XVIIII. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis no-
mine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta
2 cum dotibus communicant. Huius omnis pecuniae con-
iunctim ratio habetur fructusque servantur; uter eorum
vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus su-
3 periorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in
liberos, vitae necisque habent potestatem; et cum pater-
familiae inlustriore loco natus decessit, eius propinqui
conveniunt et, de morte si res in suspicionem venit, de
uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si
conpertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas
4 interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica
et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse arbi-
trantur, in ignem inferunt, etiam animalia, ac paulo
supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis di-
lectos esse constabat, iustis funeribus confectis una cre-
mabantur.

1 XX. Quae civitates commodius suam rempublicam
administrare existimantur, habent legibus sanctum, si
quis quid de republica a finitimis rumore aut fama acce-
perit, uti ad magistratum deferat neve cum quo alio com-

municet, quod saepe homines temerarios atque imperitos
falsis rumoribus terreri et ad facinus inpelli et de summis
rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae 3
visa sunt, occultant, quaeque esse ex usu iudicaverunt,
multitudini produnt. De re publica nisi per concilium loqui
non conceditur.

XXI. Germani multum ab hac consuetudine diffe- 1
runt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis prae-
sint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos 2
ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus iuvantur,
Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne fama quidem
acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis 3
rei militaris consistit; ab parvulis labori ac duritiae stu-
dent. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam 4
inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali vires ner-
vosque confirmari putant. Intra annum vero vicesimum 5
feminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus;
cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in flumi-
nibus perluuntur et pellibus aut parvis renonum tegimen-
tis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. Agriculturae non student, maiorque pars eorum 1
victus in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam 2
agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistra-
tus ac principes in annos singulos gentibus cognationi-
busque hominum, qui tum una coierunt, quantum et quo
loco visum est agri, adtribuunt atque anno post alio trans-
ire cogunt. Eius rei multas adferunt causas: ne adsidua 3
consuetudine capti studium belli gerendi agricultura com-
mutent; ne latos fines parare studeant potentioresque hu-
miliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora
atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae
cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut 4
animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes
cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est quam latissime 1
circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc pro- 2
prium virtutis existimant, expulsos agris finitumos cedere
neque quemquam *prope audere* consistere; simul hoc se 3

fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore
4 sublato. Cum bellum civitas aut inlatum defendit aut in-
fert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque
5 habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est com-
munis magistratus, sed principes regionum atque pagorum
6 inter suos ius dicunt controversiasque minuunt. Latro-
cinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque
civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac desidiae
7 minuendae causa fieri praedicant. Atque ubi quis ex prin-
cipibus in concilio dixit, se ducem fore, qui sequi velint,
profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem
probant, suumque auxilium pollicentur atque ab multitu-
8 dine conlaudantur; qui ex his secuti non sunt, in deser-
torum ac proditorum numero ducuntur, omniumque his
9 rerum postea fides derogatur. Hospitem violare fas non
putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab in-
iuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium domus
patent victusque communicatur.

1 XXIIII. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli
virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum
multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mit-
2 terent. Itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt, [illegible]
circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibu[illegible]
Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appel-
lant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt;
3 quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summam-
4 que habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. Nunc quod
in eadem inopia, egestate patientiaque Germani permanent,
5 eodem victu et cultu corporis utuntur, Gallis autem pro-
vinciarum propinquitas et transmarinarum rerum notitia
6 multa ad copiam atque usus largitur, paulatim adsuefacti
superari multisque victi proeliis, ne se quidem ipsi cum
illis virtute comparant.

1 XXV. Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata
est, latitudo novem dierum iter expedito patet; non enim
aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt
2 Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus
rectaque fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Daco-

rum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis ab 3
flumine regionibus multarumque gentium fines propter
magnitudinem adtingit; neque quisquam est huius Germa- 4
niae, qui se aut adisse ad initium eius silvae dicat, cum die-
rum iter LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, accepe-
rit, multaque in ea genera ferarum nasci constat, quae 5
reliquis in locis visa non sint; ex quibus quae maxime
differant ab ceteris et memoriae prodenda videantur, haec
sunt.

XXVI. Est bos cervi figura, cuius a media fronte in- 1
ter aures unum cornu existit excelsius magisque directum
his, quae nobis nota sunt, cornibus; ab eius summo sicut 2
palmae ramique late diffunduntur. Eadem est feminae ma- 3
risque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt item, quae appellantur alces. Harum est 1
consimilis capris figura et varietas pellium, sed magnitu-
dine paulo antecedunt mutilaeque sunt cornibus et crura
sine nodis articlisque habent, neque quietis causa procum- 2
bunt neque, si quo adflictae casu conciderunt, erigere sese
aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad 3
eas se adplicant atque ita paulum modo reclinatae quietem
capiunt. Quarum ex vestigiis cum est animadversum a ve- 4
natoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut
ab radicibus subruunt aut accidunt arbores tantum, ut
summa species earum stantium relinquatur. Huc cum se 5
consuetudine reclinaverunt, infirmas arbores pondere ad-
fligunt atque una ipsae concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui uri appellan- 1
tur. Hi sunt magnitudine paulo infra elephantos, specie et
colore et figura tauri. Magna vis eorum est et magna ve- 2
locitas, neque homini neque ferae, quam conspexerunt,
parcunt. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se 3
labore durant adulescentes atque hoc genere venationis
exercent, et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in
publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt
laudem. Sed adsuescere ad homines et mansuefieri ne 4
parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum et 5
figura et species multum a nostrorum boum cornibus dif-

6 fert. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

1 XXVIIII. Caesar, postquam per Ubios exploratores conperit, Suebos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit non progredi lon-
2 gius; sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in lon-
3 gitudinem pedum ducentorum rescindit atque in extremo ponte turrim tabulatorum quattuor constituit praesidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque
4 Gaium Volcatium Tullum adulescentem praefecit. Ipse, cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque Treverorum ad Nervios pertinet milibusque amplius quingentis in longitudinem patet, Lucium Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque oppor-
5 tunitate temporis proficere posset; monet, ut ignes in castris fieri prohibeat, ne qua eius adventus procul significatio fiat; sese confestim subsequi dicit.

1 XXX. Basilus, ut imperatum est, facit. Celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse
2 dicebatur. Multum cum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam *sicut* magno accidit casu, ut in ipsum incautum etiam atque inparatum incideret, priusque eius adventus ab omnibus videretur, quam fama ac nuntius adferretur, sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, redis equis-
3 que conprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc quoque factum est, quod aedificio circumdato silva, ut sunt fere domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque silvarum atque fluminum petunt propinquitates, comites familiaresque eius angusto in loco paulisper equitum

nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus illum in 4
equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt.
Sic et ad subeundum periculum et ad vitandum multum
fortuna valuit.

XXXI Ambiorix copias suas iudicione non conduxe- 1
rit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tem-
pore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus,
cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est.
Sed certe dimissis per agros nuntiis sibi quemque consu- 2
lere iussit. Quorum pars in Arduennam silvam, pars in
continentes paludes profugit; qui proximi Oceano fuerunt, 3
hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consue-
runt; multi ex suis finibus egressi se suaque omnia alienis- 4
simis crediderunt. Catuvolcus, rex dimidiae partis Eburo- 5
num, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam
confectus, cum laborem belli aut fugae ferre non posset,
omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consi-
lii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaque
copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni Condrusique, ex gente et numero Ger- 1
manorum, qui sunt inter Eburones Treverosque, legatos
ad Caesarem miserunt oratum, ne se in hostium numero
duceret neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhe-
num, unam esse causam iudicaret: nihil se de bello cogi-
tasse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar explorata 2
re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga
convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit; si ita fe-
cissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis 3
in tres partes distributis inpedimenta omnium legionum
Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est 4
in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurun-
culeius hiemandi causa consederant. Hunc cum reliquis 5
rebus locum probarat, tum quod superioris anni munitio-
nes integrae manebant, ut militum laborem sublevaret.
Praesidio inpedimentis legionem quartamdecimam reliquit,
unam ex his tribus, quas proxume conscriptas ex Italia
traduxerat. Ei legioni castrisque Quintum Tullium Cice- 6
ronem praeficit ducentosque equites adtribuit.

1 XXXIII. Partito exercitu Titum Labienum cum legioni-
bus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Mena-
2 pios adtingunt, proficisci iubet, Gaium Trebonium cum
pari legionum numero ad eam regionem, quae ad Adua-
3 tucos adiacet, depopulandam mittit, ipse cum reliquis tri-
bus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremas-
que Arduennae partis ire constituit, quo cum paucis
4 equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens post
diem septimum sese reversurum confirmat, quam ad diem
ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, deberi frumen-
5 tum sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipu-
blicae commodo facere possint, ad eum diem revertantur,
ut rursus communicato consilio exploratisque hostium ra-
tionibus aliud initium belli capere possent.
1 XXXIIII. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa
nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis de-
2 fenderet, sed in omnis partis dispersa multitudo. Ubi cui-
que aut vallis abdita aut locus silvestris aut palus impedita
spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat.
3 Haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligen-
tiam requirebat non in summa exercitus tuenda — nullum
enim poterat universis *ab* perterritis ac dispersis pericu-
lum accidere —, sed in singulis militibus conservandis;
quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat.
4 Nam et praedae cupiditas multos longius evocabat, et sil-
vae incertis occultisque itineribus confertos adire prohi-
5 bebant. Si negotium confici stirpemque hominum scelera-
torum interfici vellet, dimittendae plures manus diducen-
6 dique erant milites; si continere ad signa manipulos vellet,
ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postula-
bat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto
insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat
7 audacia. Ut in eiusmodi difficultatibus, quantum diligentia
provideri poterat, providebatur, ut potius in nocendo ali-
quid praetermitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum
ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur.
8 Dimittit ad finitimas civitates nuntios Caesar, omnes ad se
vocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in

silvis Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur,
simul ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore
stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique nume- 9
rus celeriter convenit.

XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus gereban- 1
tur, diesque adpetebat septimus, quem ad diem Caesar ad
impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quan- 2
tum in bello fortuna possit et quantos adferat casus, co-
gnosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demon- 3
stravimus, manus erat nulla, quae parvam modo causam
timoris adferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit 4
fama, diripi Eburones atque ultro omnes ad praedam evo-
cari. Cogunt equitum duo milia Sugambri, qui sunt pro- 5
xumi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tencteros atque
Usipetes supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ra- 6
tibusque triginta milibus passuum infra eum locum, ubi
pons erat perfectus praesidiumque ab Caesare relictum,
primos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos
excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi
barbari, potiuntur. Invitati praeda longius procedunt. Non 7
hos palus [in] bello latrociniisque natos, non silvae mo-
rantur. Quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt;
profectum longius reperiunt omnemque exercitum disces-
sisse cognoscunt. Atque unus ex captivis, *Quid vos*, in- 8
quit, *hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, qui-
bus licet iam esse fortunatissimis? Tribus horis Adua-
tucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus
Romanorum contulit; praesidii tantum est, ut ne murus* 9
*quidem cingi possit neque quisquam egredi extra muni-
tiones audeat.* Oblata spe Germani, quam nacti erant prae- 10
dam, in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt
usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui omnes superiores dies praeceptis 1
Caesaris cum summa diligentia milites in castris continuis-
set ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem
egredi passus esset, septimo die, diffidens, de numero die-
rum Caesarem fidem servaturum, quod longius progressum
audiebat neque ulla de reditu eius fama adferebatur, simul 2

eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene ob-
sessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non lice-
ret, nullum eiusmodi casum expectans, quo, novem oppo-
sitis legionibus maximoque equitatu dispersis ac paene
deletis hostibus, in milibus passuum tribus offendi posset,
quinque cohortes frumentatum in proximas segetes mittit,
3 quas inter et castra unus omnino collis intererat. Conplu-
res erant ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui hoc
spatio dierum convaluerant, circiter ccc, sub vexillo una
mittuntur; magna praeterea multitudo calonum, magna
vis iumentorum, quae in castris subsederant, facta pote-
state sequitur.

1 XXXVII. Hoc ipso tempore et casu Germani equites
interveniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu
2 ab decumana porta in castra inrumpere conantur, nec
prius sunt visi obiectis ab ea parte silvis, quam castris ad-
propinquarent, usque eo ut, qui sub vallo tenderent mer-
3 catores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinan-
tes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum
4 cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis
5 hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre
portas nostri tuentur; reliquos aditus locus ipse per se
6 munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius
ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa feran-
tur, neque quam in partem quisque conveniat, provident.
7 Alius iam castra capta pronuntiat, alius deleto exercitu
8 atque imperatore victores barbaros venisse contendit; ple-
rique novas sibi ex loco religiones fingunt Cottaeque et
Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante
9 oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirma-
tur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse
10 intus praesidium. Perrumpere nituntur seque ipsi adhor-
tantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

1 XXXVIII. Erat aeger cum praesidio relictus Publius
Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat,
cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem
2 iam quintum cibo caruerat. Hic diffisus suae atque omnium
saluti inermis ex tabernaculo prodit; videt, inminere ho-

stes atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis atque in porta consistit. Consequuntur hunc cen- 3
turiones eius cohortis, quae in statione erat; paulisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium gravi- 4
bus acceptis vulneribus; aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio interposito reliqui sese confirmant tantum, ut 5
in munitionibus consistere audeant speciemque defensorum praebeant.

XXXVIIII. Interim confecta frumentatione milites no- 1
stri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites; quanto res sit in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, 2
quae perterritos recipiat: modo conscripti atque usus militaris imperiti ad tribunum militum centurionesque ora convertunt; quid ab his praecipiatur, expectant. Nemo 3
est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari si- 4
gna procul conspicati oppugnatione desistunt; redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse ex captivis cognoverant; postea despecta paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt.

XXXX. Calones in proximum tumulum procurrunt. 1
Hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque coniciunt; eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut ce- 2
leriter perrumpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra, et si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse confidunt; alii, ut in iugo consistant atque 3
eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant 4
milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati duce Gaio Trebonio, equite Romano, qui eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos sub- 5
secuti calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur. At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc 6
usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam prodesse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt, sed se in castra recipere conati iniquum in locum demiserunt. Centuriones, quorum nonnulli ex 7
inferioribus *ordinibus reliquarum* legionum virtutis causa

in superiores erant ordines huius legionis traducti, ne ante
partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pu-
8 gnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute summo-
tis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit,
pars a barbaris circumventa periit.
1 XXXXI. Germani desperata expugnatione castrorum,
quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant, cum
ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese
2 receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium
terror, ut ea nocte, cum Gaius Volusenus missus cum
equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum
3 incolumi Caesarem exercitu. Sic omnino animos timor
praeoccupaverat, ut paene alienata mente deletis omnibus
copiis equitatum se ex fuga recepisse dicerent neque in-
columi exercitu Germanos castra oppugnaturos fuisse
4 contenderent. Quem timorem Caesaris adventus sustulit.
1 XXXXII. Reversus ille, eventus belli non ignorans,
unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emis-
sae, questus — ne minimo quidem casu locum relinqui
debuisse — multum fortunae in repentino hostium ad-
2 ventu potuisse iudicavit, multo etiam amplius, quod paene
ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset.
3 Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur,
quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut
Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum
delati optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerunt.
1 XXXXIII. Caesar rursus ad vexandos hostes profectus
magno coacto numero ex finitumis civitatibus in omnes
2 partes dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae
quisque conspexerat, incendebantur; praeda ex omnibus
3 locis agebatur; frumenta non solum tanta multitudine iu-
mentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni
tempore atque imbribus procubuerant, ut, si qui etiam in
praesentia se occultassent, tamen his deducto exercitu re-
4 rum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in
eum locum ventum est tanto in omnis partis diviso equi-
tatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga circum-
spicerent captivi nec plane etiam abisse ex conspectu

contenderent, ut spe consequendi inlata atque infinito 5
labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam ini-
turos putarent, paene naturam studio vincerent, semper-
que paulum ad summam felicitatem defuisse videretur,
atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu occul- 6
tatus alias regiones partesque peteret non maiore equitum
praesidio quam quattuor, quibus solis vitam suam commit-
tere audebat.

XXXXIIII. Tali modo vastatis regionibus exercitum 1
Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum
reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto de con-
iuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere insti-
tuit et de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore 2
sententia pronuntiata more maiorum supplicium sumpsit.
Nonnulli iudicium veriti profugerunt. Quibus cum aqua 3
atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Treverorum,
duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Age-
dinci in hibernis conlocavit frumentoque exercitui proviso,
ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profe-
ctus est

C. IULI CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEPTIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCII.] Bellum Vercingetorigis.

Dum Caesar in Italia versatur, Galli nova de bello consilia ineunt, c. I. Primi Carnutes, deinde Arverni Vercingetorige auctore Biturigibus adiunctis bellum suscipiunt, c. II—V. Caesar de improviso Arvernos invadit et opprimit, c. VI—VIII. Boiis auxilio profectus contra Vercingetorigem in itinere Vel-

launodunum, Cenabum, Noviodunum oppida capit, c. VIIII—XIII. Avaricum, cui uni ceteris Biturigum oppidis incensis Galli pepercerant, aliquamdiu fortiter defensum expugnat c. XIIII—XXVIII. Dum Vercingetorix bellum persequitur, Caesar Aeduorum turbis avocatur, c. XXVIIII—XXXII. His compositis Labienum in Senones Parisiosque delegat, ipse ad Gergoviam proficiscitur, c. XXXIII—XXXVI. Dum hanc oppugnat, graviores in Aeduis turbae excitantur, c. XXXVII—XXXVIIII. Dum Caesar auxiliis Aeduorum obviam proficiscitur, castra aegre a Gallorum impetu defenduntur, c. XXXX. XXXXI. Aedui deficiunt, c. XXXXII. XXXXIII. Romani Gergoviam impetu capere conati magna cum clade repelluntur, c. XXXXIIII—LI. Caesar oratione ad milites habita obsidionem solvit, c. LII. LIII, castra in Aeduos movet, c. LIIII—LVI. Ibi Labienus re prospere in Parisiis gesta se cum Caesare coniungit, c. LVII—LXII. Aeduorum exemplo incitati omnes fere Galli deficiunt, Caesarem in Sequanos iter facientem aggressi duce Vercingetorige caeduntur, c. LXIII—LXVII. Vercingetorix Alesiam se confert omnemque Galliam ad bellum evocat, c. LXVIII—LXXI. Caesar Alesiam munitionibus cingit, c. LXXII—LXXIIII. Galli socios obsidione liberare conati profligantur, c. LXXV—LXXXVIII. Alesia et Vercingetorix deduntur, c. LXXXVIIII. Caesar Aeduos et Arvernos in deditionem accipit, legiones in hiberna distribuit, c. LXXXX.

1 I. Quieta Gallia, Caesar, ut constituerat, in Italiam ad
conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii
caede, senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores
Italiae coniurarent, delectum tota provincia habere in-
2 stituit. Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur.
Addunt ipsi et adfingunt rumoribus Galli, quod
res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem
neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire
3 posse. Hac impulsi occasione, qui iam ante se populi Ro-
mani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius
4 de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se princi-
pes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis queruntur
de Acconis morte; posse hunc casum ad ipsos recidere
5 demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam;
omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli
initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem
6 vindicent. Inprimis rationem esse habendam dicunt, prius-
quam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab

exercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque legiones audeant absente imperatore ex hibernis egredi, neque 7
imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit. Postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint, recuperare. 8

II. His rebus agitatis profitentur Carnutes, se nullum periculum communis salutis causa recusare, principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non possint, ne res efferatur, ut iureiurando ac fide sanciatur, petunt, conlatis militaribus signis, quo more eorum gravissima caerimonia continetur, ne facto initio belli ab reliquis deserantur. Tum conlaudatis Carnutibus, dato iureiurando ab omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto ab concilio disceditur. 1 2 3

III. Ubi ea dies venit, Carnutes Gutruato et Conconnetodumno ducibus, desperatis hominibus, Cenabum signo dato concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his Gaium Fufium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur. Nam ubicumque maior atque inlustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proxumis tradunt, ut tum accidit. Nam quae Cenabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt, quod spatium est milium passuum circiter centum LX. 1 2 3

IIII. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adulescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam causam, quod regnum adpetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus facile incendit. Cognito eius consilio ad arma concurritur. Prohibetur ab Gobannitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc temptandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia; non destitit tamen atque in agris habet delectum egentium ac per- 1 2 3

ditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate,
4 ad suam sententiam perducit; hortatur, ut communis li-
bertatis causa arma capiant, magnisque coactis copiis ad-
versarios suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit
5 ex civitate. Rex ab suis appellatur. Dimittit quoque ver-
6 sus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter
sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Auler-
cos, Lemovices, Andos reliquosque omnes, qui Oceanum
adtingunt, adiungit; omnium consensu ad eum defertur
7 imperium. Qua oblata potestate omnibus his civitatibus
obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter
8 adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi
quodque ante tempus efficiat, constituit; inprimis equitatui
9 studet. Summae diligentiae summam imperii severitatem
10 addit; magnitudine supplicii dubitantes cogit. Nam maiore
commisso delicto igne atque omnibus tormentis necat, le-
viore de causa auribus desectis aut singulis effossis oculis
domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine
poenae perterreant alios.
1 V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium
Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copia-
rum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur.
2 Eius adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide,
legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium
3 copias sustinere possint. Aedui de consilio legatorum, quos
Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus pedita-
4 tusque subsidio Biturigibus mittunt. Qui cum ad flumen
Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit, pau-
cos dies ibi morati neque flumen transire ausi domum re-
5 vertuntur legatisque nostris renuntiant, se Biturigum per-
fidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cogno-
verint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera
6 Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam lega-
tis pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil
nobis constat, non videtur pro certo esse [pro]ponendum.
7 Bituriges eorum discessu statim cum Arvernis iunguntur.
1 VI. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum iam
ille urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem in sta-

tum pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna difficultate adficiebatur, 2
qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam si legio- 3
nes in provinciam accerseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem eo tempore, qui quieti viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus 1
eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobro- 2
ges et Gabalos ab utrisque obsides accipit et magna coacta manu in provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata Caesar omnibus consiliis ante- 3
vertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo cum 4
venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit, partem copiarum 5
ex provincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire iubet.

VIII. His rebus comparatis represso iam Lucterio et 1
remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cebenna, qui Arvernos 2
ab Helviis discludit, durissimo tempore anni altissima nive iter impediebat, tamen discussa nive sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppres- 3
sis inopinantibus, quod se Cebenna ut muro munitos existimabant, ab ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec fama ac nuntiis ad 4
Vercingetorigem perferuntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat neu se ab hostibus diripi patiatur, praesertim cum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus 5
permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

VIIII. At Caesar biduum in his locis moratus, quod 1
haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per causam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu

2 discedit, Brutum adulescentem his copiis praeficit; hunc
monet, ut in omnis partes equites quam latissime perva-
gentur: daturum se operam, ne longius triduo ab castris
3 absit. His constitutis rebus suis inopinantibus, quam ma-
4 ximis potest itineribus, Viennam pervenit. Ibi nanctus re-
centem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat,
neque diurno neque nocturno itinere intermisso per fines
Aeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hie-
mabant, ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur
5 consilii, celeritate praecurreret. Eo cum pervenisset, ad
reliquas legiones mittit priusque omnes in unum locum
6 cogit, quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset. Hac
re cognita Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum re-
ducit atque inde profectus Gorgobinam, Boiorum oppidum,
quos ibi Helvetico proelio victos Caesar conlocaverat Aeduis-
que adtribuerat, oppugnare instituit.

1 X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium
capiendum adferebat, si reliquam partem hiemis uno in
loco legiones contineret, ne stipendiariis Aeduorum expu-
gnatis cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo
praesidium videretur positum esse; si maturius ex hiber-
nis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus
2 laboraret. Praestare visum est tamen omnis difficultates
perpeti, quam tanta contumelia accepta omnium suorum
3 voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de suppor-
tando commeatu praemittit ad Boios, qui de suo adventu
doceant hortenturque, ut in fide maneant atque hostium
4 impetum magno animo sustineant. Duabus Agedinci legio-
nibus atque impedimentis totius exercitus relictis ad Boios
proficiscitur.

1 XI. Altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodu-
num venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo
expeditiore re frumentaria uteretur, obpugnare instituit
2 idque biduo circumvallavit; tertio die missis ex oppido le-
gatis de deditione, arma conferri, iumenta produci, sexcen-
3 tos obsides dari iubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium
legatum relinquit, ipse ut quam primum iter faceret. Ce-
4 nabum Carnutum proficiscitur; qui, tum primum adlato

nuntio de oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam
rem ductum iri existimarent, praesidium Cenabi tuendi
causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo perve- 5
nit. Castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus
in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem
usui sint, militibus imperat et, quod oppidum Cenabum 6
pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne nocte ex op-
pido profugerent, duas legiones in armis excubare iubet.
Cenabenses paulo ante mediam noctem silentio ex oppido 7
egressi flumen transire coeperunt. Qua re per explorato- 8
res nuntiata, Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat,
portis incensis intromittit atque oppido potitur perpaucis
ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperentur,
quod pontis atque itinerum angustiae multitudinis fugam
intercluserant. Oppidum diripit atque incendit, praedam 9
militibus donat, exercitum Ligerem traducit atque in Bi-
turigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, 1
oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur.
Ille oppidum Biturigum positum in via Noviodunum oppu- 2
gnare instituerat. Quo ex oppido cum legati ad eum ve- 3
nissent oratum, ut sibi ignosceret suaeque vitae consuleret,
ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat con-
secutus, arma conferri, equos produci, obsides dari iubet.
Parte iam obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, 4
centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma
iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus
est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simul- 5
atque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii vene-
runt, clamore sublato arma capere, portas claudere, mu-
rum complere coeperunt. Centuriones in oppido, cum ex 6
significatione Gallorum novi aliquid ab iis iniri consilii in-
tellexissent, gladiis destrictis portas occupaverunt suosque
omnes incolumes receperunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi iubet, proe- 1
lium equestre committit; laborantibus iam suis Germanos
equites circiter cccc summittit, quos ab initio habere se-
cum instituerat. *Eorum impetum* Galli sustinere non po- 2

tuerunt atque in fugam coniecti multis amissis se ad agmen
receperunt. Quibus profligatis rursus oppidani perterriti
conprehensos eos, quorum opera plebem concitatam exi-
stimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dedide-
3 runt. Quibus rebus confectis Caesar ad oppidum Avari-
cum, quod erat maximum munitssimumque in finibus
Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est,
quod eo oppido recepto civitatem Biturigum se in pote-
statem redacturum confidebat.

1 XIIII. Vercingetorix tot continuis incommodis Vel-
launoduni, Cenabi, Novioduni acceptis suos ad concilium
2 convocat. Docet, longe alia ratione esse bellum gerendum,
atque antea gestum sit. Omnibus modis huic rei studendum,
3 ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. Id esse
facile, quod equitatu ipsi abundent et quod anni tempore
4 subleventur. Pabulum secari non posse; necessario disper-
sos hostes ex aedificiis petere: hos omnes cotidie ab equi-
5 tibus deleri posse. Praeterea salutis causa rei familiaris
commoda neglegenda: vicos atque aedificia incendi opor-
tere hoc spatio [a Boia] quoque versus, quo pabulandi
6 causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam
suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum
7 opibus subleventur; Romanos aut inopiam non laturos aut
8 magno periculo longius ab castris processuros; neque inter-
esse, ipsosne interficiant impedimentisne exuant, quibus
9 amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi
oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint
periculo tuta, neu suis sint ad detrectandam militiam re-
ceptacula neu Romanis proposita ad copiam commeatus prae-
10 damque tollendam. Haec si gravia aut acerba videantur,
multo illa gravius aestimare, liberos, coniuges in servitutem
abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

1 XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die
amplius xx urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem in
2 reliquis fit civitatibus. In omnibus partibus incendia con-
spiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant,
tamen hoc sibi solatii proponebant, quod [se prope] ex-
plorata victoria celeriter amissa reciperaturos confidebant.

Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi pla- 3
ceret an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes 4
Bituriges, ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem,
quae praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus suc-
cendere cogerentur; facile se loci natura defensuros di- 5
cunt, quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude
circumdata, unum habeat et perangustum aditum. Datur 6
petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post
concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. De-
fensores oppido idonei deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus 1
subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque
munitum ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi per 2
certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Ava-
ricum agerentur, cognoscebat et, quid fieri vellet, impera-
bat. Omnis nostras pabulationes frumentationesque ob- 3
servabat dispersosque, cum longius necessario procede-
rent, adoriebatur magnoque incommodo adficiebat, etsi,
quantum ratione provideri poterat, ab nostris occur-
rebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus
iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, 1
quae intermissa a flumine et a paludibus aditum, ut supra
diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas
agere, turres duas constituere coepit; nam circumvallare
loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque 2
Aeduos adhortari non destitit; quorum alteri, quod nullo
studio agebant, non multum adiuvabant, alteri non magnis
facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter,
quod habuerunt, consumpserunt. Summa difficultate rei 3
frumentariae adfecto exercitu tenuitate Boiorum, indili-
gentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut con-
plures dies frumento milites caruerint et pecore ex lon-
ginquioribus vicis adacto extremam famem sustentarent,
nulla tamen vox est ab iis audita populi Romani maiestate
et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar cum 4
in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam
ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret, universi ab

5 eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos illo
imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent,
6 nusquam incepta re discederent; hoc se ignominiae latu-
7 ros loco, si inceptam oppugnationem reliquissent; prae-
stare omnes perferre acerbitates, quam non civibus Ro-
manis, qui Cenabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.
8 Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant,
ut per eos ad Caesarem deferrentur.

1 XVIII. Cum iam muro turres adpropinquassent, ex
captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem consumpto pa-
bulo castra movisse propius Avaricum atque ipsum cum
equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari consues-
sent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero
2 die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cogni-
tis media nocte silentio profectus ad hostium castra mane
3 pervenit. Illi celeriter per exploratores adventu Caesaris
cognito carros impedimentaque sua in artiores silvas abdi-
derunt, copias omnis in loco edito atque aperto instruxe-
4 runt. Qua re nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri
arma expediri iussit.

1 XVIIII. Collis erat leniter ab infimo adclivis. Hunc ex
omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cin-
2 gebat non latior pedibus quinquaginta. Hoc se colle in-
terruptis pontibns Galli fiducia loci continebant generatim-
que distributi in civitates omnia vada ac saltus [eius palu-
dis] optinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem
Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent
3 ex loco superiore, ut, qui propinquitatem loci videret, pa-
ratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret, qui
iniquitatem condicionis perspiceret, inani simulatione sese
4 ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod
conspectum suum hostes perferre possent tantulo spatio
interiecto, et signum proelii exposcentes edocet, quanto
detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit
5 constare victoriam; quos cum sic animo paratos videat, ut
nullum pro sua laude periculum recusent, summae se ini-
quitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute
6 habeat cariorem. Sic milites consolatus eodem die reducit

in castra reliquaque, quae ad oppugnationem pertinebant oppidi, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditionis 1
insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito 2
aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae malle Caesaris concessu quam ipsorum habere beneficio: tali modo accusatus ad haec respondit: Quod castra mo- 3
visset, factum inopia pabuli etiam ipsis hortantibus; quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipse ut munitione defenderet; equitum vero 4
operam neque in loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem, quo sint profecti. Summam imperii se con- 5
sulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum inpelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae, si 6
alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere et virtutem despicere potuerint, qui dimicare non ausi turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Caesare per prodi- 7
tionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata; quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere quam ab se salutem accipere videantur. *Haec ut intellegatis,* 8
inquit, *a me sincere pronuntiari, audite Romanos milites.* Producit servos, quos in pabulatione paucis ante die- 9
bus exceperat et fame vinculisque excruciaverat. Hi iam 10
ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, milites se esse legionarios dicunt; fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent; simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires 11
sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem posse; itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecissent, triduo exercitum deducere. *Haec,* inquit, *a me,* 12
Vercingetorix, *beneficia habetis, quem proditionis insimu-*

*latis; cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum
victorem fame consumptum videtis; quem turpiter se ex
fuga recipientem ne qua civitas suis finibus recipiat
a me provisum est.*

1 XXI. Conclamat omnis multitudo et suo more armis
concrepat, quod facere in eo consuerunt, cuius orationem
adprobant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de
eius fide dubitandum, nec maiore ratione bellum admini-
2 strari posse. Statuunt, ut x milia hominum delecta ex omni-
3 bus copiis in oppidum mittantur, nec solis Biturigibus
communem salutem committendam censent, quod penes
eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae con-
stare intellegebant.

1 XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia
cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae ge-
nus sollertiae atque ad omnia imitanda et efficienda, quae
2 ab quoque traduntur, aptissimum. Nam et laqueis falces
avertebant, quas, cum destinaverant, tormentis introrsus
reducebant, et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scien-
tius, quod apud eos magnae sunt ferrariae atque omne
3 genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem
murum ex omni parte turribus contabulaverant atque has
4 coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptio-
nibus aut aggeri ignem inferebant aut milites occupatos in
opere adoriebantur et nostrarum turrium altitudinem, quan-
5 tum has cotidianus agger expresserat, commissis suarum
turrium malis adaequabant et apertos cuniculos praeusta
et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis
saxis morabantur moenibusque appropinquare prohibebant.

1 XXIII. Muri autem omnes Gallici hac fere forma sunt.
Trabes directae perpetuae in longitudinem paribus inter-
vallis, distantes inter se binos pedes, in solo conlocantur.
2 Hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur, ea
autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis
3 effarciuntur. His conlocatis et coagmentatis alius insuper
ordo additur, ut idem illud intervallum servetur neque
inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis
4 singulae singulis saxis interiectis arte contineantur. Sic

deinceps omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus de- 5
forme non est alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit, quae perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta neque perrumpi neque distrahi potest.

XXIIII. His tot rebus inpedita oppugnatione, milites, 1
cum toto tempore frigore et adsiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV aggerem latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX extruxerunt. Cum is murum hostium paene contin- 2
geret et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque hortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur, paulo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant, eo- 3
demque tempore toto muro clamore sublato duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque 4
aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, *alii* picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut, quo primum curreretur aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto 5
Caesaris semper duae legiones pro castris excubabant pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Cum in omnibus locis consumpta iam reliqua 1
parte noctis pugnaretur semperque hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspectantibus nobis, quod dignum memoria visum praetereundum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus per manus sevi ac pi- 2
cis traditas *glebas in ignem* e regione turris proiciebat;

scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque conci-
3 dit. Hunc ex proxumis unus iacentem transgressus eodem
illo munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis
4 exanimato alteri successit tertius et tertio quartus, nec
prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus,
quam restincto aggere atque omni ex parte summotis ho-
stibus finis est pugnandi factus.

1 XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successe-
rat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere,
2 hortante et iubente Vercingetorige. Id silentio noctis co-
nati non magna iactura suorum sese effecturos sperabant,
propterea quod neque longe ab oppido castra Vercinge-
torigis aberant, et palus, quae perpetua intercedebat, Ro-
3 manos ad insequendum tardabat. Iamque hoc facere
noctu apparabant, cum matresfamiliae repente in publi-
cum procurrerunt flentesque proiectae ad pedes suorum
omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos
hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fu-
4 gam naturae et virium infirmitas inpediret. Ubi eos in
sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo
periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et
5 significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore per-
territi Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccupa-
rentur, consilio destiterunt.

1 XXVII. Postero die Caesar promota turri directis-
que operibus, quae facere instituerat, magno coorto imbre,
non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem
arbitratus est, quod paulo incautius custodias in muro
dispositas videbat, suosque languidius in opere versari
2 iussit et, quid fieri vellet, ostendit. Legionibusque inter
castra vineas*que* in occulto expeditis, cohortatus, ut ali-
quando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent,
iis, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit mi-
3 litibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus
evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

1 XXVIII. Hostes re nova perterriti, muro turribusque
deiecti in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt,
hoc animo, ut, si qua ex parte obviam [contra] veniretur,

acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum lo- 2
cum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi
viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis
armis ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt,
parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi preme- 3
rent, a militibus, pars iam egressa portis ab equitibus est
interfecta. Nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic 4
et Cenabi caede et labore operis incitati non aetate confe-
ctis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique 5
omni ex numero, qui fuit circiter milium XL, vix DCCC,
qui primo clamore audito se ex oppido eiecerunt, incolu-
mes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille multa iam 6
nocte silentio ex fuga excepit, veritus, ne qua in castris ex
eorum concursu et misericordia vulgi seditio oreretur, ut,
procul in via dispositis familiaribus suis principibusque
civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret,
quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXVIIII. Postero die concilio convocato consolatus 1
cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent, ne
perturbarentur incommodo. Non virtute neque in acie vi- 2
cisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugna-
tionis, cuius rei fuerint ipsi imperiti. Errare, si qui in 3
bello omnis secundos rerum proventus expectent. Sibi 4
numquam placuisse Avaricum defendi, cuius rei testes
ipsos haberet, sed factum inprudentia Biturigum et nimia
obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum accipere-
tur. Id tamen se celeriter maioribus commodis sanatu- 5
rum. Nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, 6
has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium to-
tius Galliae effecturum, cuius consensui ne orbis quidem
terrarum possit obsistere; idque se prope iam effectum
habere. Interea aequum esse ab iis communis salutis 7
causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius
repentinos hostium impetus sustinerent.

XXX. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et maxime, 1
quod ipse animo non defecerat tanto accepto incommodo
neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudi-
nis fugerat; plusque animo providere et praesentire exi- 2

stimabatur, quod re integra primo incendendum Avaricum,
3 post deserendum censuerat. Itaque ut reliquorum impe-
ratorum res adversae auctoritatem minuunt, sic huius ex
contrario dignitas incommodo accepto in dies augebatur.
4 Simul in spem veniebant eius adfirmatione de reliquis ad-
iungendis civitatibus; primumque eo tempore Galli castra
munire instituerunt, et sic sunt animo consternati homi-
nes insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi pa-
tienda existimarent.

1 XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix
animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque
2 eas donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos
homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola
3 aut amicitia facillime capere posset. Qui Avarico expugnato
4 refugerant, armandos vestiendosque curat; simul, ut de-
minutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum
militum civitatibus, quem et quam ante diem in castra adduci
velit, sagittariosque omnes, quorum erat permagnus nume-
rus in Gallia, conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeri-
5 ter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutoma-
tus, Olloviconis filius, rex Nitiobrogum, cuius pater ab senatu
nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum
numero et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit.

1 XXXII. Caesar Avarici complures dies commoratus
summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus
2 nanctus exercitum ex labore atque inopia refecit. Iam
prope hieme confecta, cum ipso anni tempore ad geren-
dum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constituis-
set, sive eum ex paludibus silvisque elicere sive obsidione
premere posset, legati ad eum principes Aeduorum veniunt
oratum, ut maxime necessario tempore civitati subveniat:
3 summo esse in periculo rem, quod, cum singuli magistra-
tus antiquitus creari atque regiam potestatem annum ob-
tinere consuessent, duo magistratum gerant et se uterque
4 eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Con-
victolitavem, florentem et inlustrem adulescentem, alterum
Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum hominem
summae potentiae et magnae cognationis, cuius frater Va-

etiacus proximo anno eundem magistratum gesserit. Ci- 5
vitatem esse omnem in armis; divisum senatum, divisum
populum, suas cuiusque eorum clientelas. Quod si diutius
alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confli-
gat; id ne accidat, positum in eius diligentia atque auctoritate.

XXXIII. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere de- 1
trimentosum esse existimabat, tamen non ignorans, quanta
ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta
et tam coniuncta populo Romano civitas, quam ipse sem-
per aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque
arma descenderet, atque ea pars, quae minus confideret,
auxilia a Vercingetorige accerseret, huic rei praeverten- 2
dum existimavit et, quod legibus Aeduorum iis, qui sum-
mum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non li-
ceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse vide-
retur, ipse in Aeduos proficisci statuit senatumque omnem
et quos inter controversia esset ad se Decetiam evocavit.
Cum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, 3
paucis clam convocatis alio loco, alio tempore, atque opor-
tuerit, fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duo ex una
familia vivo utroque non solum magistratus creari veta-
rent, sed etiam in senatu esse prohiberent, Cotum impe-
rium deponere coëgit, Convictolitavem, qui per sacerdotes
more civitatis intermissis magistratibus esset creatus, pote-
statem obtinere iussit.

XXXIIII. Hoc decreto interposito cohortatus Aeduos, 1
ut controversiarum ac dissensionis obliviscerentur atque
omnibus omissis [his] rebus huic bello servirent eaque,
quae meruissent, praemia ab se devicta Gallia expectarent
equitatumque omnem et peditum milia decem sibi cele-
riter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causa
disponeret, exercitum in duas partes divisit: quattuor le- 2
giones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit,
sex ipse in Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum
flumen Elaver duxit; equitatus partem illi adtribuit, par-
tem sibi reliquit. Qua re cognita Vercingetorix omnibus 3
interruptis eius fluminis pontibus ab altera fluminis parte
iter facere *coepit.*

1 XXXV. Cum uterque utrique esset exercitus in con-
spectu fereque e regione castris castra poneret, dispositis
exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias tra-
2 ducerent, erat in magnis Caesaris difficultatibus res, ne
maiorem aestatis partem flumine impediretur, quod non
3 fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque, ne
id accideret, silvestri loco castris positis e regione unius
eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curave-
rat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit;
4 reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueve-
rat, misit, captis quibusdam cohortibus, uti numerus le-
5 gionum constare videretur. His, quam longissime possent,
egredi iussis, cum iam ex diei tempore coniecturam cepe-
rat, in castra perventum, isdem sublicis, quarum pars in-
6 ferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter
effecto opere legionibusque traductis et loco castris idoneo
7 delecto reliquas copias revocavit. Vercingetorix re cognita,
ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis
itineribus antecessit.
1 XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam
pervenit equestrique eo die proelio levi facto, perspecto
urbis situ, quae posita in altissimo monte omnis aditus
difficiles habebat, de expugnatione desperavit, de obses-
sione non prius agendum constituit, quam rem frumenta-
2 riam expedisset. At Vercingetorix castris prope oppidum
positis mediocribus circum se intervallis separatim singu-
larum civitatium copias conlocaverat, atque omnibus eius
iugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem
3 speciem praebebat principesque earum civitatium, quos
sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce cotidie
ad se convenire iubebat, seu quid communicandum, seu
4 quid administrandum videretur, neque ullum fere diem
intermittebat, quin equestri proelio interiectis sagittariis,
quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, perspicere-
5 tur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus mon-
tis egregie munitus atque ex omni parte circumcisus; quem
si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione
6 *libera prohibituri* hostes videbantur. Sed is locus praesi-

dio ab his non nimis firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, priusquam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus loco, duas ibi legiones conlocavit fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent. 7

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitavis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia cum quibusdam adulescentibus conloquitur, quorum erat princeps Litaviccus atque eius fratres, amplissima familia nati adulescentes. Cum his praemium communicat hortaturque, ut se liberos et imperio natos meminerint. Unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam detineat; eius auctoritate reliquas contineri; qua traducta locum consistendi Romanis in Gallia non fore. Esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potius Aedui de suo iure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos veniant? Celeriter adulescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, cum se vel principes eius consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, ut Litaviccus decem illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua qua ratione agi placeat, constituunt.
1
2
3
4
5
6
7

XXXVIII. Litaviccus accepto exercitu, cum milia passuum circiter xxx ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus lacrimans, *Quo proficiscimur*, inquit, *milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit; principes civitatis, Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditionis, ab Romanis indicta causa interfecti sunt. Haec ab ipsis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt; nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis*, *dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronuntiare*. Producuntur
1
2
3
4

hi, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae
5 Litaviccus pronuntiaverat, multitudini exponunt: [multos]
equites Aeduorum interfectos, quod conlocuti cum Arvernis
dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse
6 atque ex media caede fugisse. Conclamant Aedui et Lita-
7 viccum obsecrant, ut sibi consulat. *Quasi vero,* inquit ille,
consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergoviam con-
8 *tendere et cum Arvernis nosmet coniungere. An dubita-*
mus, quin nefario facinore admisso Romani iam ad nos in-
terficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis animi
est, persequamur eorum mortem, qui indignissime interie-
9 *runt, atque hos latrones interficiamus.* Ostendit cives Ro-
manos, qui eius praesidii fiducia una erant; magnum nu-
merum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter
10 excruciatos interficit. Nuntios tota civitate Aeduorum di-
mittit, eodem mendacio de caede equitum et principum
permovet; hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit,
suas iniurias persequantur.

1 XXXVIIII. Eporedorix Aeduus, summo loco natus
adulescens et summae domi potentiae, et una Viridoma-
rus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar
ab Divitiaco sibi traditum ex humili loco ad summam di-
gnitatem perduxerat, in equitum numero convenerant no-
2 minatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu
contentio, et in illa magistratuum controversia alter pro
Convictolitavi, alter pro Coto summis opibus pugnaverant.
3 Ex his Eporedorix cognito Litavicci consilio media fere nocte
rem ad Caesarem defert; orat, ne patiatur civitatem pravis
adulescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere,
quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum ho-
stibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui ne-
glegere neque civitas levi momento aestimare posset.

1 XXXX. Magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar,
quod semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla
interposita dubitatione legiones expeditas quattuor equita-
2 tumque omnem ex castris educit, nec fuit spatium tali
tempore ad contrahenda castra, quod res posita in celeri-
3 *tate videbatur;* Gaium Fabium legatum cum legionibus

duabus castris praesidio relinquit. Fratres Litavicci cum
conprehendi iussisset, paulo ante reperit ad hostes fugisse.
Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore 4
permoveantur, cupidissimis omnibus progressus milia pas-
suum xxv, agmen Aeduorum conspicatus, inmisso equitatu
iter eorum moratur atque inpedit interdicitque omnibus,
ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Viridomarum, 5
quos illi interfectos existumabant, inter equites versari
suosque appellare iubet. His cognitis et Litavicci fraude 6
perspecta Aedui manus tendere, deditionem significare et
proiectis armis mortem deprecari incipiunt. Litaviccus cum 7
suis clientibus, quibus more Gallorum nefas est etiam in
extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

XXXXI. Caesar nuntiis ad civitatem Aeduorum missis, 1
qui suo beneficio conservatos docerent, quos iure belli in-
terficere potuisset, tribusque horis [noctis] exercitui ad
quietem datis castra ad Gergoviam movit. Medio fere iti- 2
nere equites a Fabio missi, quanto res in periculo fuerit,
exponunt. Summis copiis castra oppugnata demonstrant,
cum crebro integri defessis succederent nostrosque adsi-
duo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem ca-
strorum perpetuo esset isdem in vallo permanendum. Mul- 3
titudine sagittarum atque omnis generis telorum multos
vulneratos; ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta.
Fabium discessu eorum duabus relictis portis obstruere 4
ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum diem si-
milemque casum apparare. His rebus cognitis Caesar 5
summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit.

XXXXII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui 1
primis nuntiis ab Litavicco acceptis nullum sibi ad cogno-
scendum spatium relinquunt. Inpellit alios avaritia, alios 2
iracundia et temeritas quae maxime illi hominum generi
est innata, ut levem auditionem habeant pro re conperta.
Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in ser- 3
vitutem abstrahunt. Adiuvat rem proclinatam Convictoli- 4
tavis plebemque ad furorem inpellit, ut facinore admisso
ad sanitatem reverti pudeat. Marcum Aristium tribunum 5
militum iter ad legionem facientem fide data ex oppido

Cabillono educunt; idem facere cogunt eos, qui negotiandi
6 causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti omni-
bus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque
obsident; multis utrimque interfectis maiorem multitudi-
nem armatorum concitant.
1 XXXXIII. Interim nuntio allato, omnes eorum milites
in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium, ni-
2 hil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de
bonis direptis decernunt, Litavicci fratrumque bona publi-
cant, legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt.
3 Haec faciunt reciperandorum suorum causa; sed conta-
minati facinore et capti conpendio ex direptis bonis, quod
ea res ad multos pertinebat, et timore poenae exterriti
consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas
4 legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intellegebat,
tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: nihil se
propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate
iudicare neque de sua in Aeduos benevolentia deminuere.
5 Ipse maiorem Galliae motum expectans, ne ab omnibus
civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum
a Gergovia discederet ac rursus omnem exercitum con-
traheret, ne profectio nata ab timore defectionis similis
fugae videretur.
1 XXXXIIII. Haec cogitanti accidere visa est facultas
bene rei gerendae. Nam cum in minora castra operis per-
spiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hosti-
bus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus die-
2 bus vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus quae-
rit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum cotidie
3 numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod iam
ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius
iugi prope aequum, sed hunc silvestrem et angustum, qua
4 esset aditus ad alteram partem oppidi; vehementer huic
illos loco timere, nec iam aliter sentire, uno colle ab Ro
manis occupato, si alterum amisissent, quin paene circum-
vallati atque omni exitu et pabulatione interclusi videren-
5 tur: ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige evocatos.
1 XXXXV. Hac re cognita Caesar mittit conplures equi-

tum turmas; eis de media nocte imperat, ut paulo tumul-
tuosius omnibus locis vagarentur. Prima luce magnum 2
numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci
deque his stramenta detrahi mulionesque cum cassidibus
equitum specie ac simulatione collibus circumvehi iubet.
His paucos addit equites, qui latius ostentationis causa va- 3
garentur. Longo circuitu easdem omnes iubet petere re-
giones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Ger- 4
govia despectus in castra, neque tanto spatio, certi quid
esset, explorari poterat. Legionem unam eodem iugo 5
mittit et paulum progressam inferiore constituit loco sil-
visque occultat. Augetur Gallis suspicio atque omnes illo 6
munitionum copiae traducuntur. Vacua castra hostium 7
Caesar conspicatus tectis insignibus suorum occultatisque
signis militaribus raros milites, ne ex oppido animadverte-
rentur, ex maioribus castris in minora traducit legatisque,
quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri velit, osten-
dit; inprimis monet, ut contineant milites, ne studio pu- 8
gnandi aut spe praedae longius progrediantur; quid ini- 9
quitas loci habeat incommodi, proponit; hoc una celeritate
posse mutari; occasionis esse rem, non proelii. His rebus 10
expositis signum dat et ab dextra parte alio ascensu eodem
tempore Aeduos mittit.

XXXXVI. Oppidi murus ab planicie atque initio ascen- 1
sus recta regione, si nullus amfractus intercederet, mille
ducentos passus aberat; quicquid huc circuitus ad mollien- 2
dum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. A me- 3
dio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat,
ex grandibus saxis sex pedum murum, qui nostrorum
impetum tardaret, praeduxerant Galli atque inferiore omni
spatio vacuo relicto superiorem partem collis usque ad
murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites 4
dato signo celeriter ad munitionem perveniunt eamque
transgressi trinis castris potiuntur; ac tanta fuit in castris 5
capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrogum, su-
bito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat,
superiore corporis parte nudata, vulnerato equo vix se ex
manibus praedantium militum eriperet.

1 XXXXVII. Consecutus id, quod animo proposuerat,
Caesar receptui cani iussit legionisque decimae, quacum
2 erat, continuo signa constituit. Ac reliquarum legionum
milites non exaudito tubae sono, quod satis magna valles
intercedebat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut
3 erat a Caesare praeceptum, retinebantur; sed elati spe
celeris victoriae et hostium fuga et superiorum temporum
secundis proeliis nihil adeo arduum sibi esse existimave-
runt, quod non virtute consequi possent, neque finem
prius sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque
4 adpropinquarunt. Tum vero ex omnibus urbis partibus
orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu per-
territi, cum hostem intra portas esse existumarent, sese
5 ex oppido eiecerunt. Matresfamiliae de muro vestem ar-
gentumque iactabant et pectore nudo prominentes passis
manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent neu,
sicut Avarici fecissent, ne a mulieribus quidem atque in-
fantibus abstinerent; nonnullae de muris per manus de-
7 missae sese militibus tradebant. L. Fabius, centurio le-
gionis VIII., quem inter suos eo die dixisse constabat, ex-
citari se Avaricensibus praemiis neque commissurum, ut
prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus ma-
nipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit, hos ipse
rursus singulos exceptans in murum extulit.

1 XXXXVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi,
ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant,
primo exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis inci-
tati, oppidum a Romanis teneri, praemissis equitibus magno
2 concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus ve-
nerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium nu-
3 merum augebat. Quorum cum magna multitudo convenis-
set, matresfamiliae, quae paulo ante Romanis de muro
manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum
capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coe-
4 perunt. Erat Romanis nec loco nec numero aequa con-
tentio; simul et cursu et spatio pugnae fatigati non facile
recentes atque integros sustinebant.

1 XXXXVIIII. Caesar cum iniquo loco pugnari hostium-

que augeri copias videret, praemetuens suis Titum Sex-
tium legatum, quem minoribus castris praesidio relique-
rat, misit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub
infimo colle ab dextro latere hostium constitueret, ut, si 2
nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes in-
sequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum legione 3
progressus, ubi constiterat, eventum pugnae expectabat.

L. Cum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco 1
et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Aedui
etsi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte
alio ascensu manus distinendae causa miserat. Hi simi- 2
litudine armorum vehementer nostros perterruerunt, ac
tametsi dextris humeris exsertis animadvertebantur, quod
insigne pac[a]tum esse consuerat, tamen id ipsum sui fal-
lendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem 3
tempore Lucius Fabius centurio, quique una murum ascen-
derant, circumventi atque interfecti muro praecipitabantur.
Marcus Petronius, eiusdem legionis centurio, cum portas 4
excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi
desperans, multis iam vulneribus acceptis, manipularibus
suis, qui illum secuti erant, *Quoniam,* inquit, *me una vo-
biscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae
prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in pericu-
lum deduxi. Vos data facultate vobis consulite.* Simul 5
in medios hostis inrupit duobusque interfectis reliquos a
porta paulum summovit. Conantibus auxiliari suis *Frustra,* 6
inquit, *meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis
viresque deficiunt. Proinde abite, dum est facultas, vos-
que ad legionem recipite.* Ita pugnans post paulum con-
cidit ac suis saluti fuit.

LI. Nostri, cum undique premerentur, xlvi centurio- 1
nibus amissis deiecti sunt loco. Sed intolerantius Gallos
insequentes legio decima tardavit, quae pro subsidio paulo
aequiore loco constiterat. Hanc rursus xiii. legionis co- 2
hortes exceperunt, quae ex castris minoribus eductae cum
Tito Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, 3
ubi primum planiciem adtigerunt, infestis contra hostes
signis constiterunt. *Vercingetorix* ab radicibus collis suos 4

intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paulo minus
septingenti desiderati.
1 LII. Postero die Caesar contione advocata temeritatem
cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudi-
cavissent, quo procedendum aut quid agendum videretur,
neque signo recipiendi dato constitissent neque ab tribu-
2 nis militum legatisque retineri potuissent. Exposuit, quid
iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, cum
sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus explora-
tam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum
3 in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto
opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non
castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus
oppidi tardare potuisset, tanto opere licentiam adrogan-
tiamque reprehendere, quod plus se quam imperatorem
4 de victoria atque exitu rerum sentire existimarent; nec
minus se ab milite modestiam et continentiam quam vir-
tutem atque animi magnitudinem desiderare.
1 LIII. Hac habita contione et ad extremam orationem
confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permove-
rentur neu, quod iniquitas loci adtulisset, id virtuti hostium
tribuerent, eadem de profectione cogitans, quae ante sen-
serat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco con-
2 stituit. Cum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum
descenderet, levi facto equestri proelio atque secundo in
3 castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fe-
cisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam mili-
tumque animos confirmandos factum existimans in Aeduos
4 movit castra. Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio
die ad flumen Elaver pontes reficit eoque exercitum tra-
ducit.
1 LIIII. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Aeduis
appellatus discit, cum omni equitatu Litaviccum ad solli-
citandos Aeduos profectum; opus esse ipsos antecedere
2 ad confirmandam civitatem. Etsi multis iam rebus perfi-
diam Aeduorum perspectam habebat atque horum discessu
admaturari defectionem civitatis existimabat, tamen eos
retinendos non constituit, ne aut inferre iniuriam videre-

tur aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus 3
his breviter sua in Aeduos merita exposuit; quos et quam
humiles accepisset, conpulsos in oppida, multatos agris, 4
omnibus ereptis copiis, inposito stipendio, obsidibus summa
cum contumelia extortis, et quam in fortunam quamque
in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum
statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gra-
tiam antecessisse viderentur. His datis mandatis eos ab
se dimisit.

LV. Noviodunum erat oppidum Aeduorum ad ripas 1
Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes ob- 2
sides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum at-
que exercitus impedimentorum magnam partem contule-
rat; huc magnum numerum equorum huius belli causa 3
in Italia atque Hispania coëmptum miserat. Eo cum Epo- 4
redorix Viridomarusque venissent et de statu civitatis co-
gnovissent, Litaviccum Bibracti ab Aeduis receptum, quod
est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolita-
vim magistratum magnamque partem senatus ad eum con-
venisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia
concilianda publice missos, non praetermittendum tantum
commodum existimaverunt. Itaque interfectis Novioduni 5
custodibus, quique eo negotiandi causa convenerant, pecu-
niam atque equos inter se partiti sunt, obsides civitatum 6
Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt, oppidum, 7
quod a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Ro-
manis, incenderunt, frumenti quod subito potuerunt, na- 8
vibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corru-
perunt. Ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, prae- 9
sidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque
omnibus locis iniciendi timoris causa ostentare coeperunt,
si ab re frumentaria Romanos excludere aut adductos in-
opia in provinciam expellere possent. Quam ad spem 10
multum eos adiuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut
omnino vado non posse transiri videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis Caesar maturandum sibi 1
censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut
prius, quam essent *maiores eo* coactae copiae, dimicaret.

2 Nam ut commutato consilio iter in provinciam converteret,
ut ne metu quidem necessario faciundum existimabat, cum
infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cebenna
viarumque difficultas impediebat, tum maxime, quod ab-
iuncto Labieno atque iis legionibus, quas una miserat,
3 vehementer timebat. Itaque admodum magnis diurnis no-
cturnisque itineribus confectis contra omnium opinionem
4 ad Ligerem venit, vadoque per equites invento pro rei ne-
cessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sus-
tinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu,
qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo aspectu
5 perturbatis, incolumem exercitum traduxit, frumentum-
que in agris et pecoris copiam nactus, repleto his rebus
exercitu iter in Senones facere instituit.

1 LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus
eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Age-
dinci, ut esset impedimentis praesidio, cum quattuor legio-
nibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum,
2 quod positum est in insula fluminis Sequanae. Cuius ad-
ventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus
3 copiae convenerunt. Summa imperii traditur Camulogeno
Aulerco, qui prope confectus aetate tamen propter singu-
larem scientiam rei militaris ad eum est honorem evoca-
4 tus. Is cum animadvertisset, perpetuam esse paludem,
quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum
magnopere inpediret, hic consedit nostrosque transitu pro-
hibere instituit.

1 LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque
aggere paludem explere atque iter munire conabatur.
2 Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e ca-
stris tertia vigilia egressus eodem, quo venerat, itinere Me-
3 tiosedum pervenit. Id est oppidum Senonum, in insula
Sequanae positum, ut paulo ante de Lutetia diximus.
4 Deprensis navibus circiter quinquaginta celeriterque con-
iunctis atque eo militibus iniectis et rei novitate perterri-
tis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata,
5 sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem su-
perioribus diebus hostes resciderant, exercitum traducit

et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes 6
re cognita ab iis, qui Metiosedo fugerant, Lutetiam in-
cendi pontesque eius oppidi rescindi iubent; ipsi profecti
a palude ad ripas Sequanae e regione Lutetiae contra La-
bieni castra considunt.

LVIIII. Iam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur, 1
iam de Aeduorum defectione et secundo Galliae motu ru-
mores adferebantur, Gallique in conloquiis interclusum iti-
nere et Ligeri Caesarem inopia frumenti coactum in pro-
vinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem de- 2
fectione Aeduorum cognita, qui iam ante erant per se
infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coepe-
runt. Tum Labienus tanta rerum commutatione longe 3
aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, in-
tellegebat, neque iam, ut aliquid adquireret proelioque 4
hostes lacesseret, sed ut incolumem exercitum Agedincum
reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, 5
quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis,
instabant, alteram Camulogenus parato atque instructo
exercitu tenebat; tum legiones a praesidio atque impedi-
mentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis su- 6
bito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium pe-
tendum videbat.

LX. Sub vesperum consilio convocato, cohortatus, ut 1
ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent,
naves, quas Metiosedo deduxerat, singulas equitibus Ro-
manis adtribuit et prima confecta vigilia IIII milia passuum
secundo flumine silentio progredi ibique se expectari iubet.
Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse 2
existimabat, castris praesidio relinquit; quinque eiusdem 3
legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimen-
tis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat.
Conquirit etiam lintres; has magno sonitu remorum inci- 4
tatas in eandem partem mittit. Ipse post paulo silentio
egressus cum tribus legionibus eum locum petit, quo na-
ves appelli iusserat.

LXI. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut 1
omni fluminis *parte erant dispositi*, inopinantes, quod ma-

gna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur;
2 exercitus equitatusque equitibus Romanis administrantibus,
3 quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno
fere tempore sub lucem hostibus nuntiatur, in castris Romanorum
praeter consuetudinem tumultuari, et magnum
ire agmen adverso flumine sonitumque remorum in eadem
parte exaudiri, et paulo infra milites navibus transportari.
4 Quibus rebus auditis, quod existimabant, tribus locis transire
legiones atque omnes perturbatos defectione Aeduorum
fugam parare, suas quoque copias in tres partes dis-
5 tribuerunt. Nam praesidio e regione castrorum relicto et
parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrediatur,
quantum naves processissent, reliquas copias
contra Labienum duxerunt.

1 LXII. Prima luce et nostri omnes erant transportati
2 et hostium acies cernebatur. Labienus milites cohortatus,
ut suae pristinae virtutis et secundissimorum proeliorum
retinerent memoriam atque ipsum Caesarem, cuius ductu
saepenumero hostes superassent, praesentem adesse exi-
3 stimarent, dat signum proelii. Primo concursu ab dextro
cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur atque
4 in fugam coniciuntur; ab sinistro, quem locum duodecima
legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi telis
concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec da-
5 bat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Ca-
6 mulogenus suis aderat atque eos cohortabatur. Incerto
nunc etiam exitu victoriae, cum septimae legionis tribunis
esset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post
tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt.
7 Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi
omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit
8 Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni
erant relicti, cum proelium commissum audissent, subsidio
suis ierunt collemque ceperunt, neque nostrorum militum
9 victorum impetum sustinere potuerunt. Sic cum suis fugientibus
permixti, quos non silvae montesque texerunt,
10 ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto Labie-
nus revertitur Agedincum, ubi inpedimenta totius exerci-

tus relicta erant; inde cum omnibus copiis ad Caesarem
pervenit.

LXIII. Defectione Aeduorum cognita bellum augetur. 1
Legationes in omnes partes circummittuntur; quantum 2
gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civita-
tes nituntur; nacti obsides, quos Caesar apud eos depo- 3
suerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a 4
Vercingetorige Aedui, ut ad se veniat rationesque belli ge-
rendi communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis 5
summa imperii tradatur, et re in controversiam deducta
totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem con- 6
veniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res
permittitur; ad unum omnes Vercingetorigem probant im-
peratorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treveri afue- 7
runt, illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur, Tre-
veri, quod aberant longius et ab Germanis premebantur,
quae fuit causa, quare toto abessent bello et neutris auxilia
mitterent. Magno dolore Aedui ferunt se deiectos princi- 8
patu, queruntur fortunae commutationem et Caesaris in-
dulgentiam in se requirunt, neque tamen suscepto bello
suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti sum- 9
mae spei adulescentes Eporedorix et Viridomarus Vercin-
getorigi parent.

LXIIII. Ipse imperat reliquis civitatibus obsides diem- 1
que huic rei constituit; omnes equites, xv milia numero,
celeriter convenire iubet. Peditatu, quem antea habuerat, 2
se fore contentum dicit, neque fortunam temptaturum aut
in acie dimicaturum, sed, quoniam abundet equitatu, per-
facile esse factu frumentationibus pabulationibusque Ro-
manos prohibere, aequo modo animo sua ipsi frumenta 3
corrumpant aedificiaque incendant, qua rei familiaris ia-
ctura perpetuum imperium libertatemque se consequi vi-
deant. His constitutis rebus Aeduis Segusiavisque, qui 4
sunt finitimi provinciae, decem milia peditum imperat; huc
addit equites octingentos. His praeficit fratrem Eporedori- 5
gis bellumque inferri Allobrogibus iubet. Altera ex parte 6
Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item
Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum

7 depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nuntiis lega-
tionibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab
8 superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pe-
cunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.
1 LXV. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia co-
hortium duarum et viginti, quae ex ipsa provincia ab Lucio
2 Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii sua
sponte cum finitimis proelio congressi pelluntur et Gaio
Valerio Donnotauro, Caburi filio, principe civitatis, con-
pluribusque aliis interfectis intra oppida ac muros conpel-
3 luntur. Allobroges crebris ad Rhodanum dispositis prae-
sidiis magna cum cura et diligentia suos fines tuentur.
4 Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intellegebat
et interclusis omnibus itineribus nulla re ex provincia at-
que Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam
mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat,
equitesque ab his accersit et levis armaturae pedites, qui
5 inter eos proeliari consuerant. Eorum adventu, quod mi-
nus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque
[, sed et] equitibus Romanis atque evocatis equos sumit
Germanisque distribuit.
1 LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex
Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant imperati, con-
2 veniunt. Magno horum coacto numero, cum Caesar in
Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo
facilius subsidium provinciae ferri posset, circiter milia
passuum decem ab Romanis trinis castris Vercingetorix
3 consedit convocatisque ad concilium praefectis equitum
venisse tempus victoriae demonstrat: fugere in provinciam
4 Romanos Galliaque excedere. Id sibi ad praesentem obti-
nendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem
atque otium parum profici: maioribus enim coactis copiis
reversuros neque finem bellandi facturos. Proinde agmine
5 impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant atque
in eo morentur, iter facere non posse; si, id quod magis
futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti consu-
lant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum
6 *iri. Nam de equitibus* hostium, quin nemo eorum progredi

modo extra agmen audeat, [et] ipsos quidem non debere dubitare. Id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum. Con- 7
clamant equites, sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitasset.

LXVII. Probata re atque omnibus iureiurando adactis, 1
postero die in tres partes distributo equitatu duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nuntiata Caesar suum quoque 2
equitatum tripertito divisum contra hostem ire iubet. Pugnatur una omnibus in partibus. Consistit agmen; impe- 3
dimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri 4
laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque constitui iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere summum iugum nancti 5
hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur conpluresque interficiunt. Qua re animadversa reli- 6
qui, ne circumirentur, veriti se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes. Tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem 7
perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitavi proxumis comitiis habuerat, et Cavarillus, qui post defectionem Litavicci pedestribus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello centenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias, 1
ut pro castris conlocaverat, reduxit protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar inpedimentis in proxumum collem deductis, 2
duabus legionibus praesidio relictis secutus, quantum diei tempus est passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo agmine interfectis altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ perterritisque hostibus, quod 3
equitatu, *qua maxume parte* exercitus confidebant, erant

pulsi, adhortatus ad laborem milites circumvallare in-
stituit.

1 LXVIIII. Ipsum erat oppidum Alesia in colle summo
admodum edito loco, ut nisi obsidione expugnari non posse
2 videretur; cuius collis radices duo duabus ex partibus flu-
3 mina subluebant. Ante id oppidum planicies circiter mi-
4 lia passuum III in longitudinem patebat; reliquis ex
omnibus partibus colles mediocri interiecto spatio pari alti
5 tudinis fastigio oppidum cingebant. Sub muro, quae pars
collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum
copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex
6 in altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis,
quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milia passuum
7 tenebat. Castra opportunis locis erant posita ibique ca-
stella viginti tria facta, quibus in castellis interdiu statio
nes ponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec eadem
noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

1 LXX. Opere instituto fit equestre proelium in ea pla-
nicie, quam intermissam collibus tria milia passuum in
longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi
2 ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar
Germanos summittit legionesque pro castris constituit, ne
3 qua subito inruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio
legionum addito nostris animus augetur; hostes in fugam
coniecti se ipsi multitudine inpediunt atque angustioribus
4 portis relictis coacervantur. Germani acrius usque ad
5 munitiones sequuntur. Fit magna caedes; nonnulli re-
lictis equis fossam transire et maceriam transcendere
conantur. Paulum legiones Caesar, quas pro vallo consti-
6 tuerat, promoveri iubet. Non minus, qui intra munitiones
erant, perturbantur Galli, veniri ad se confestim existi-
mantes ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppi-
7 dum inrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi, ne
castra nudentur. Multis interfectis, conpluribus equis
captis Germani sese recipiunt.

1 LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Ro-
manis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equita-
2 tum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam

quisque eorum civitatem adeat omnesque, qui per aetatem
arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita 3
proponit obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant,
neu se optime de communi libertate meritum hostibus in
cruciatum dedant. Quod si indiligentiores fuerint, milia
hominum delecta octoginta una secum interitura demon-
strat. Ratione inita se exigue dierum xxx habere frumen- 4
tum, sed paulo etiam longius tolerari posse parcendo. His 5
datis mandatis, qua opus erat intermissum, secunda vigilia
silentio equitatum mittit. Frumentum omne ad se referri 6
iubet, capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit;
pecus, cuius magna erat copia ab Mandubiis compulsa, vi- 7
ritim distribuit, frumentum parce et paulatim metiri in-
stituit. Copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in 8
oppidum recepit. His rationibus auxilia Galliae expectare 9
et bellum parat administrare.

LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis 1
Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum
viginti directis lateribus duxit, ut eius fossae solum tan-
tundem pateret, quantum summae fossae labra distarent.
Reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes quadringen- 2
tos reduxit, id hoc consilio, quoniam tantum esset neces-
sario spatium conplexus nec facile totum corpus corona
militum cingeretur, ne de inproviso aut noctu ad munitio-
nes hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros
operi destinatos conicere possent. Hoc intermisso spatio 3
duas fossas quindecim pedes latas eadem altitudine perdu-
xit; quarum interiorem campestribus ac demissis locis aqua
ex flumine derivata conplevit. Post eas aggerem ac vallum 4
xii pedum extruxit. Huic loricam pinnasque adiecit gran-
dibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque
aggeris, qui ascensum hostium tardarent, et turres toto
opere circumdedit, quae pedes lxxx inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari et frumen- 1
tari et tantas munitiones fieri necesse deminutis nostris
copiis, quae longius ab castris progrediebantur; ac non-
numquam opera nostra Galli temptare atque eruptionem
ex oppido *pluribus portis* summa vi facere conabantur.

2 Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo
minore numero militum munitiones defendi possent. Ita-
que truncis arborum admodum firmis ramis abscisis atque
horum delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae
3 fossae quinos pedes altae ducebantur. Huc illi stipites de-
missi et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis
4 eminebant. Quini erant ordines coniuncti inter se atque
implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis in-
5 duebant. Hos cippos appellabant. Ante quos obliquis or-
dinibus in quincuncem dispositis scrobes tres in altitudi-
nem pedes fodiebantur paulatim angustiore ad infimum
6 fastigio. Huc teretes stipites feminis crassitudine ab summo
praeacuti et praeusti demittebantur ita, ut non amplius
7 digitis quattuor ex terra eminerent, simul confirmandi et
stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra excul-
cabantur; reliqua pars scrobis ad occultandas insidias vi-
8 minibus ac virgultis integebatur. Huius generis octoni
ordines ducti ternos inter se pedes distabant. Id ex simi-
9 litudine floris lilium appellabant. Ante haec taleae pedem
longae ferreis hamis infixis totae in terram infodiebantur
mediocribusque intermissis spatiis omnibus locis dissere-
bantur, quos stimulos nominabant.

1 LXXIIII. His rebus perfectis, regiones secutus quam
potuit aequissimas pro loci natura, xiiii milia passuum con-
plexus pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his,
contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem
multitudine, si ita accidat, [eius discessu] munitionum
2 praesidia circumfundi possent; ac ne cum periculo ex ca-
stris egredi cogatur, dierum triginta pabulum frumentum-
que habere omnes convectum iubet.

1 LXXV. Dum haec apud Alesiam geruntur, Galli con-
cilio principum indicto non omnes eos, qui arma ferre pos-
sent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed
certum numerum cuique ex civitate imperandum, ne tanta
multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec
2 frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis
atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambluaretis, Aulercis
Brannovicibus, Brannoviis, milia xxxv; parem numerum

Arvernis adiunctis Eleutetis, Cadurcis, Gabalis, Vellavis,
qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, 3
Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duo-
dena milia; Bellovacis x; [totidem Lemovicibus;] octona
Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; [Senonibus,]
Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis.
Nitiobrogibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem;
Atrebatibus IIII; Veliocassis *totidem;* Lemovicibus et
Aulercis Eburovicibus terna; Rauracis et Boiis *bina;*
xxx universis civitatibus, quae Oceanum attingunt quae- 4
que eorum consuetudine Aremoricae appellantur, quo
sunt in numero Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes,
Osismi. Lexobii, Venelli. Ex his Bellovaci suum numerum 5
non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum
Romanis bellum gesturos dicebant neque cuiusquam im-
perio optemperaturos; rogati tamen ab Commio pro eius
hospitio duo milia una miserunt.

LXXVI. Huius opera Commii, ut antea demonstravi- 1
mus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Bri-
tannia Caesar; quibus ille pro meritis civitatem eius in-
munem esse iusserat, iura legesque reddiderat atque ipsi
Morinos attribuerat. Tamen tanta universae Galliae con- 2
sensio fuit libertatis vindicandae et pristinae belli laudis
recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memo-
ria moverentur, omnesque et animo et opibus in id bellum
incumberent. Coactis equitum VIII milibus et peditum cir- 3
citer CCL, haec in Aeduorum finibus recensebantur, nume-
rusque inibatur, praefecti constituebantur. Commio Atre-
bati, Viridomaro et Eporedorigi Aeduis, Vercassivellauno
Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii tra-
ditur. His delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum
consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciae 5
pleni ad Alesiam proficiscuntur, neque erat omnium quis-
quam, qui aspectum modo tantae multitudinis sustineri
posse arbitraretur, praesertim ancipiti proelio, cum ex
oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equita-
tus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita 1

die, qua auxilia suorum expectaverant, consumpto omni
frumento inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto
2 de exitu suarum fortunarum consultabant. Ac variis dictis
sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires sup-
peterent, eruptionem censebat, non praetereunda oratio
Critognati videtur propter eius singularem et nefariam
3 crudelitatem. Hic, summo in Arvernis ortus loco et ma-
gnae habitus auctoritatis, *Nihil,* inquit, *de eorum senten-*
tia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis
nomine appellant, neque hos habendos civium loco neque
4 *ad concilium adhibendos censeo. Cum his mihi res sit,*
qui eruptionem probant; quorum in consilio omnium ve-
strum consensu pristinae residere virtutis memoria vide-
5 *tur. Animi est ista mollitia, non virtus, paulisper in-*
opiam ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, fa-
cilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant.
6 *Atque ego hanc sententiam probarem — tantum apud me*
dignitas potest —, si nullam praeterquam vitae nostrae
7 *iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem*
Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium conci-
8 *tavimus. Quid hominum milibus* LXXX *uno loco interfectis*
propinquis consanguineisque nostris animi fore existuma-
tis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogen-
9 *tur? Nolite hos vestro auxilio expoliare, qui vestrae sa-*
lutis causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia ac
temeritate vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam
10 *prosternere et perpetuae servituti subicere. An, quod ad*
diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis?
Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus
11 *animine causa cotidie exerceri putatis? Si illorum nun-*
tiis confirmari non potestis omni aditu praesepto, his uti-
mini testibus, adpropinquare eorum adventum; cuius rei
timore exterriti diem noctemque in opere versantur. Quid
12 *ergo mei consilii est? Facere, quod nostri maiores ne-*
quaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt;
qui in oppida conpulsi ac simili inopia subacti eorum cor-
poribus, qui aetate ad bellum inutiles videbantur, vitam
13 *toleraverunt neque se hostibus tradiderunt. Cuius rei si*

exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi 14
simile bello fuit? Depopulata Gallia Cimbri magnaque inlata calamitate finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt 15
aliud aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere atque his aeternam iniungere servitutem? Neque enim ulla alia condicione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, igno- 16
ratis, respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, iure et legibus commutatis, securibus subiecta perpetua premitur servitute.

LXXVIII. Sententiis dictis constituunt, ut ii, qui va- 1
letudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant; illo tamen potius utendum consilio, si 2
res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam condicionem. Mandubii, qui eos oppido 3
receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes 4
omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo iuvarent. At Caesar dispositis in vallo custodibus re- 5
cipi prohibebat.

LXXVIIII. Interea Commius reliquique duces, quibus 1
summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et colle exteriore occupato non longius mille passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero 2
die equitatu ex castris educto omnem eam planiciem, quam in longitudinem tria milia passuum patere demonstravimus, complent pedestresque copias paulum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido 3
Alesia despectus in campum. Concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque productis copiis ante oppidum consi- 4
dunt et proximam fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

1 LXXX. Caesar omni exercitu ad utramque partem
munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque
locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et
2 proelium committi iubet. Erat ex omnibus castris, quae
summum undique iugum tenebant, despectus, atque omnes
3 milites intenti pugnae proventum expectabant. Galli inter
equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae
interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et
nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complu-
4 res de inproviso vulnerati proelio excedebant. Cum suos
pugna superiores esse Galli confiderent et nostros multi-
tudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii, qui mu-
nitionibus continebantur, et hi, qui ad auxilium convene-
rant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant.
5 Quod in conspectu omnium res gerebatur neque recte ac
turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupidi-
6 tas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. Cum a me-
ridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur,
Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fe-
7 cerunt eosque propulerunt; quibus in fugam coniectis sagit-
8 tarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis par-
tibus nostri cedentes usque ad castra insecuti sui colligendi
9 facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant,
maesti prope victoria desperata se in oppidum receperunt.
1 LXXXI. Uno die intermisso Galli atque hoc spatio
magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto
media nocte silentio ex castris egressi ad campestres mu-
2 nitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significa-
tione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cogno-
scere possent, crates proicere, fundis, sagittis, lapidibus
nostros de vallo proturbare reliquaque, quae ad oppugna-
3 tionem pertinent, parant administrare. Eodem tempore
clamore exaudito dat tuba signum suis Vercingetorix atque
4 ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suus cui-
que erat locus adtributus, ad munitiones accedunt; fundis
librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glan-
5 dibus Gallos proterrent. Prospectu tenebris adempto multa
utrimque vulnera accipiuntur. Conplura tormentis tela

coniciuntur. At Marcus Antonius et Gaius Trebonius le- 6
gati, quibus hae partes ad defendendum obvenerant, qua
ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex ulte-
rioribus castellis deductos summittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus 1
multitudine telorum proficiebant; posteaquam propius
successerunt, aut se stimulis inopinantes induebant aut in
scrobes delati transfodiebantur aut ex vallo ac turribus
traiecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulne- 2
ribus acceptis nulla munitione perrupta, cum lux adpete-
ret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris
eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At 3
interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem
praeparata erant, proferunt, priores fossas explent, diu- 4
tius in his rebus administrandis morati prius suos disces-
sisse cognoverunt, quam munitionibus adpropinquarent.
Ita re infecta in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, 1
quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent; ex his
superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt.
Erat a septentrionibus collis, quem propter magnitudinem 2
circuitus opere circumplecti non potuerant nostri: neces-
sario paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerunt.
Haec Gaius Antistius Reginus et Gaius Caninius Rebilus 3
legati cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per ex- 4
ploratores regionibus duces hostium LX milia ex omni nu-
mero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis
opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte 5
inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum me-
ridies esse videatur. His copiis Vercassivellaunum Arver- 6
num, unum ex quattuor ducibus, propinquum Vercingeto-
rigis, praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus 7
prope confecto sub lucem itinere post montem se occulta-
vit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Cum 8
iam meridies adpropinquare videretur, ad ea castra, quae
supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore
equitatus ad campestres munitiones accedere et reliquae
copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

1 LXXXIIII. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspi-
catus ex oppido egreditur; cratis, longurios, musculos,
falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert.
2 Pugnatur uno tempore omnibus locis, atque omnia tem-
ptantur; quae minime visa pars firma est, huc concurri-
3 tur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur
4 nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos no-
stros valet clamor, qui post tergum pugnantibus extitit,
quod suum periculum in aliena vident salute constare;
5 omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius ho-
minum mentes perturbant.
1 LXXXV. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque
2 ex parte geratur, cognoscit; laborantibus summittit. Utris-
que ad animum occurrit, unum esse illud tempus, quo
3 maxime contendi conveniat: Galli, nisi perfregerint muni-
tiones, de omni salute desperant; Romani, si rem obtinue-
4 rint, finem laborum omnium expectant. Maxime ad supe-
riores munitiones laboratur, quo Vercassivellaunum missum
demonstravimus. Iniquum loci ad declivitatem fastigium
5 magnum habet momentum. Alii tela coniciunt, alii testu
dine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt.
6 Agger ab universis in munitionem coniectus et ascensum
dat Gallis et ea, quae in terra occultaverant Romani, con-
tegit; nec iam arma nostris nec vires suppetunt.
1 LXXXVI. His rebus cognitis Caesar Labienum cum
2 cohortibus sex subsidio laborantibus mittit; imperat, si
sustinere non posset, deductis cohortibus eruptione pu-
3 gnaret; id nisi necessario ne faciat. Ipse adit reliquos,
cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum
dimicationum fructum in eo die atque hora docet consi-
4 stere. Interiores desperatis campestribus locis propter
magnitudinem munitionum loca praerupta ex ascensu
5 temptant; huc ea, quae paraverant, conferunt. Multitudine
telorum ex turribus propugnantes deturbant, aggere et cra-
tibus fossas explent, falcibus vallum ac loricam rescindunt.
1 LXXXVII. Mittit primo Brutum adulescentem cum
cohortibus Caesar, post cum aliis Gaium Fabium legatum;
2 postremo ipse, cum vehementius pugnaretur, integros sub-

sidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus eo, 3
quo Labienum miserat, contendit; cohortes quattuor ex 4
proximo castello deducit, equitum partem se sequi, partem
circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri
iubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae 5
vim hostium sustinere poterant, coactis una XL cohorti-
bus, quas ex proximis praesidiis deductas fors optulit, Cae-
sarem per nuntios facit certiorem, quid faciendum existi-
met. Adcelerat Caesar, ut proelio intersit.

LXXXVIII. Eius adventu ex colore vestitus cognito, 1
quo insigni in proeliis uti consuerat, turmisque equitum
et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis su-
perioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes
proelium committunt. Utrimque clamore sublato, excipit 2
rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. No- 3
stri omissis pilis gladiis rem gerunt. Repente post tergum
equitatus cernitur; cohortes aliae adpropinquant. Hostes
terga vertunt; fugientibus equites occurrunt. Fit magna
caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur; 4
Vercassivellaunus Arvernus vivus in fuga comprehen-
ditur; signa militaria septuaginta quattuor ad Caesa-
rem referuntur; pauci ex tanto numero se incolumes in
castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam 5
suorum desperata salute copias a munitionibus reducunt.
Fit protinus hac re audita ex castris Gallorum fuga. Quod 6
nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent
defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De me- 7
dia nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur;
magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga
in civitates discedunt.

LXXXVIIII. Postero die Vercingetorix consilio con- 1
vocato id bellum se suscepisse non suarum necessitatum,
sed communis libertatis causa demonstrat, et quoniam sit 2
fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu
morte sua Romanis satisfacere seu vivum tradere velint.
Mittuntar de his rebus ad Caesarem legati. Iubet arma 3
tradi, principes produci. Ipse in munitione pro castris 4
consedit; eo duces producuntur. Vercingetorix deditur

5 arma proiciuntur. Reservatis Aeduis atque Arvernis, si
per eos civitates reciperare posset, ex reliquis captivis
toto exercitui capita singula praedae nomine distribuit.
1 LXXXX. His rebus confectis in Aeduos proficiscitur; ci-
2 vitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, quae imperaret,
se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum ob-
3 sidum. Legiones in hiberna mittit. Captivorum circiter xx
4 milia Aeduis Arvernisque reddit. T. Labienum duabus cum
legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet; huic
5 M. Sempronium Rutilum adtribuit. Gaium Fabium lega-
tum et Lucium Minucium Basilum cum legionibus duabus
in Remis conlocat, ne quam ab finitumis Bellovacis cala-
6 mitatem accipiant. Gaium Antistium Reginum in Ambiva-
retos, Titum Sextium in Bituriges, Gaium Caninium Rebi-
7 lum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Quintum
Tullium Ciceronem et Publium Sulpicium Cabilloni et Ma-
tiscone in Aeduis ad Ararim rei frumentariae causa conlocat.
8 Ipse Bibracte hiemare constituit. His *rebus ex* litteris
Caesaris cognitis, Romae dierum viginti supplicatio redditur.

A. HIRTI

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS OCTAVUS.

ARGUMENTUM.

Praefatio Hirtii.

[A. U. C. DCCIII.] Res gestae ab Caesare octavo proconsulatus anno, c. I—XXXXVIII.

Caesar Bituriges in deditionem accipit, c. I—III. *Carnutes devincit, c. IIII. V.;* item Bellovacos, c. VI—XXII.

— Narrantur insidiae superiore anno Commio Atrebati paratae, c. XXIII. — Caesar exercitu in plures partes diviso denuo fines Eburonum populatur. Labienum in Treveros mittit, c. XXIIII. XXV. Dumnacus dux Andium Lemonum obsidens fugatur, c XXVI—XXXI. Drappes Seno et Lucterius Cadurcus Uxelloduni, quo confugerant, a C. Caninio legato obsidentur; frumentandi causa ex oppido egressi repelluntur; Drappes capitur. Interim Carnutes et Aremoricae civitates a C. Fabio legato in fidem recipiuntur, c. XXXII—XXXVI. Uxelloduno operibus incluso Caesar supplicio de Gutruato Cadurco, belli concitatore, sumpto advenit, oppidanos ad deditionem cogit; Lucterius comprehenditur, c. XXXVII—XXXXIIII. Treveris interim a Labieno devictis Caesar Aquitanos in fidem recipit; exercitum per legatos in hiberna deducit. Commius Atrebas M. Antonio quaestori se dedit. — Praefatio Hirtii —, c. XXXXV—XXXXVIII.

[A. U. C. DCCIIII.] Caesar clementia in devictas civitates usus in Italiam proficiscitur; inde in ulteriorem Galliam reversus omnem exercitum lustrat. Labienum Galliae togatae praeficit. Bellum civile exoritur. Legiones Caesari per causam belli Parthici detractae Pompeio traduntur, c. XXXXVIIII—LV.

Coactus adsiduis tuis vocibus, Balbe, cum cotidiana 1
mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae
videretur deprecationem habere, rem difficillimam suscepi.
Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non 2
conhaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis, contexui novissimumque inperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam, qui legent, scire possint, quam invi- 3
tus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim
Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam 4
operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur. Qui sunt editi, ne scientia 5
tantarum rerum scriptoribus desit, adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra quam re- 6
liquorum est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, *scimus. Erat autem* in Caesare cum facultas atque 7

elegentia summa scribendi, tum verissima scientia suorum
8 consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit,
ut Alexandrino atque Africano bello interessem; quae bella
quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota, ta-
men aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admira-
tione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi.
9 Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo,
ne cum Caesare conferar, hoc ipsum crimen adrogantiae
subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum
Caesare comparari. Vale.

1 CAP. I. Omni Gallia devicta Caesar cum a superiore
aestate nullum bellandi tempus intermisisset militesque hi-
bernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet, com-
plures eodem tempore civitates renovare belli consilia
2 nuntiabantur coniurationesque facere. Cuius rei verisimi-
lis causa adferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset,
neque ulla multitudine in unum locum coacta resisti posse
Romanis, nec, si diversa bella conplures eodem tempore
intulissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum
habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda,
3 non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusan-
dam, si tali mora reliquae possent se vindicare in liber-
tatem.

1 II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar
Marcum Antonium quaestorem suis praefecit hibernis; ipse
equitum praesidio pridie Kal. Ianuarias ab oppido Bibracte
proficiscitur ad legionem XIII., quam non longe a finibus
Aeduorum conlocaverat in finibus Biturigum, eique adiun-
2 git legionem XI., quae proxima fuerat. Binis cohortibus
ad impedimenta tuenda relictis reliquum exercitum in co-
piosissimos agros Biturigum inducit, qui, cum latos fines
et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non
potuerint contineri, quin bellum pararent coniurationes-
que facerent.

1 III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod inpara-
tis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo
rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam con-
2 *fugere in oppida* possent. Namque etiam illud vulgare in-

cursionis hostium signum, quod incendiis aedificiorum in-
tellegi consuevit, Caesaris erat interdicto sublatum, ne aut
copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, de-
ficeretur, aut hostes incendiis terrerentur. Multis homi- 3
num milibus captis perterriti Bituriges, qui primum adven-
tum potuerant effugere Romanorum, in finitimas civitates
aut privatis hospitiis confisi aut societate consiliorum con-
fugerant. Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus 4
locis occurrit nec dat ulli civitati spatium de aliena potius
quam de domestica salute cogitandi; qua celeritate et fide-
les amicos retinebat et dubitantes terrore ad condiciones
pacis adducebat. Tali condicione proposita Bituriges, cum 5
sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in eius
amicitiam finitimasque civitates sine ulla poena dedisse ob-
sides atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IIII. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui
brumalibus diebus itineribus difficillimis, frigoribus into-
lerandis studiosissime permanserant in labore, ducenos
sestertios, centurionibus tot milia nummum praedae no-
mine condonanda pollicetur legionibusque in hiberna re-
missis ipse se recipit die xxxx. Bibracte. Ibi cum ius di- 2
ceret, Bituriges ad eum legatos mittunt auxilium petitum
contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur.
Qua re cognita, cum dies non amplius x et viii in hibernis 3
esset moratus, legiones xiiii. et vi. ex hibernis ab Arare
educit, quas ibi conlocatas explicandae rei frumentariae
causa superiore commentario demonstratum est. Ita cum
duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata, cala- 1
mitate ceterorum ducti Carnutes desertis vicis oppidisque,
quae tolerandae hiemis causa constitutis repente exiguis
ad necessitatem aedificiis incolebant — nuper enim devicti
conplura oppida dimiserant —, dispersi profugiunt. Cae- 2
sar, erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempesta-
tes cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Cenabo
castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae
coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum
gratia *erant inaedificata,* milites conpegit. Equites tamen 3

et auxiliarios pedites in omnes partes mittit, quascumque
petisse dicebantur hostes; nec frustra: nam plerumque
4 magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnu-
tes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi
nullo loco diutius consistere auderent nec silvarum prae-
sidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi magna
parte amissa suorum dissipantur in finitimas civitates.
1 VI. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis habe-
ret convenientes manus dissipare, ne quod initium belli
nasceretur, quantumque in ratione esset, exploratum ha-
beret, sub tempus aestivorum nullum summum bellum
posse conflari, Gaium Trebonium cum duabus legionibus,
quas secum habebat, in hibernis Cenabi conlocavit; ipse
cum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellova-
cos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant,
finitimasque his civitates duce Correo Bellovaco et Commio
Atrebate exercitus comparare atque in unum locum cogere,
ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant
adtributi, facerent inpressionem, pertinere autem non tan-
tum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret,
nullam calamitatem socios optime de republica meritos
3 accipere, legionem ex hibernis evocat rursus undecimam,
litteras autem ad Gaium Fabium mittit, ut in fines Suessio-
num legiones duas, quas habebat, adduceret, alteramque
4 ex duabus ab Tito Labieno accersit. Ita, quantum hiber-
norum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo
suo labore in vicem legionibus expeditionum onus in-
iungebat.
1 VII. His copiis coactis ad Bellovacos proficiscitur ca-
strisque in eorum finibus positis equitum turmas dimittit
in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium
2 consilia cognosceret. Equites officio functi renuntiant,
paucos in aedificiis esse inventos, atque hos, non qui agro-
ru colendorum causa remansissent — namque esse undi-
que diligenter demigratum —, sed qui speculandi causa
3 esse t remissi. A quibus cum quaereret Caesar, quo loco
multitude esset Bellovacorum quodve esset consilium eorum,
4 *inveniebat:* Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in

unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Veliocassis, Atrebatas; locum castris excelsum in silva circumdata palude delegisse, impedimenta omnia in ulteriores silvas contulisse. Conplures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo optemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent. Paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Com- 5
mium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita.
Constituisse autem Bellovacos omnium principum consensu, 6
summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea condicione cum toto exercitu decertare cogerentur; si maiores copias adduceret, in eo loco per- 7
manere, quem delegissent, pabulatione autem, quae propter anni tempus cum exigua tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quae Caesar consentientibus pluribus cum co- 1
gnosset atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostes contempta suorum paucitate prodirent in aciem.
Singularis enim virtutis veterrimas legiones VII., VIII., VIIII. 2
habebat, summae spei delectaeque iuventutis XI., quae octavo iam stipendio tamen in conlatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Ita- 3
que consilio advocato rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legiones VII., VIII., VIIII. ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret XI., ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo 4
in conspectum hostium celerius opinione eorum exercitum adducit.

1 VIIII. Cum repente instructas velut in acie certo gradu
legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem
plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo sive
subito adventu sive expectatione nostri consilii copias in-
2 struunt pro castris nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi
dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem
hostium valle intermissa magis in altitudinem depressa
3 quam late patente castra castris hostium confert. Haec
imperat vallo pedum duodecim muniri, loriculam pro hac
ratione eius altitudinis inaedificari, fossam duplicem pedum
denum quinum lateribus deprimi directis, turris excitari
crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis
constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula
4 munirentur, ut ab hostibus duplici fossa, duplici propugnato-
rum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo
tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque permitteret
tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo conlocatus
esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores
altioresque turres imposuit.

1 X. Huius munitionis duplex erat consilium. Namque
et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fidu-
ciam barbaris adlaturum, et cum pabulatum frumentatum-
que longius esset proficiscendum, parvis copiis castra mu-
2 nitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis
utrimque procurrentibus inter bina castra palude interiecta
contendebatur; quam tamen paludem nonnumquam aut
nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant acrius-
que hostes insequebantur, aut vicissim hostes eadem trans-
3 gressi nostros longius summovebant. Accidebat autem co-
tidianis pabulationibus — id quod accidere erat necesse,
cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur
—, ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur;
4 quae res, etsi mediocre detrimentum iumentorum ac ser-
vorum nostris adferebat, tamen stultas cogitationes incita-
bat barbarorum, atque eo magis, quod Commius, quem
profectum ad auxilia Germanorum accersenda docui, cum
equitibus venerat; qui tametsi numero non amplius erant
quingenti, tamen Germanorum adventu barbari nitebantur.

XI. Caesar cum animadverteret, hostem conplures 1
dies castris palude et loci natura munitis se tenere, neque
oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa nec
locum munitionibus claudi nisi a maiore exercitu posse,
litteras ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset,
legionem XIII., quae cum T. Sextio legato in Biturigibus
hiemabat, accerseret atque ita cum tribus legionibus magnis
itineribus ad se veniret; ipse equites in vicem Remorum 2
ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum
numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui
subitas incursiones hostium sustinerent.

XII. Quod cum cotidie fieret, ac iam consuetudine dili- 1
gentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate,
Bellovaci delecta manu peditum cognitis stationibus coti-
dianis equitum nostrorum silvestribus locis insidias dispo-
nunt eodemque equites postero die mittunt, qui primum 2
elicerent nostros, deinde circumventos adgrederentur. Cuius 3
mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris
obvenerat. Namque hi, cum repente hostium equites ani-
madvertissent ac numero superiores paucitatem contem-
psissent, cupidius insecuti peditibus undique sunt circum-
dati. Quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert 4
equestris proelii, se receperunt amisso Vertisco, principe
civitatis, praefecto equitum; qui cum vix equo propter 5
aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum neque
aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat
neque dimicari sine se voluerat. Infl[amm]antur atque in- 6
citantur hostium animi secundo proelio, principe et prae-
fecto Remorum interfecto, nostrique detrimento admonen- 7
tur, diligentius exploratis locis stationes disponere ac mo-
deratius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittunt interim cotidiana proelia in 1
conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitus-
que fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos pro- 2
pterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi
proeliarentur, cum constantius universi paludem transis-
sent paucisque in resistendo interfectis pertinacius reliquam
multitudinem essent insecuti, perterriti non solum ii, qui

aut comminus opprimebantur aut eminus vulnerabantur
sed etiam, qui longius subsidiari consuerant, turpiter re-
3 fugerunt nec prius finem fugae fecerunt saepe amissis
superioribus locis, quam se aut in castra suorum recipe-
4 rent aut nonnulli pudore coacti longius profugerent. Quo-
rum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix
iudicari posset, utrum secundis minimisque rebus inso-
lentiores an adverso mediocri casu timidiores essent.
1 XIIII. Conpluribus diebus isdem *in* castris consumptis,
cum propius accessisse legiones et Gaium Trebonium le-
gatum cognovissent, duces Bellovacorum veriti similem
obsessionem Alesiae noctu dimittunt eos, quos aut aetate
aut viribus inferiores aut inermes habebant, unaque reli-
2 qua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum
explicant agmen — magna enim multitudo carrorum etiam
expeditos sequi Gallos consuevit —, oppressi luce copias
armatorum pro suis instruunt castris, ne prius Romani
persequi se inciperent, quam longius agmen impedimen-
3 torum suorum processisset. At Caesar neque resistentes
adgrediundos tanto collis ascensu iudicabat, neque non
usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco
sine periculo barbari militibus instantibus non possent.
4 Ita, cum palude inpedita a castris castra dividi videret, quae
transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare pos-
set, atque id iugum, quod trans paludem paene ad hostium
castra pertineret, mediocri valle a castris eorum interci-
sum animum adverteret, pontibus palude constrata legio-
nes traducit celeriterque in summam planiciem iugi per-
venit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur.
5 Ibi legionibus instructis ad ultimum iugum pervenit aciem-
que eo loco constituit, unde tormento missa tela in ho-
stium cuneos conici possent.
1 XV. Barbari confisi loci natura, cum dimicare non
recusarent, si forte Romani subire collem conarentur,
paulatim copias distributas dimittere non possent, ne dis-
2 persi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum
pertinacia cognita Caesar xx cohortibus instructis castris-
que eo loco metatis muniri iubet castra. Absolutis operi-

bus pro vallo legiones instructas conlocat, equites frenatis
equis in statione disponit. Bellovaci, cum Romanos ad in- 4
sequendum paratos viderent neque pernoctare aut diutius
permanere sine periculo eodem loco possent, tale consilium
sui recipiendi ceperunt. Fasces, ut consueverant [namque 5
in acie sedere Gallos consuesse superioribus commentariis
Caesaris declaratum est], per manus stramentorum ac vir-
gultorum, quorum summa erat in castris copia, inter se
traditos ante aciem conlocarunt extremoque tempore diei
signo pronuntiato uno tempore incenderunt. Ita continens 6
flamma copias omnes repente a conspectu texit Romano-
rum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu re-
fugerunt.

XVI. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere 1
non poterat incendiis oppositis, tamen id consilium cum
fugae causa initum suspicaretur, legiones promovet, tur-
mas mittit ad insequendum; ipse veritus insidias, ne forte
in eodem loco subsistere hostis atque elicere nostros in
locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites cum 2
intrare summum iugum et flammam densissimam timerent
ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores
partes animadverterent equorum, insidias veriti liberam
facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga ti- 3
moris simul calliditatisque plena sine ullo detrimento milia
non amplius decem progressi hostes loco munitissimo ca-
stra posuerunt. Inde cum saepe in insidiis equites pedi- 4
tesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabu-
lationibus inferebant.

XVII. Quod cum crebrius accideret, ex captivo quo- 1
dam conperit Caesar, Correum, Bellovacorum ducem, for-
tissimorum milia sex peditum delegisse equitesque ex omni
numero mille, quos in insidiis eo loco conlocaret, quem in
locum propter copiam frumenti ac pabuli Romanos missuros
suspicaretur. Quo cognito consilio legiones plures, quam 2
solebat, educit equitatumque, qua consuetudine pabulato-
ribus mittere praesidio consuerat, praemittit; huic inter-
ponit auxilia levis armaturae; ipse cum legionibus, quam 3
potest maxime, adpropinquat.

1 XVIII. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegis-
sent campum ad rem gerendam non amplius patentem in
omnes partes passibus mille, silvis undique aut impeditis-
simo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis cir-
2 cumdederunt. Explorato hostium consilio nostri ad proe-
liandum animo atque armis parati, cum subsequentibus
legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in
3 eum locum devenerunt. Quorum adventu cum sibi Cor-
reus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum
cum paucis se ostendit atque in proxumas turmas impetum
4 fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum
neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque
equestribus proeliis cum propter aliquem timorem accidit,
tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.
1 XVIIII. Cum dispositis turmis in vicem rari proelia-
rentur neque ab lateribus circumveniri suos paterentur,
2 erumpunt ceteri Correo proeliante ex silvis. Fit magna
contentione diversum proelium. Quod cum diutius pari
Marte iniretur, paulatim ex silvis instructa multitudo pro-
cedit peditum, quae nostros coëgit cedere equites. Qui-
bus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante
legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi
3 constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari conten-
tione; deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant
primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod
nullum ab insidiantibus inprudentes acceperant detrimen-
4 tum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem
tempore et nostris et hostibus nuntii adferuntur, impera-
5 torem instructis copiis adesse. Qua re cognita praesidio
cohortium confisi nostri acerrime proeliantur, ne, si tar-
dius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum
legionibus viderentur; hostes concidunt animis atque iti-
6 neribus diversis fugam quaerunt. Nequiquam: nam qui-
bus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant,
7 iis ipsi tenebantur. Victi tamen perculsique, maiore parte
amissa consternati profugiunt partim silvis petitis, partim
flumine — qui tamen in fuga a nostris acriter insequenti-
8 bus conficiuntur —, cum interim nulla calamitate victus

Correus excedere proelio silvasque petere aut invitantibus nostris ad deditionem potuit adduci, quin fortissime proeliando conpluresque vulnerando cogeret elatos iracundia victores in se tela conicere.

XX. Tali modo re gesta recentibus proelii vestigiis 1
ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate existumaret hostes nuntio accepto locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse passuum octo milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu traducto progreditur. At Bellovaci reli- 2
quaeque civitates repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atre- 1
bas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem 2
legatos petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset inlaturus. Adflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse; delecto- 3
rum peditum multa milia interisse, vix refugisse nuntios caedis. Tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellova- 4
cos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. Numquam enim senatum tantum in civitate illo vivo, quantum imperitam plebem, potuisse.

XXII. Haec orantibus legatis commemorat Caesar: 1
Eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos. Scire atque intellegere 2
se, causam peccati facillime mortuis delegari. Neminem vero tantum pollere, ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus infirma manu plebis

bellum concitare et gerere posset; sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.
1 XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatium legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum.
2 Obsides dant, imperata faciunt, excepto Commio, quem
timor prohibebat cuiusquam fidei suam committere salu-
3 tem. Nam superiore anno Titus Labienus, Caesare in
Gallia citeriore ius dicente, cum Commium conperisset
sollicitare civitates et coniurationem contra Caesarem facere,
infidelitatem eius sine ulla perfidia iudicavit comprimi
4 posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra
venturum, ne temptando cautiorem faceret, Gaium Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem conloqui curaret interficiendum. Ad eam rem delectos ido-
5 neos ei tradit centuriones. Cum in conloquium ventum
esset et, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset, centurio vel[ut] insueta re permotus vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii conficere hominem non potuit; graviter tamen primo ictu gladio caput percussit.
6 Cum utrimque gladii destricti essent, non tam pugnandi
quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant adfectum, Gallorum, quod insidiis cognitis plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.
1 XXIIII. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum videret nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum, plu-
2 res in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium
quaestorem cum legione duodecima sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohortibus xxv mittit in diversissimam partem Galliae, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus erat, satis firmas duas legiones habere existu-
3 mabat. T. Labienum ad se evocat; legionem autem quin-
tam decimam, quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam

Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu illorum erant oppressi. Ipse 4
ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut le- 1
giones aut auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto Labienum cum duabus legionibus in Treveros mittit, quorum civitas propter Germaniae vicinitatem co- 2
tidianis exercitata bellis cultu et feritate non multum a Germanis differebat neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat.

XXVI. Interim Gaius Caninius legatus, cum magnam 1
multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nuntiisque Durati cognosceret, qui perpetuo in amicitia manserat Romanorum, cum pars quaedam civitatis eius defecisset, ad oppidum Lemonum contendit. Quo cum ad- 2
ventaret atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari, neque infirmas legiones hostibus committere auderet, castra posuit loco munito. Dumnacus, 3
cum adpropinquare Caninium cognosset, copiis omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in oppugnatione consumpsisset 4
et magno suorum detrimento nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus conplures 1
civitates in fidem recipit, obsidibus firmat litterisque Gai Canini Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis *proficiscitur* ad auxilium Duratio feren-

2 dum. At Dumnacus adventu Fabii cognito desperata salute,
si tempore eodem coactus esset et Romanum externum
sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente
ex eo loco cum copiis recedit nec se satis tutum fore arbi-
tratur, nisi flumine Ligeri, quod erat ponte propter ma-
gnitudinem transeundum, copias traduxisset. Fabius,
3 etsi nondum in conspectum venerat hostibus neque se Ca-
ninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum nove-
rant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum
4 locum, quem petebant, petituros. Itaque cum copiis ad
eundem pontem contendit equitatumque tantum procedere
ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset,
sine defetigatione equorum in eadem se reciperet castra.
5 Consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum, inva-
duntque Dumnaci agmen et fugientes perterritosque sub
sarcinis in itinere adgressi magna praeda multis interfectis
potiuntur. Ita re bene gesta se recipiunt in castra.
1 XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites praemittit
sic paratos, ut confligerent atque omne agmen moraren-
2 tur, dum consequeretur ipse. Cuius praeceptis ut res ge-
reretur, Quintus Atius Varus praefectus equitum, singula-
ris et animi et prudentiae vir, suos hortatur agmenque ho-
stium consecutus turmas partim idoneis locis disponit, par-
3 tim equitum proelium committit. Confligit audacius equi-
tatus hostium succedentibus sibi peditibus; qui toto agmine
subsistentes equitibus suis contra nostros ferunt auxilium.
4 Fit proelium acri certamine. Namque nostri contemptis
pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones memi-
nissent, et pudore cedendi et cupiditate per se conficiendi
5 proelii fortissime contra pedites proeliabantur, hostesque
nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie
cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem vi-
debantur.
1 XXVIIII. Cum aliquamdiu summa contentione dimica-
retur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus
in vicem praesidio, cum repente confertae legiones in con-
2 spectum hostium veniunt. Quibus visis perculsae barba-
rorum turmae ac perterritae acies hostium, perturbato

impedimentorum agmine, magno clamore discursuque
passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paulo 3
ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victo-
riae elati, magno undique clamore sublato cedentibus cir-
cumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dex-
traeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt.
Itaque amplius milibus XII aut armatorum aut eorum, qui 4
eo timore arma proiecerant, interfectis, omnis multitudo
capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga cum constaret Drappetem Seno- 1
nem, qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique
perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus
omnium civitatum ascitis, receptis latronibus impedimenta
et commeatus Romanorum interceperat, non amplius ho-
minum milibus ex fuga quinque collectis provinciam pe-
tere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse,
quem superiore commentario prima defectione Galliae fa-
cere in provinciam voluisse impetum cognitum est, Cani- 2
nius legatus cum legionibus duabus ad eos persequendos
contendit, ne detrimento aut timore provinciae magna in-
famia perditorum hominum latrociniis caperetur.

XXXI. Gaius Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes 1
ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod
cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat. Non enim 2
dubitabat, quin recenti calamitate summissiores essent
futurae, dato vero spatio ac tempore eodem instigante Du-
mnaco possent concitari. Qua in re summa felicitas celeri- 3
tasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam
Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant men-
tionem, datis obsidibus veniunt in deditionem, ceteraeque
civitates positae in ultimis Galliae finibus Oceano coniun- 4
ctae, quae Aremoricae appellantur, auctoritate adductae
Carnutum adventu Fabii legionumque imperata sine mora
faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus errans latitansque 5
solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

XXXII. At Drappes unaque Lucterius, cum legiones 1
Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa per-
nicie persequente exercitu putarent provinciae fines intrare,

posse nec iam libere vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, in finibus consistunt Cadurcorum.
2 rum. Ibi cum Lucterius apud suos cives quondam integris rebus multum potuisset semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, egregie natura loci munitum, occupat suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi coniungit.

1 XXXIII. Quo cum confestim Gaius Caninius venisset animadverteretque, omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo defendente nullo tamen armatis ascendere esset difficile, magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripertito cohortibus divisis trina excel-
2 sissimo loco castra fecit; a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

1 XXXIIII. Quod cum animadverterent oppidani miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam, constituunt omnium consensu parte ibi relicta copiarum ipsi cum expeditis ad importandum
2 frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxuma nocte duobus milibus armatorum relictis reliquos ex oppido
3 Drappes et Lucterius educunt. Hi paucos dies morati ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti conparant, nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella no-
4 strorum adoriuntur. Quam ob causam Gaius Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit aut plurimis in locis infirma disponat praesidia.

1 XXXV. Magna copia frumenti comparata considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido x milibus, unde
2 paulatim frumentum in oppidum subportarent. Ipsi inter

se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit, Lucterius agmen iumentorum ad oppidum ducit. Dispositis ibi praesidiis hora noctis circi- 3
ter decima silvestribus angustisque itineribus frumentum inportare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles 4
castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quae gererentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Hi repentino malo perterriti diffugiunt ad 5
sua praesidia; quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Profugit inde cum paucis Lucterius nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta Caninius ex captivis compe- 1
rit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus non [longe] amplius xii. Qua re ex compluribus cognita, cum intellegeret, fugato duce altero perterritos reliquos facile opprimi posse, magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. Sed in experiundo 2
cum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit; ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Cum propius hostis 3
accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fere consuetudo est, relictis locis superioribus ad ripas esse fluminis demissa, at Germanos equitesque inprudentibus omnibus de inproviso advolasse proeliumque commisisse. Qua re cognita legionem ar- 4
matam instructamque adducit. Ita repente omnibus ex partibus signo dato loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque signis legionis visis vehementissime proeliantur. Confestim cohortes undique impetum faciunt 5
omnibusque aut interfectis aut captis magna praeda potiuntur. Capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius felicissime re gesta sine ullo paene 1
militis vulnere ad obsidendos oppidanos revertitur externoque hoste deleto, cuius timore antea dividere praesidia 2
et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera

3 undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die Gaius Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

1 XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus xv in Bellovacis relinquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur.
2 Ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timen-
3 tes omnium animos consolatione sanat. Cum in Carnutes venisset, quorum in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem timore liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli Gutruatum ad supplicium depoposcit.
4 Qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen ce-
5 leriter omnium cura quaesitus in castra perducitur. Cogitur in eius supplicium Caesar contra suam naturam concursu maximo militum, qui ei omnia pericula et detrimenta belli [a Gutruato] accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

1 XXXVIIII. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio
2 permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse adficiendam iudicabat, ne universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam putaret, neve hoc exemplo ceterae civitates locorum opportunitate fretae se
3 vindicarent in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret, reliquam esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur.
4 Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus reliquit, qui iustis itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

1 XXXX. Cum contra expectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animadverteret neque ab oppugnatione recedi videret ulla condicione posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognosset, aqua prohibere hostem temptare coe-
2 pit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene

montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique
oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat: 3
in infimis enim sic radicibus montis ferebatur, ut nullam in
partem depressis fossis derivari posset. Erat autem oppidanis 4
difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus no-
stris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen
neque arduo se recipere possent ascensu. Qua difficultate 5
eorum cognita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis,
tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descen-
sus conlocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos.

XXXXI. Quorum omnis postea multitudo aquatorum 1
unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi
magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte, quae fere pedum
trecentorum intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte 2
prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Caesar
unus videret, e regione eius vineas agere adversus montem
et aggerem instruere coepit magno cum labore et continua
dimicatione. Oppidani enim loco superiore decurrunt et 3
eminus sine periculo proeliantur multosque pertinaciter
succedentes vulnerant; non deterrentur tamen milites
nostri vineas proferre et labore atque operibus locorum
vincere difficultates. Eodem tempore cuniculos tectos ab 4
vineis agunt ad caput fontis, quod genus operis sine ullo
periculo, sine suspicione hostium facere licebat. Extrui- 5
tur agger in altitudinem pedum LX, conlocatur in eo tur-
ris decem tabulatorum, non quidem quae moenibus aequa-
ret — id enim nullis operibus effici poterat —, sed quae
superare fontis fastigium posset. Ex ea cum tela tormen-
tis iacerentur ad fontis aditum, nec sine periculo possent 6
aquari oppidani, non tantum pecora atque iumenta, sed
etiam magna hostium multitudo siti consumebatur.

XXXXII. Quo malo perterriti oppidani cupas sevo, 1
pice, scandulis complent; eas ardentes in opera provol-
vunt eodemque tempore acerrime proeliantur, ut ab in-
cendio restinguendo dimicationis periculo deterreant Ro-
manos. Magna repente in ipsis operibus flamma extitit. 2
Quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea
vineis et aggere suppressa conprehendebant id ipsum,

3 quod morabatur. Milites contra nostri, quamquam peri-
culoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen
4 omnia fortissimo sustinebant animo. Res enim gerebatur
et excelso loco et in conspectu exercitus nostri, magnus-
que utrimque clamor oriebatur. Ita quisque, prout erat
maxime insignis, quo notior testatiorque virtus esset eius,
telis hostium flammaeque se offerebat.

1 XXXXIII. Caesar cum conplures suos vulnerari vide-
ret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascen-
dere et simulatione moenium occupandorum clamorem
2 undique iubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, cum,
quid ageretur in locis reliquis, essent suspensi, revocant
ab impugnandis operibus armatos murisque disponunt.
3 Ita nostri fine proelii facto celeriter opera flamma conpre-
4 hensa partim restinguunt, partim interscindunt. Cum per-
tinaciter resisterent oppidani, magna etiam parte amissa
siti suorum in sententia permanerent, ad postremum cu-
5 niculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. Quo
facto repente perennis exaruit fons tantamque attulit op-
pidanis salutis desperationem, ut id non hominum con-
silio, sed deorum voluntate factum putarent. Itaque se
necessitate coacti tradiderunt.

1 XXXXIIII. Caesar, cum suam lenitatem cognitam omni-
bus sciret neque vereretur, ne quid crudelitate naturae
videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suo-
rum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures
consilia inissent, exemplo supplicii deterrendos reliquos
existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus
praecidit vitamque concessit, quo testatior esset poena im-
2 proborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui,
sive indignitate et dolore vinculorum sive timore gravioris
supplicii paucis diebus cibo se abstinuit atque ita interiit.
3 Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio
scripsi, cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni —
crebro enim mutandis locis multorum fidei se committebat,
quod nusquam diutius sine periculo commoraturus vide-
batur, cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet
Caesarem habere —, hunc Epasnactus Arvernus, amicissi-

mus populo Romano, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

XXXXV. Labienus interim in Treveris equestre proe- 1
lium facit secundum conpluribusque Treveris interfectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos redigit in suam potestatem,
atque in his Surum Aeduum, qui et virtutis et generis 2
summam nobilitatem habebat solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

XXXXVI. Ea re cognita Caesar, cum in omnibus par- 1
tibus Galliae bene res geri videret iudicaretque, superioribus aestivis Galliam devictam subactamque esse, Aquitaniam numquam adisset, per Publium Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret
aestivorum. Quam rem, sicuti cetera, celeriter feliciterque 2
confecit. Namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad
Caesarem miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus 3
gestis ipse equitum praesidio Narbonem profectus est, exer-
citum per legatos in hiberna deduxit: quattuor legiones in 4
Belgio conlocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio legatis, duas legiones in Aeduos deduxit, quorum in omni Galliae summam esse auctoritatem sciebat, duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem illam regionem coniunctam Oceano continerent, duas reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae
vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in provincia mo- 5
ratus, cum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognosset, bene meritis praemia tri-
buisset — cognoscendi enim maximam facultatem habe- 6
bat, quali quisque fuisset animo in totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius —, his confectis rebus ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae.

XXXXVII. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem proe- 1
lio cum equitatu suo contendisse. Nam cum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio esset, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra com-

memoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate cum suis equitibus latrociniis se suosque alebat infestisque itineribus commeatus complures, qui conportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

1 XXXXVIII. Erat attributus Antonio praefectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hibernaret. Hunc
2 Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae singularis erat in eo, magnum odium Commii adiungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis saepius equi-
3 tes eius adgressus secunda proelia faciebat. Novissime, cum vehementius contenderetur ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset longius, inimicus homini suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera per fidem inposita paterentur inpunita, conversoque equo se a ceteris incautius per-
4 mittit in praefectum. Faciunt hoc idem omnes eius equi-
5 tes paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum coniungit equo Quadrati lanceaque infesta magnis viribus medium femur traicit
6 Voluseni. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resi-
7 stere et conversis equis hostem pellere. Quod ubi accidit, conplures hostium magno nostrorum impetu perculsi vulnerantur ac partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod malum dux equi velocitate evitavit, ac sic proelio secundo graviter ab eo vulneratus praefectus, ut vitae
8 periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem sive expiato suo dolore sive magna parte amissa suorum legatos ad Antonium mittit seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperarit, obsidi-
9 bus firmat; unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. Cuius postulationem Antonius cum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio, Caesarem singulorum annorum singulos commen- 10
tarios confecisse; quod ego non existimavi mihi esse fa-
ciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo, C.
Marcello consulibus, nullas habet magnopere Galliae res
gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar 11
exercitusque eo tempore fuissent, pauca esse scribenda
coniungendaque huic commentario statui.

XXXXVIIII. Caesar in Belgio cum hiemaret, unum 1
illud propositum habebat, continere in amicitia civitates,
nulli spem aut causam dare armorum. Nihil enim minus 2
volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam
inponi belli gerendi, ne, cum exercitum deducturus esset,
bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter
sine praesenti periculo susciperet. Itaque honorifice ci- 3
vitates appellando, principes maximis praemiis adficiendo,
nulla onera iniungendo defessam tot adversis proeliis Gal-
liam condicione parendi meliore facile in pace continuit.

L. Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in 1
Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia
et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui,
commendaverat sacerdotii petitionem. Contendebat enim 2
gratia cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem
paulo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra
factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa
Caesaris decedentis gratiam convellere cupiebant. Hunc 3
etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in
itinere audierat, tamen non minus iustam sibi causam mu-
nicipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret,
quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitis-
sent, simulque se et honorem suum insequentis anni com- 4
mendaret, propterea quod insolenter adversarii sui glo-
riarentur, L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos,
qui omnem honorem et dignitatem Caesaris spoliarent,
ereptum Ser. Galbae consulatum, cum is multo plus gra-
tia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familia-
ritate et consuetudine legationis esset.

LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus muni-
cipiis et coloniis incredibili honore atque amore. Tum pri-

2 mum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil
relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, loco-
rum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari poterat.
3 Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat, hostiae
omnibus locis immolabantur, tricliniis stratis fora templa-
que occupabantur, ut vel expectatissimi triumphi laetitia
praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentio-
res, cupiditas apud humiliores.

1 LII. Cum omnes regiones Galliae togatae Caesar per-
cucurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocennam
rediit legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Treve-
rorum evocatis eo profectus est ibique exercitum lustravit.
2 T. Labienum Galliae praefecit togatae, quo maiore com-
mendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse
tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutatio-
3 nem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quam-
quam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollici-
tari, certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut inter-
posita senatus auctoritate aliqua parte exercitus spoliaretur,
tamen neque de Labieno credidit quicquam neque, contra
senatus auctoritatem ut aliquid faceret, adduci potuit. Iudi-
cabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum cau-
4 sam suam facile obtineri. Nam C. Curio tribunus plebis,
cum Caesaris causam dignitatemque defendendam susce-
pisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armo-
rum Caesaris laederet, quoniam Pompei dominatio atque
arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet
uterque ab armis exercitusque dimitteret: fore eo facto
5 liberam et sui iuris civitatem. Neque hoc tantum pollici-
tus est, sed etiam per se discessionem facere coepit; quod
ne fieret, consules amicique Pompei iusserunt atque ita
rem moderando discusserunt.

1 LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi
conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo
anno, cum inpugnaret Caesaris dignitatem, contra legem
Pompei et Crassi rettulerat ante tempus ad senatum de
Caesaris provinciis, sententiisque dictis discessionem fa-
ciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris

invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit.
Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed 2
admonebantur, quo maiores pararent necessitates, quibus
cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIIII. Fit deinde senatusconsultum, ut ad bellum Par- 1
thicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitte-
retur; neque obscure duae legiones uni detrahuntur. Nam 2
Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem mise-
rat confectam ex delectu provinciae Caesaris, eam tamquam
ex suo numero dedit. Caesar tamen, cum de voluntate 3
minime dubium esset adversariorum suorum, Pompeio le-
gionem remisit et suo nomine quintam decimam, quam in
Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto iubet tradi.
In eius locum tertiam decimam legionem in Italiam mittit,
quae praesidia tueretur, ex quibus praesidiis quinta decima
deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebo- 4
nium cum legionibus IIII in Belgio collocat, C. Fabium cum
totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat tutissi- 5
mam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, Aedui,
quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur.
Ipse in Italiam profectus est.

LV. Quo cum venisset, cognoscit, per C. Marcellum 1
consulem legiones duas ab se remissas, quae ex senatus-
consulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio
traditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto quamquam 2
nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur,
tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes
aliqua relinqueretur iure potius disceptandi quam belli ge-
rendi. Contendit. . . .

II.

C. IULI CAESARIS

COMMENTARII

DE

BELLO CIVILI.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCV.] I. Res in Italia, Africa, Gallia gestae.

De litteris Caesaris non refertur ad senatum, qui aperte favet Pompeio. Senatus consulta in Caesarem fiunt. Provinciae Pompeianis decernuntur, tota Italia delectus habentur, c. I—VI. Caesar frustra pacem servare conatus auctis suis copiis omni oraarituma Italiae — maxime Corfinio oppido — a Ravenna ad Brundisium potitur, unde Pompeius obsessus ab eo Dyrrachium traicit, c. VII—XXVIIII. Ex Pompeianis M. Cotta a Valerio legato Caesaris eicitur ex Sardinia, item M. Cato ab C. Curione ex Sicilia, P. Attius Varus in Africa resistit L. Aelio Tuberoni [Q. Tulli Ciceronis legato], c. XXX. XXXI. Caesar postquam Romae in senatu de pace egit frustraque legatos ad Pompeium mittendos censuit, in Galliam ulteriorem proficiscitur. Ubi cum Massilia ei portas clausisset, eam oppugnat, c. XXXII—XXXVI.

II. Bellum in Hispania cum Afranio et Petreio gestum.

Caesar C. Trebonio et D. Bruto ad Massiliam relictis C. Fabio legato praemisso ipse in Hispaniam contendit, quam L. Afranius et M. Petreius legati Pompei obtinebant, c. XXXVII. XXXVIII. Cum his pluribus proeliis certat, maxime ad Ilerdam, c. XXXVIIII—LII. Rebus prospere gestis Pompeianorum animi confirmantur; Caesar strenue resistit, c. LIII—LV. — Interea proelio navali Massilienses a D. Bruto vincuntur, c. LVI—LVIII. — Fortuna subito mutata Caesar, postquam aliquot Hispaniae populi ab Afranio desciverunt, cum hoc et Petreio prospere pugnat, c. LVIIII—LXX. Dum Caesar sine proelio victoriam se reportaturum sperat et ab adversariis de ducum vita

atque de pace cum eo agitur, Petreius partem Caesarianorum perfide trucidat, Caesar Pompeianos salvos dimittit, c. LXXI—LXXVII. Afraniani omnis generis inopia pressi castra relinquunt; in itinere impediuntur ab Caesare et ad deditionem coguntur, c. LXXVIII—LXXXV. Caesar partem exercitus hostium statim, reliquos postea dimittit, c. LXXXVI. LXXXVII.

1 I. Litteris a Gaio Caesare consulibus redditis, aegre
ab his impetratum est summa tribunorum plebis conten-
tione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad se-
2 natum referretur, impetrari non potuit. Referunt consu-
les de republica [in civitate]. L. Lentulus consul senatui
reique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter
3 ac fortiter sententias dicere velint; sin Caesarem respi-
ciant atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fece-
rint temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus
auctoritati obtemperaturum; habere se quoque ad Caesa-
4 ris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sen-
tentiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo reipubli-
cae non deesse, si senatus sequatur; si cunctetur atque
agat lenius, nequiquam eius auxilium, si postea velit, se-
natum imploraturum.

1 II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habe-
batur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompei mitti
2 videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo
M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere
ante de ea re ad senatum referri, quam delectus tota Ita-
lia habiti et exercitus conscripti essent, quo praesidio
3 tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet; ut
M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provin-
cias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere
Caesarem ereptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius
periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius
4 videretur; ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere
mutatis rebus sequebatur. Hi omnes convicio L. Lentuli
5 consulis correpti exagitabantur. Lentulus sententiam Ca-
lidii pronuntiaturum se omnino negavit, Marcellus perter-
6 ritus conviciis a sua sententia discessit. Sic vocibus con-
sulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pom-

pei plerique compulsi inviti et coacti Scipionis sententiam
secuntur: uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat;
si non faciat, eum adversus rempublicam facturum
videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni ple- 7
bis. Refertur confestim de intercessione tribunorum.
Dicuntur sententiae graves; ut quisque acerbissime cru- 8
delissimeque dixit, ita [quam] maxime ab inimicis Caesaris
conlaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt eius 1
ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius atque
in posterum confirmat, segniores castigat atque incitat.
Multi undique ex veteribus Pompei exercitibus spe prae- 2
miorum atque ordinum evocantur, multi ex duabus legionibus,
quae sunt traditae a Caesare, accersuntur. Com- 3
pletur urbs et [ius] comitium tribunis, centurionibus, evocatis.
Omnes amici consulum, necessarii Pompei atque 4
eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in
senatum coguntur; quorum vocibus et concursu terren- 5
tur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere
decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor, 6
sese iturum ad Caesarem, item L. Roscius praetor, qui
de his rebus eum doceant; sex dies ad eam rem conficiendam
spatii postulant. Dicuntur etiam ab nonnullis 7
sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem
senatus ei proponant.

IIII. Omnibus his resistitur omnibusque oratio con- 1
sulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae
Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus 2
aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum
et regum appellandorum largitionibus movetur, seque
alterum fore Sullam inter suos gloriatur, ad quem
summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae 3
atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partiturum
cum Pompeio arbitrabatur, simul iudiciorum metus,
adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in
republica iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pom- 4
peius, ab inimicis Caesaris incitatus et quod neminem
dignitate secum *exaequari* volebat, totum se ab eius ami-

citia averterat et cum communibus inimicis in gratiam
redierat, quorum ipse maximam partem illo adfinitatis
5 tempore iniunxerat Caesari; simul infamia duarum legio-
num permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam
potentiam dominatumque converterat, rem ad arma de-
duci studebat.

1 V. His de causis aguntur omnia raptim atque tur-
bate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spatium da-
tur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque
etiam extremi iuris intercessione retinendi [, quod L. Sulla
2 reliquerat,] facultas tribuitur, sed de sua salute septimo
die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superio-
ribus temporibus tribuni plebis *post* octo denique menses
3 variarum actionum respicere ac timere consuerant. Decur-
ritur ad illud extremum atque ultimum senatus consul-
tum, quo nisi paene in ipso urbis incendio atque in despe-
ratione omnium salutis [latorum audacia] numquam ante
descensum est: dent operam consules, praetores, tribuni
plebis, quique *pro* coss. *sint* ad urbem, ne quid respublica
4 detrimenti capiat. Haec SCto perscribuntur a. d. VII. Id.
Ian. Itaque V primis diebus, quibus haberi senatus po-
tuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto
comitiali et de imperio Caesaris et de amplissimis viris,
tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur.
5 Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Cae-
sarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae expecta-
batque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum
aequitate res ad otium deduci posset.

1 VI. Proximis diebus habetur extra urbem senatus.
Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat,
agit; senatus virtutem constantiamque conlaudat; copias
2 suas exponit: legiones habere sese paratas X; praeterea
cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Cae-
sarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defen-
3 dant aut sequantur saltem. De reliquis rebus ad senatum
refertur: tota Italia delectus habeatur; Faustus Sulla pro-
pere in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario
4 *Pompeio detur.* *Refertur* etiam de rege Iuba, ut socius

sit atque amicus; Marcellus vero passurum in praesentia
negat. De Fausto impedit Philippus tribunus plebis. De 5
reliquis rebus senatusconsulta perscribuntur. Provinciae
privatis decernuntur, duae consulares, reliquae praetoriae.
Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia. Philippus et Cotta
privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes dei-
ciuntur. In reliquas provincias praetores mittuntur. Ne- 6
que expectant, quod superioribus annis acciderat, ut de
eorum imperio ad populum feratur, paludatique votis
nuncupatis exeunt. Consules, quod ante id tempus accidit 7
nunquam, *clam* ex urbe proficiscuntur, lictoresque ha-
bent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis
exempla. Tota Italia delectus habentur, arma imperantur, 8
pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur, omnia
divina humanaque iura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites con- 1
tionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum in se
commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pom-
peium queritur invidia atque obtrectatione laudis suae,
cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque
fuerit. Novum in republica introductum exemplum que- 2
ritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque ob-
primeretur, quae superioribus annis [armis] esset resti-
tuta. Sullam nudata omnibus rebus tribunicia potestate 3
tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium, qui 4
amissa restituisse videatur bona, etiam, quae ante habue-
rint, ademisse. Quotienscumque sit decretum, darent 5
operam magistratus, ne quid respublica detrimenti cape-
ret, qua voce et quo senatusconsulto populus Romanus ad
arma sit vocatus, factum in perniciosis legibus, in vi tri-
bunicia, in secessione populi, templis locisque editioribus
occupatis; atque haec superioris aetatis exempla expiata
Saturnini atque Gracchorum casibus docet; quarum rerum
illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem [: nulla lex
promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio
facta]. Hortatur, cuius imperatoris ductu VIIII annis rem- 6
publicam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda
fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut

eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendat.
7 Conclamant legionis XIII., quae aderat, milites — hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquae nondum venerant —, sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere.

1 VIII. Cognita militum voluntate Ariminum cum ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evo-
2 cat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adolescens venit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a Pompeio ad
3 eum privati officii mandata demonstrat: Velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat. Semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere neque adeo graviter irasci inimicis, ut, cum illis nocere se speret, reipublicae
4 noceat. Pauca eiusdem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta. Eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum Caesare sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

1 VIIII. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu
2 liberare possint. Sibi semper primam reipublicae fuisse dignitatem vitaque potiorem. Doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semenstri imperio in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comi-
3 tiis populus iussisset. Tamen hanc iacturam honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse; cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id
4 quidem impetravisse. Tota Italia delectus haberi, retineri *legiones II, quae ab se* simulatione Parthici belli sint ab-

ductae, civitatem esse in armis. Quonam haec omnia nisi
ad suam perniciem pertinere? Sed tamen ad omnia se 5
descendere paratum atque omnia pati reipublicae causa.
Proficiscatur Pompeius in suas provincias, ipsi exercitus
dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e
civitate tollatur, libera comitia atque omnis respublica
senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius 6
certisque condicionibus fiant et iureiurando sanciantur,
aut ipse propius accedat aut se patiatur accedere; fore,
uti per colloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis Roscius a Caesare Capuam per- 1
venit ibique consules Pompeiumque invenit; postulata
Caesaris renuntiat. Illi deliberata *re* respondent scripta- 2
que ad eum mandata remittunt, quorum haec erat summa:
Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exer- 3
citus dimitteret; quae si fecisset, Pompeium in Hispanias
iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem factu- 4
rum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pom-
peiumque delectus.

XI. Erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Arimino 1
excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum et
provincias et legiones alienas tenere; exercitum Caesaris
velle dimitti, delectus habere; polliceri, se in provinciam 2
iturum, neque, ante quem diem iturus sit, definire, ut, si
peracto consulatu Caesaris non profectus esset, nulla ta-
men mendacii religione obstrictus videretur; tempus vero 3
colloquio non dare neque accessurum polliceri magnam
pacis desperationem adferebat. Itaque ab Arimino M. An- 4
tonium cum cohortibus v Arretium mittit; ipse Arimini
cum duabus [legionibus] subsistit ibique delectum ha-
bere instituit; Pisaurum, Fanum, Anconam singulis co-
hortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum prae- 1
torem cohortibus v tenere, oppidum munire, omniumque
esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem
cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat,
mittit. Cuius adventu cognito diffisus municipii voluntati 2
Thermus cohortes ex urbe reducit et profugit. Milites

in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio
3 summa omnium voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus
cognitis confisus municipiorum voluntatibus Caesar cohortes legionis XIII. ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat delectumque toto Piceno circummissis senatoribus habebat.

1 XIII. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi ad
Attium Varum frequentes conveniunt; docent, sui iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipes pati posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica meritum, tantis rebus gestis oppido moenibusque prohiberi:
2 proinde habeat rationem posteritatis et periculi sui. Quo-
rum oratione permotus Varus praesidium, quod intro-
3 duxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc ex primo
ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere coëge-
4 runt. Commisso proelio deseritur a suis Varus; nonnulla
pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt, atque una cum iis deprensus L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in
5 exercitu Cn. Pompei antea duxerat. At Caesar milites
Attianos conlaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

1 XIIII. Quibus rebus Romam nuntiatis, tantus repente
terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset ad pecuniam Pompeio ex senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanctiore aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare iam iamque et
2 adesse eius equites falso nuntiabantur. Hunc Marcellus
3 collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pom-
peius pridie eius diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum
4 causa disposuerat. Delectus circa urbem intermittuntur;
nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et colligunt delectumque colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, *ad forum productos* Lentulus *spe* libertatis confirmat at-

que his equos adtribuit et se sequi iussit; quos postea 5
monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehen-
debatur, circum familias conventus Campaniae custodiae
causa distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus omnem agrum Pi- 1
cenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae
libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius
omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum 2
Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat, ad
eum legati veniunt, quaeque imperaverit, se cupidissime
facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea 3
legio XII. Caesarem consequitur. Cum his duabus Ascu-
lum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther
X cohortibus tenebat; qui Caesaris adventu cognito pro-
fugit ex oppido cohortesque secum abducere conatus
magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum 4
paucis incidit in Vibullium Rufum missum a Pompeio in
agrum Picenum confirmandorum hominum causa. A quo
factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur,
milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis 5
regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus
Pompeianis; in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum
cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, ex-
cipit; quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domitium 6
Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Cae-
saremque adesse cum legionibus duabus nuntiat. Domitius 7
per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Paelignis,
finitimis ab regionibus coëgerat.

XVI. Recepto Asculo expulsoque Lentulo Caesar con- 1
quiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui
iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae causa mo-
ratus Corfinium contendit. Eo cum venisset, cohortes V 2
praemissae a Domitio ex oppido pontem fluminis inter-
rumpebant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III.
Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso cele- 3
riter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt.
Caesar legionibus transductis ad oppidum constitit iuxta- 4
que murum castra posuit.

1 XVII. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum magno proposito praemio cum litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile inter-
2 cludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse ven-
3 turum. Interim suos cohortatus tormenta in muris disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit;
4 militibus in contione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera et pro rata parte centurionibus evocatisque.

1 XVIII. Interim Caesari nuntiatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio senatore et Attio Paeligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium
2 praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis XIII. cohortibus V. Sulmonenses, simul atque signa nostra viderunt, portas aperuerunt universique, et oppidani
3 et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, rever-
4 titur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit Attiumque incolumem dimisit. Caesar primis diebus castra magnis operibus munire et ex finitumis municipiis frumentum comportare reliquasque copias expectare in-
5 stituit. Eo triduo legio VIII. ad eum venit cohortesque ex novis Galliae delectibus XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit; his castris Curionem praefecit.
6 Reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. Cuius operis maxima parte effecta, eodem fere tempore missi a Pompeio revertuntur.

1 XVIIII. Litteris perlectis Domitius dissimulans in concilio pronunciat, Pompeium celeriter subsidio venturum, hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque usui
2 *ad defendendum oppidum* sint, parent. Ipse arcano cum

paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae
capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non 3
consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret,
quam superioribus diebus consuesset, multumque cum
suis consiliandi causa secreto praeter consuetudinem col-
loqueretur, concilia conventusque hominum fugeret, res
diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim 4
rescripserat, sese rem in summum periculum deducturum
non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se
in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua fuisset
facultas, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri 5
posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant Cor- 1
finii, prima vesperi secessionem faciunt atque ita inter
se per tribunos militum centurionesque atque honestis-
simos sui generis conlocuntur: obsideri se a Caesare; 2
opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum
Domitium, cuius spe atque fiducia permanserint, proie-
ctis omnibus fugae consilium capere: debere se suae sa-
lutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire in- 3
cipiunt eamque oppidi partem, quae munitissima videretur,
occupant, tantaque inter eos dissensio existit, ut manum
conserere atque armis dimicare conentur; post paulo ta- 4
men internuntiis ultro citroque missis, quae ignorabant,
de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno con- 5
silio Domitium productum in publicum circumsistunt et
custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mit-
tunt: sese paratos esse portas aperire, quaeque imperave-
rit, facere et L. Domitium vivum eius potestati tradere.

XXI. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni inter- 1
esse arbitrabatur, quam primum oppido potiri cohortes-
que ad se in castra traducere, ne qua aut largitionibus
aut animi confirmatione aut falsis nuntiis commutatio fie-
ret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis ma-
gni casus intercederent, tamen veritus, ne militum in- 2
troitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur,
eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit,
portas murosque adservari iubet. Ipse in iis operibus, 3

quae facere instituerat, milites disponit, non certis spa-
tiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo,
sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter
4 se atque omnem munitionem expleant; tribunos militum
et praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab
eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum oc-
5 cultos exitus adservent. Neque vero tam remisso ac lan-
guido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte con-
6 quieverit. Tanta erat summae rerum expectatio, ut alius
in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis
Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis
accideret, qui quosque eventus exciperent.
1 XXII. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de
muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur: velle,
2 si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate
ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites
3 discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum
eo de salute sua *agit*, orat atque obsecrat, ut sibi parcat,
veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se be-
4 neficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in
collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam
ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus erat
5 sublevatus. Cuius orationem Caesar interpellat: se non
maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a con-
tumeliis inimicorum defenderet, ut tribunos plebis [in
ea re] ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret,
ut se et populum Romanum factione paucorum oppres-
6 sum in libertatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus
Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua
salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem
solatio; adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae du-
rius consulere cogantur. Facta potestate discedit.
1 XXIII. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senato-
rumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad
2 se produci iubet. Erant quinque ordinis *senatorii*, L. Do-
mitius, P. Lentulus Spinther, L. Caecilius Rufus, Sex.
Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius
Domiti aliique complures adulescentes et magnus nume-

rus equitum Romanorum et decurionum, quos ex muni-
cipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a con- 3
tumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos
loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit
pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit omnes inco-
lumes. HS LX, quod advexerat Domitius atque in publico 4
deposuerat, adlatum ad se ab IIviris Corfiniensibus Do-
mitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in
pecunia fuisse videatur, etsi eam pecuniam publicam esse
constabat datamque a Pompeio in stipendium. Milites 5
Domitianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo
die castra movet iustumque iter conficit VII omnino dies
ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum,
Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

XXIIII. Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad 1
Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque
inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis dele- 2
ctibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat atque iis
equos adtribuit; ex his circiter CCC equites conficit. L. 3
Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Ruti-
lius Lupus praetor Tarracina cum tribus; quae procul
equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Vibius Cu-
rius, relicto praetore signa ad Curium transferunt atque
ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae co- 4
hortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Re-
ducitur ad eum deprensus ex itinere N. Magius Cremona,
praefectus fabrum Cn. Pompei. Quem Caesar ad eum re- 5
mittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas col-
loquendi non fuerit, atque ipse Brundisium sit venturus,
interesse reipublicae et communis salutis, se cum Pom-
peio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spa-
tio, cum per alios condiciones ferantur, ac si coram de
omnibus condicionibus disceptetur.

XXV. His datis mandatis Brundisium cum legionibus 1
VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex novo delectu
confecerat atque in itinere compleverat; Domitianas enim 2
cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Repe-
rit, consules Dyrrhachium profectos cum magna parte

exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus
3 viginti; neque certum inveniri poterat, obtinendine Brun-
disii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadria-
ticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Grae-
ciae in potestate haberet atque ex utraque parte bellum
administrare posset, an inopia navium ibi restitisset,
4 veritusque, ne ille Italiam dimittendam non existimaret,
exitus administrationesque Brundisini portus inpedire in-
5 stituit. Quorum operum haec erat ratio. Qua fauces
erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utra-
que parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum
6 mare. Longius progressus, cum agger altiore aqua con-
tineri non posset, rates duplices quoque versus pedum
7 XXX e regione molis conlocabat. Has quaternis ancoris
8 ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His
perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine
9 rates iungebat. Has terra atque aggere integebat, ne
aditus atque incursus ad defendendum impediretur; a
fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis pro-
10 tegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabula-
torum excitabat, quo commodius ab impetu navium in-
cendiisque defenderet.

1 XXVI. Contra haec Pompeius navis magnas onera-
rias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat.
Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis
tormentis et omni genere telorum completas ad opera
Caesaris appellebat, ut rates perrumperet atque opera
disturbaret. Sic cotidie utrimque eminus fundis, sagittis
2 reliquisque telis pugnabatur. Atque haec Caesar ita ad-
ministrabat, ut condiciones pacis dimittendas non existi-
maret; ac tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem
ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti,
atque ea res saepe temptata etsi impetus eius consilia-
que tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum
3 putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem
necessariumque Scriboni Libonis, mittit ad eum colloquii
causa; mandat, ut Libonem de concilianda pace horte-
tur; inprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postu-

lat; magnopere sese confidere demonstrat, si eius rei sit 4
potestas facta, fore, ut aequis condicionibus ab armis discedatur; cuius rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo auctore atque agente ab armis sit discessum. Libo a conloquio Canini 5
digressus ad Pompeium proficiscitur. Paulo post renuntiat, quod consules absint, sine illis non posse agi de compositione. Ita saepius rem frustra temptatam Caesar 6
aliquando dimittendam sibi iudicat et de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta 1
diebusque in ea re consumptis VIIII, naves a consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius sive 2
operibus Caesaris permotus sive etiam, quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit, et quo facilius impetum Caesaris tardaret, 3
ne sub ipsa profectione milites oppidum inrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus terraque inaequat, 4
aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis praeacutis praesepit. His paratis rebus milites silentio naves 5
conscendere iubet, expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, cum omnes milites 6
naves conscendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis 1
atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris rebus favebant. Itaque cognita Pompei profectione concursan- 2
tibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis significabant. Per quos re cognita Caesar scalas parari milites-que armari iubet, ne quam rei gerendae faculatem dimittat. Pompeius sub noctem navis solvit. Qui erant in muro 3
custodiae causa conlocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites 4
positis scalis muros ascendunt, sed moniti a Brundisinis,

ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque reprehendunt, reprehensas excipiunt.

1 XXVIIII. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat coactis navibus mare transire et Pompeium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat.
2 Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent expectandae. Id propter
3 anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pompei devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque temptari se absente nolebat.

1 XXX. Itaque in praesentia Pompei sequendi rationem omittit, in Hispaniam proficisci constituit, duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant
2 Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus II; eundem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam traducere exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato; Africam
3 sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte Cottam ex oppido eiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex Sardinia in
4 Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Bruttiisque per legatos suos civium Romanorum delectus habebat, equitum peditumque
5 certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in contione, sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bellum suscepisset et ab se reliquisque in senatu interroga-

tus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset. Haec in contione questus ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, 1
Curio Siciliam cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, 2
cum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam occupaverat delectuque habito duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam
provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus 3
Tuberonem portu atque oppido prohibet neque adfectum valitudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis Caesar, ut reliquum tem- 1
pus a labore intermitteretur, milites in proxima munici-
pia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu 2
iniurias inimicorum commemorat. Docet, se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed expectato legitimo tempore consulatus eo fuisse contentum, quod omnibus
civibus pateret. Latum ab x tribunis plebis contra- 3
dicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus esset? si probasset, cur
se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam propo- 4
nit suam, cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse fa-
cturus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod 5
ab altero postularent, in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere.
Iniuriam in eripiendis legionibus praedicat, crudelitatem 6
et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis; condiciones a se latas, expetita colloquia et denegata com-
memorat. Pro quibus rebus hortatur ac postulat, ut rem- 7
publicam suscipiant atque una secum administrent. Sin timore *defugiant, illis* se oneri non futurum et per se

8 rempublicam administraturum. Legatos ad Pompeium de
compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod
in senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos legati
mitterentur, his auctoritatem attribui timoremque eorum,
9 qui mitterent, significari. Tenuis atque infirmi haec animi
videri. Se vero, ut operibus anteire studuerit, sic iustitia
et aequitate velle superare.

1 XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis;
sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timo-
ris causa pro se quisque id munus legationis recusabat.
2 Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eo-
dem se habiturum loco, qui Romae remansissent et qui
3 in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus
excusationibusque extrahitur. Subicitur etiam L. Metel-
lus tribunus plebis ab inimicis Caesaris, qui hanc rem
distrahat reliquasque res, quascumque agere instituerit,
4 impediat. Cuius cognito consilio Caesar frustra diebus
aliquot consumptis, ne reliquum tempus amittat, infectis
iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque
in ulteriorem Galliam pervenit.

1 XXXIIII. Quo cum venisset, cognoscit, missum *in
Hispaniam* a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis
2 ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum
item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actua-
riis septem, quas Igili et in Cosano a privatis coactas ser-
3 vis, libertis, colonis suis compleverat; praemissos etiam
legatos Massilienses domum, nobiles adulescentes, quos ab
urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Cae-
saris officia veterum suorum beneficiorum in eos memo-
4 riam expellerent. Quibus mandatis acceptis Massilienses
portas Caesari clauserant; Albicos, barbaros homines, qui
in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam
5 incolebant, ad se vocaverant; frumentum ex finitimis re-
gionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant;
armorum officinas in urbe instituerant; muros, portas,
classem reficiebant.

1 XXXV. Evocat ad se Caesar Massilia XV primos. Cum
his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oria-

tur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius
quam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, 2
quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur,
commemorat. Cuius orationem legati domum referunt 3
atque ex auctoritate haec Caesari renuntiant: Intellegere
se, divisum esse populum Romanum in duas partes. Ne-
que sui iudicii neque suarum esse virium discernere, utra
pars iustiorem habeat causam. Principes vero esse ea- 4
rum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos
civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et
Helviorum publice iis concesserit, alter bello victos Sal-
lyas adtribuerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eo- 5
rum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere de-
bere et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe
aut portibus recipere.

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius na- 1
vibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi prae-
ficitur; summa ei belli administrandi permittitur. Eius 2
imperio classem quoque versus dimittunt; onerarias na-
ves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in por-
tum deducunt, parum clavis aut materia atque armamen-
tis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utun-
tur; frumenti quod inventum est, in publicum conferunt; 3
reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si
accidat, reservant. Quibus iniuriis permotus Caesar le- 4
giones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad op-
pugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero
XII facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus 5
XXX, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam,
his D. Brutum praeficit, C. Trebonium legatum ad op-
pugnationem Massiliae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fa- 1
bium legatum cum legionibus III, quas Narbone circum-
que ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam
praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet,
qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis teneban-
tur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant, sub- 2
sequi iubet. *Fabius*, ut erat imperatum, adhibita cele- 3

ritate praesidium ex saltu deiecit magnisque itineribus ad
exercitum Afranii contendit.

1 XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio
missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Pe-
treius et Varro, legati Pompei, quorum unus Hispaniam
citeriorem *tribus legionibus, alter ulteriorem* a saltu Ca-
stulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana
Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum
2 obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petreius ex Lu-
sitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium
proficiscatur, Varro cum iis, quas habebat, legionibus
3 omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus consti-
tutis equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio, Celtibe-
riae, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum
4 pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis celeri-
ter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit, constitu-
untque communi consilio, bellum ad Ilerdam propter
ipsius loci opportunitatem gerere.

1 XXXVIIII. Erant, ut supra demonstratum est, legiones
Afranii III, Petrei duae, praeterea scutatae [citerioris pro-
vinciae] et cetratae [ulterioris Hispaniae] cohortes cir-
citer LXXX equitumque [utriusque provinciae] circiter
2 V milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat [ad]
VI [milia]. Auxilia peditum V milia, equitum III milia
omnibus superioribus bellis habuerat et parem ex Gallia
numerum, quam ipse pacaverat, nominatim ex omnibus
civitatibus nobilissimo quoque evocato; huc optimi gene-
ris hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam pro-
3 vinciam adtingunt, *adiecerat*... Audierat, Pompeium
per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere
confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum
centurionibusque mutuas pecunias sumpsit; has exercitui
4 distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pi-
gnore animos centurionum devinxit et largitione militum
voluntates redemit.

1 XXXX. Fabius finitimarum civitatum animos litteris
nuntiisque temptabat. In Sicore flumine pontes effecerat
duos distantes inter se milia passuum quattuor. His pon-

tibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere 2
atque eadem de causa Pompeiani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc cum cotidiana consuetudine egressae pabula- 3
toribus praesidio propiore *ponte* legiones Fabianae duae flumen transissent impedimentaque et omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque crati- 4
bus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat, legiones III equitatumque omnem traiecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cuius adventu nuntiato L. Plancus, 5
qui legionibus praeerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congres- 6
sus impari numero magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio signa legio- 7
num duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat suspicatus, fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur. Quarum adventu proelium dirimitur ac suas uterque legiones reducit in castra.

XXXXI. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, quos 1
sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus: hunc nocte perfici iussit. Ipse cognita locorum natura ponti 2
castrisque praesidio sex cohortis reliquit atque omnia impedimenta et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit et ibi paulisper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Cae- 3
sar ubi cognovit, per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra facere constituit et, ne in 4

opere faciundo milites repentino hostium incursu exter-
rerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit,
quod eminere et procul videri necesse erat, sed a fronte
5 contra hostem pedum XV fossam fieri iussit. Prima et
secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, per-
manebat; post hos opus in occulto a III. acie fiebat. Sic
omne prius est perfectum, quam intellegeretur, ab Afra-
6 nio castra muniri. Sub vesperum Caesar intra hanc fos-
sam legiones reducit atque ibi sub armis proxima nocte
conquiescit.

1 XXXXII. Postero die omnem exercitum intra fossam
continet et, quod longius erat agger petendus, in prae-
sentia similem rationem operis instituit singulaque latera
castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossas-
que ad eandem magnitudinem perfici iubet; reliquas le-
2 giones in armis expeditas contra hostem constituit. Afra-
nius Petreiusque terrendi causa atque operis impediendi
copias suas ad infimas montis radices producunt et proe-
lio lacessunt, neque idcirco Caesar opus intermittit,
confisus praesidio legionum trium et munitione fossae.
3 Illi non diu commorati nec longius ab infimo colle pro-
4 gressi copias in castra reducunt. Tertio die Caesar
vallo castra communit, reliquas cohortes, quas in supe-
rioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se traduci
iubet.

1 XXXXIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum
collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, pla-
nicies circiter passum CCC, atque in hoc fere medio spatio
2 tumulus erat paulo editior; quem si occupavisset Caesar
et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni,
quem in oppidum contulerant, se interclusurum adver-
3 sarios confidebat. Hoc sperans legiones III ex castris
educit acieque in locis idoneis instructa unius legionis
antesignanos procurrere atque eum tumulum occupare
4 iubet. Qua re cognita celeriter, quae in statione pro
castris erant Afrani cohortes, breviore itinere ad eundem
5 occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio et,
quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repel-

luntur atque aliis summissis subsidiis terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

XXXXIIII. Genus erat pugnae militum illorum, ut 1
magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et 2
loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque barbaro quodam genere pugnae adsuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec 3
tum ratio nostros perturbavit insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque perturbatis antesignanis legio, quae in eo cornu 4
constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

XXXXV. Caesar paene omni acie perterrita, quod 1
praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem insolenter atque acriter nostros insequentem subprimit rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites 2
elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti longius fugientes, in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere cum vellent, rursus 3
illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus lo- 4
cus erat, utraque ex parte directus, ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, ut neque subsidia a lateribus submitti neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem 5
declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CCCC. Hac nostris erat receptus, quod eo 6
incitati studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo et quod sub ipsis radicibus montis *constiterant*, ut nullum frustra telum in eos

mitteretur. Tamen virtute et patientia nitebantur atque
7 omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque
ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur,
8 ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere
cogebatur, ut summissis in eundem locum cohortibus defessos reciperet.

1 XXXXVI. Hoc cum essét modo pugnatum continenter
horis quinque, nostrique gravius a multitudine premerentur, consumptis omnibus telis gladiis destrictis impetum
adversus montem in cohortis faciunt paucisque deiectis
2 reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum
cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppi-
3 dum compulsis facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi deiectis atque
inferioribus locis constiterat, tamen summa in iugum
virtute conititur atque inter duas acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario
4 certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIIII., qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat; vulneran-
5 tur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio, et praeter eum centuriones IIII.
milites amplius CC.

1 XXXXVII. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut
2 se utrique superiores discessisse existimarent: Afraniani,
quod, cum esse omnium iudicio inferiores viderentur,
comminus tam diu stetissent et nostrorum impetum sustinuissent et initio locum tumulumque tenuissent, quae
causa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga
3 vertere coëgissent; nostri autem, quod iniquo loco atque
impari congressi numero quinque horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis ascendissent, quod
ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent
4 atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro
quo pugnatum est, magnis operibus munierunt praesidiumque ibi posuerunt.

1 XXXXVIII. Accidit etiam repentinum incommodum

biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas coori-
tur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse consta-
ret. Tum autem ex omnibus montibus nives proluit ac 2
summas ripas fluminis superavit pontisque ambo, quos
C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae res magnas 3
difficultates exercitui Caesaris attulit. Castra enim, ut
supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo,
Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum
transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis con-
tinebantur. Neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam 4
accesserant, frumentum supportare, neque ii, qui pabu-
latum longius progressi erant, interclusi fluminibus re-
verti, neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque
veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat 5
autem difficillimum, quo neque frumenta in hibernis
erant neque multum a maturitate aberant, ac civitates
exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante
Caesaris adventum Ilerdam convexerat, reliqui si quid
fuerat, Caesar superioribus diebus consumpserat; pecora, 6
quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter
bellum finitimae civitates longius removerant. Qui erant 7
pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis ar-
maturae Lusitani peritique earum regionum cetrati cite-
rioris Hispaniae consectabantur; quibus erat proclive
tranare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut
sine utribus ad exercitum non eant.

XXXXVIIII. At exercitus Afrani omnium rerum ab- 1
undabat copia. Multum erat frumentum provisum et con-
vectum superioribus temporibus, multum ex omni pro-
vincia comportabatur; magna copia pabuli suppetebat.
Harum omnium rerum facultates sine ullo periculo pons 2
Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo om-
nino Caesar adire non poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Cona- 1
tus est Caesar reficere pontes, sed nec magnitudo flumi-
nis permittebat neque ad ripam dispositae cohortes ad-
versariorum perfici patiebantur; quod illis prohibere erat 2
facile cum ipsius fluminis natura atque aquae magnitu-

dine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum
3 locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tem-
pore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

1 LI. Nuntiatur Afranio, magnos commeatus, qui iter
habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant
eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis car-
ris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo.
2 Erant praeterea cuiusque generis hominum milia circiter
VI cum servis liberisque; sed nullus ordo, nullum im-
perium certum, cum suo quisque consilio uteretur atque
omnes sine timore iter facerent, usi superiorum tempo-
3 rum atque itinerum licentia. Erant complures honesti
adulescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant
legationes civitatum; erant legati Caesaris. Hos omnes
4 flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni
equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte profici-
scitur inprudentesque ante missis equitibus adgreditur.
Celeriter sese tamen Galli equites expediunt proeliumque
5 committunt. Ii, dum pari certamine res geri potuit, ma-
gnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa
legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis sese
6 in proximos montes conferunt. Hoc pugnae tempus ma-
gnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim
spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt
eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque
impedimentorum non magnus numerus.

1 LII. His tamen omnibus annona crevit; quae fere
res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri tempo-
2 ris timore ingravescere consuevit. Iamque ad denarios
L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires
inopia frumenti deminuerat, atque incommoda in dies
3 augebantur; et tam paucis diebus magna erat rerum facta
commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna
inopia necessariarum rerum conflictarentur, illi omnibus
4 abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis
civitatibus, quae ad eius amicitiam accesserant, quod
minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad

longinquiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici ple- 1
niora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor adfingebat, ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam perlatis, ma- 2
gni domum concursus ad Afranium magnaeque gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii, ne eventum belli expectasse aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIIII. Cum in his angustiis res esset atque omnes 1
viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae ac prima statumina levi 2
materia fiebant; reliquum corpus navium viminibus contextum coriis integebatur. Has perfectas carris iunctis 3
devehit noctu milia passuum a castris XXII militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adver- 4
sariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transicit atque ex utraque parte pontem instituit, biduo perficit. Ita commeatus et, qui frumenti causa processerant, 5
tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen tra- 1
iecit. Qui inopinantis pabulatores et sine ullo dissipatos timore adgressi magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt, alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resistant atque eos propellant, unamque cohortem, quae temere ante ce- 2
teras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses 1
usi L. Domitii consilio navis longas expediunt numero XVII, quarum *erant* XI *tectae*. Multa huc minora navigia 2

addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur. Ma-
gnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de
quibus supra demonstratum est, imponunt atque hos
3 praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi depo-
scit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos
4 secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa
classe magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus
praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra
Massiliam, stationes obtinebant.

1 LVII. Erat multo inferior numero navium Brutus;
sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros, an-
tesignanos, centuriones, Caesar ei classi adtribuerat, qui
2 sibi id muneris depoposcerant. Hi manus ferreas atque
harpagones paraverant magnoque numero pilorum, tra-
gularum reliquorumque telorum se instruxerant. Ita co-
gnito hostium adventu suas naves ex portu educunt, cum
3 Massiliensibus confligunt. Pugnatum est utrimque fortis-
sime atque acerrime: neque multum Albici nostris vir-
tute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in
4 armis; atque hi modo digressi *a* Massiliensibus recentem
eorum pollicitationem animis continebant, pastoresque
indomiti spe libertatis excitati sub oculis domini suam
probare operam studebant.

1 LVIII. Ipsi Massilienses et celeritate navium et scien-
tia gubernatorum confisi nostros eludebant impetusque
eorum decipiebant et, quoad licebat latiore uti spatio,
producta longius acie circumvenire nostros aut pluribus
navibus adoriri singulas aut remos transcurrentes deter-
2 gere, si possent, contendebant; cúm propius erat neces-
sario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis
3 ad virtutem montanorum confugiebant. *Nostri* cum mi-
nus exercitatis remigibus minusque peritis gubernato-
ribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant
producti neque dum etiam vocabulis armamentorum co-
gnitis, tum etiam tarditate et gravitate navium impe-
diebantur: factae enim subito ex humida materia non
4 eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus
comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis

navibus obiciebant atque iniecta manu ferrea et retenta
utraque nave diversi pugnabant atque in hostium naves
transcendebant, et magno numero Albicorum et pasto-
rum interfecto partem navium deprimunt, nonnullas cum
hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo 5
die naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, inter-
eunt VIIII.

LVIIII. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; 1
simul perfecto ponte celeriter fortuna mutatur. Illi per- 2
territi virtute equitum minus libere, minus audacter va-
gabantur, alias non longo a castris progressi spatio, ut
celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias
longiore circuitu custodias stationesque equitum vitabant,
aut aliquo accepto detrimento aut procul equitatu viso
ex medio itinere proiectis sarcinis fugiebant. Postremo 3
et plures intermittere dies et praeter consuetudinem om-
nium noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant 1
cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos sese-
que imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses 2
et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonen-
ses, qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur. Petit 3
ab his omnibus, ut se frumento iuvent. Pollicentur atque
omnibus undique conquisitis iumentis in castra depor-
tant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum co- 4
gnito civitatis consilio et signa ex statione transfert.
Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, ma- 5
gnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita
re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum,
quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur,
multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et
Caesaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum 1
Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus
esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum
XXX in latitudinem complures facere instituit, quibus
partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine
efficeret. His paene effectis magnum in timorem Afranius 2

Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque
intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat.
Itaque constituunt ipsi *his* locis excedere et in Celtibe-
3 riam bellum transferre. Huic consilio subfragabatur
etiam illa res, quod, ex duobus contrariis generibus quae
superiore bello cum Sertorio steterant civitates, victae
nomen atque imperium absentis Pompei timebant, quae
in amicitia manserant, magnis adfectae beneficiis eum di-
ligebant, Caesaris autem erat in barbaris nomen obscu-
4 rius. Hic magnos equitatus magnaque auxilia expectabant
5 et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc
inito consilio toto flumine Hibero naves conquirere et
Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum ad
6 Hiberum miliaque passuum a castris aberat XXX. Ad
eum locum fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri
legionesque duas flumen Sicorim traducunt, castra mu-
niunt vallo pedum XII.

1 LXII. Qua re per exploratores cognita summo labore
militum Caesar continuato diem noctemque opere in flu-
mine avertendo huc iam reduxerat rem, ut equites, etsi
difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque au-
2 derent flumen transire, pedites vero tantummodo humeris
ac summo pectore extarent et cum altitudine aquae tum
etiam rapiditate fluminis ad transeundum inpedirentur.
3 Sed tamen eodem fere tempore pons in Hibero prope
effectus nuntiabatur et in Sicori vadum reperiebatur.

1 LXIII. Iam vero eo magis illi maturandum iter ex-
istimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdae
praesidio relictis omnibus copiis Sicorim transeunt et
cum duabus legionibus, quas superioribus diebus tra-
2 duxerant, castra iungunt. Relinquebatur Caesari nihil,
nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et
carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut
multo breviore itinere illi ad Hiberum pervenire possent.
3 Equites ab eo missi flumen transeunt et, cum de tertia
vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente
sese ad novissimum agmen ostendunt et magna multitu-
*dine circum*fusa morari atque iter impedire incipiunt.

LXIIII. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniuncta, cernebantur, equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer ac nonnumquam sustinere extremum agmen atque interrumpi, alias inferri signa et universarum cohortium impetu nostros propelli, dein rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci, centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, qua traductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudini fluminis exercitum obicere, conandum tamen atque experiendum iudicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse. Hos cum legione una praesidio castris relinquit; reliquas legiones expeditas educit magnoque numero iumentorum in flumine supra atque infra constituto traducit exercitum. Pauci ex his militibus abrepti vi fluminis ab equitatu excipiuntur ac sublevantur; interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu copias instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum fuit in militibus studii, ut milium sex ad iter addito circuitu magnaque ad vadum fluminis mora interposita eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei VIIII. consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus locis superioribus constitit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio obiciat; rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt. Suberant enim montes atque a milibus passum V itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos montes intrare cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiisque in angustiis collocatis exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias traducerent. Quod fuit illis conan-

dum atque omni ratione efficiendum; sed totius diei pu-
gna atque itineris labore defessi rem in posterum diem
distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.
1 LXVI. Media circiter nocte iis, qui [ad]aquandi
causa longius a castris processerant, ab equitibus cor-
reptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum
silentio copias castris educere. Quo cognito signum dari
2 iubet et vasa militari more conclamari. Illi exaudito cla-
more veriti, ne noctu impediti sub onere confligere coge-
rentur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tene-
rentur, iter supprimunt copiasque in castris continent.
3 Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad ex-
ploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Cae-
saris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci
4 naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat: V milia
passuum proxima intercedere itineris campestris, inde
excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias
occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.
1 LXVII. Disputatur in consilio ab Petreio atque Afra-
nio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant,
ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri,
2 quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu conclamatum
esset in Caesaris castris, argumenti sumebant loco, non
3 posse clam exiri. Circumfundi noctu equitatum Caesaris
atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaque
proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dis-
4 sensione timori magis quam religioni consulere consue-
verit. At lucem multum per se pudorem omnium oculis,
multum etiam tribunorum militum et centurionum prae-
sentiam adferre; quibus rebus coerceri milites et in officio
5 contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu per-
rumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa
6 exercitus salva locum, quem petant, capi posse. Haec vin-
cit in consilio sententia, et prima luce postridie consti-
tuunt proficisci.
1 LXVIII. Caesar exploratis regionibus albente caelo
omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo
itinere exercitum ducit. Nam quae itinera ad Hiberum

atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac 2
difficillimae, saxa multis locis praerupta iter impediebant, ut arma per manus necessario traderentur militesque inermi sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod 3
eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Hibero intercludere et frumento prohibere potuissent.

LXVIIII. Ac primo Afraniani milites visendi causa 1
laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequebantur: necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces 2
vero eorum consilium suum laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuvabat, quod sine iumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut non posse inopiam diutius sustinere confiderent. Sed ubi paulatim retorqueri agmen ad dex- 3
tram conspexerunt iamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma, atque omnes 4
copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri 1
prius angustias montesque occuparent; sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab 2
Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortisque in castris relictas servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit 3
prior iter Caesar atque ex magnis rupibus nactus planiciem in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem videret, collem quendam nactus ibi constitit. Ex eo 4
loco IIII *cetratorum cohortis* in montem, qui erat in con-

spectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu
concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem
omnibus copiis contenderet et mutato itinere iugis Octo-
5 gesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati pe-
terent, conspicatus equitatus Caesaris in cohortis im-
petum fecit; nec minimam partem temporis equitum vim
cetrati sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi
in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

1 LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero
id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento
perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim
circumdatum undique equitatu, cum in loco aequo atque
aperto confligeretur; idque ex omnibus partibus ab eo
2 flagitabatur. Concurrebant legati, centuriones tribunique
militum: Ne dubitaret proelium committere. Omnium
3 esse militum paratissimos animos. Afranianos contra
multis rebus sui timoris signa misisse: quod suis non sub-
venissent, quod de colle non decederent, quod vix equi-
tum incursus sustinerent conlatisque in unum locum signis
4 conferti neque ordines neque signa servarent. Quod si
iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pu-
gnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afra-
nio nec sine aqua permanere posset.

1 LXXII. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna
et sine volnere suorum rem conficere posse, quod re fru-
2 mentaria adversarios interclusisset. Cur etiam secundo
proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur
optime de se meritos milites? cur denique fortunam pe-
riclitaretur? praesertim cum non minus esset imperato-
3 ris consilio superare quam gladio. Movebatur etiam mi-
sericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus
4 salvis atque incolumibus rem optinere malebat. Hoc con-
silium Caesaris plerisque non probabatur; milites vero
palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victo-
riae dimitteretur, etiam cum vellet Caesar, sese non esse
pugnaturos. Ille in sua sententia perseverat et paulum
ex eo loco degreditur, ut timorem adversariis minuat.
5 Petreius atque Afranius oblata facultate in castra sese re-

ferunt. Caesar praesidiis in montibus dispositis omni ad
Hiberum incluso itinere, quam proxime potest hostium
castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, 1
quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi spem
dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum 2
iter, Ilerdam si reverti vellent, alterum, si Tarraconem
peterent. Haec consiliantibus eis nuntiantur aquatores ab
equitatu premi nostro. Qua re cognita crebras stationes 3
disponunt equitum et cohortium alariarum legionariasque
intericiunt cohortis vallumque ex castris ad aquam ducere
incipiunt, ut intra munitionem et sine timore et sine
stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius 4
atque Afranius partiuntur ipsique perficiundi operis causa
longius progrediuntur.

LXXIIII. Quorum discessu liberam nacti milites col- 1
loquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem quisque
in castris notum aut municipem habebat, conquirit atque
evocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi 2
perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere.
Deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint
commissuri, et, quod non ab initio fecerint armaque cum
hominibus necessariis et consanguineis contulerint, que-
runtur. His provocati sermonibus fidem ab imperatore 3
de Petrei atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus
concepisse neu suos prodidisse videantur. Quibus con-
firmatis rebus se statim signa translaturos confirmant le-
gatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Cae-
sarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi causa 4
adducunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam
facta ex binis viderentur; compluresque tribuni militum
et centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commen-
dant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos evoca- 5
verant et secum in castris habebant obsidum loco. Hi
suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque
eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem.
Afranii etiam *filius adulescens* de sua ac parentis sui sa- 6
lute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant 7

plena laetitia et gratulatione omnia, eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur, magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat, consiliumque eius a cunctis probabatur.

1 LXXV. Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab instituto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et
2 aequo animo ferret. Petreius vero non deserit sese. Armat familiam: cum hac et praetoria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consuerat, improviso ad vallum advolat, conloquia militum interrumpit, nostros
3 repellit a castris, quos deprendit, interficit. Reliqui coëunt inter se et repentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt, atque ita se a cetratis equitibusque defendunt castrorum propinquitate confisi seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

1 LXXVI. Quibus rebus confectis flens Petreius manipulos circumit militesque appellat, neu se neu Pompeium imperatorem suum adversariis ad supplicium tradant, ob-
2 secrat. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut iurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consi-
3 lium capturos. Princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem
4 iurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producatur: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque ii, qui receperant, celant noctuque per
5 vallum emittunt. Sic terrore oblato a ducibus crudelitas in supplicio, nova religio iurisiurandi spem praesentis deditionis sustulit mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit.

1 LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in castra *per* tempus colloquii venerant, summa diligentia conquiri
2 *et remitti iubet.* Sed ex numero tribunorum militum

centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt. Quos ille postea magno in honore habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos in tribunicium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aqua- 1
bantur aegre. Frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum iussi erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta ad onera portanda. Itaque magnus eorum cotidie numerus 2
ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis res. Sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco 3
aberat longius; quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu praemisso, qui novissimum 4
agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

LXXVIIII. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohor- 1
tes novissimum agmen claudebant pluresque in locis campestribus subsistebant. Si mons erat ascendendus, facile 2
ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos ascendentes protegebant; cum vallis aut locus declivis suberat neque ii, qui 3
antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela coniciebant, tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, cum eius- 4
modi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere iuberent magnoque impetu equitatum repellerent, eo summoto repente incitati cursu sese in vallis universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum 5
auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos proeliis in medium reciperent agmen ultroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, *quin ab* equitatu Caesaris exciperetur.

1 LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque paulatim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, subsi-
2 stunt; ut tum accidit. Milia enim progressi IIII vehementiusque peragitati ab equitatu montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt neque
3 iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta et dimissos equites pabulandi causa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti morae discessu
4 nostrorum equitum iter facere incipiunt. Qua re animum adversa Caesar relictis impedimentis *cum* legionibus subsequitur, praesidio paucas cohortis relinquit; hora X. subsequi pabulatores equitesque revocari iubet. Celeriter
5 equitatus ad cotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant, compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Caesaris atque universum imminebat.

1 LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris neque ad progrediendum data facultate consistunt necessario et procul ab aqua et natura iniquo
2 loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive interdiu erumpe-
3 rent. Illi animadverso vitio castrorum tota nocte munitiones proferunt castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re diem
4 consumunt. Sed quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et praesenti
5 malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris; proximo die praesidio in castris relicto universas ad aquam copias educunt; pa-
6 bulatum emittitur nemo. His eos suppliciis male haberi Caesar et necessariam subire deditionem quam proelio decertare malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat.

Illi et inopia pabuli adducti, et quo essent ad id expedi- 7
tiores, omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum con- 1
sumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris pro-
cesserat. Illi impediendae reliquae munitionis causa hora
circiter VIIII signo dato legiones educunt aciemque sub
castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equi- 2
tatum omnem convenire iubet, aciem instruit: contra
opinionem enim militum famamque omnium videri proe-
lium defugisse magnum detrimentum adferebat. Sed eis- 3
dem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare
vellet, movebatur, atque hoc etiam magis, quod spatii
brevitas etiam in fugam coniectis adversariis non multum
ad summam victoriae iuvare poterat. Non enim amplius 4
pedum milibus duobus ab castris castra distabant. Hinc
duas partes acies occupabant duae; tertia vacabat, ad in-
cursum atque impetum militum relicta. Si proelium 5
committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis
ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat signa
inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum V, 1
tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant;
Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae cohortes 2
ex V legionibus tenebant, has subsidiariae ternae et rur-
sus aliae totidem suae cuiusque legionis subsequebantur;
sagittarii funditoresque media continebantur acie, equi-
tatus latera cingebat. Tali instructa acie tenere uterque 3
propositum videbatur: Caesar, ne nisi coactus proelium
committeret, ille, ut opera Caesaris impediret. Pro-
ducitur tum res, aciesque ad solis occasum continentur;
inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones 4
institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Si-
coris temptare, si transire possent. Qua re animadversa 5
Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem flu-
men traicit crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIIII. Tandem omnibus rebus obsessi, quartum 1
iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae, lignorum,
frumenti inopia, conloquium petunt, et id, si fieri possit,

2 semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum et,
palam si colloqui vellent, concessum est, datur obsidis
loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem
3 Caesar delegit. Audiente utroque exercitu loquitur Afra-
nius: Non esse aut ipsis aut militibus succensendum,
quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompeium con-
4 servare voluerint. Sed satis iam fecisse officio satisque
supplicii tulisse. Perpessos omnium rerum inopiam; nunc
vero paene ut feras circummunitos prohiberi aqua, prohi-
beri ingressu, neque corpore dolorem neque animo igno-
5 miniam ferre posse. Itaque se victos confiteri: orare at-
que obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne
ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Haec
quam potest demississime et subiectissime exponit.
1 LXXXV. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium has
partis vel querimoniae vel miserationis minus convenisse.
2 Reliquos enim omnis officium suum praestitisse: *se*, qui
etiam bona condicione, et loco et tempore aequo confli-
gere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia;
exercitum suum, qui iniuria etiam accepta suisque inter-
fectis, quos in sua potestate habuerit, conservarit et texe-
rit; illius denique exercitus milites, qui per se de conci-
lianda pace egerint, qua in re omnium suorum vitae
3 consulendum putarint. Sic omnium ordinum partis in
misericordia constitisse, ipsos duces a pace abhorruisse;
eos neque colloqui neque indutiarum iura servasse et ho-
mines imperitos et per colloquium deceptos crudelissime
4 interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque homi-
num nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat,
uti eo recurrant et id cupidissime petant, quod paulo ante
5 contempserint. Neque nunc se illorum humilitate neque
aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus
opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se
6 multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim VI
legiones alia de causa missas in Hispaniam septimamque
ibi conscriptam, neque tot tantasque classis paratas ne-
7 que submissos duces rei militaris peritos. Nihil horum
ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provi-

sum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium
desiderarit. Omnia haec iam pridem contra se parari: 8
in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas
urbanis praesideat rebus et duas bellicosissimas provin-
cias absens tot annis obtineat; in se iura magistratuum 9
commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed
per paucos probati et electi in provincias mittantur; in
se etiam aetatis excusationem nihil valere, quod superio-
ribus bellis probati ad optinendos exercitus evocentur; in 10
se uno non servari, quod sit omnibus datum semper im-
peratoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore
aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur exer-
citumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse pa- 11
tienter et esse laturum; neque nunc id agere, ut ab illis
abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile
non sit, sed ne illi habeant, quo contra se uti possint.
Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exerci- 12
tumque dimitterent; si id sit factum, se nociturum ne-
mini. Hanc unam atque extremam esse pacis condicionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et iucun- 1
dum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut, qui
aliquid iusti incommodi expectavissent, ultro praemium
missionis ferrent. Nam cum de loco et tempore eius rei 2
controversia inferretur, et voce et manibus universi ex
vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim
dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse
posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset 3
in utramque partem verbis disputatum, res huc deduci-
tur, ut ei, qui habeant domicilium aut possessionem in Hi-
spania, statim, reliqui ad Varum flumen dimittantur; ne 4
quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere
cogatur, a Caesare cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen 1
Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit
etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint
penes milites suos, iis, qui amiserant, restituatur; militi-
bus aequa facta aestimatione pecuniam pro his rebus dis-
solvit. Quascumque postea controversias inter se milites 2

3 habuerunt, sua sponte ad Caesarem in ius adierunt. Pe-
treius atque Afranius cum stipendium ab legionibus paene
seditione facta flagitarentur, cuius illi diem nondum ve-
nisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulatum est, eo-
4 que utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter
tertia exercitus eo biduo dimissa duas legiones suas ante-
cedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se
spatio castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum
5 legatum praeficit. Hoc eius praescripto ex Hispania ad
Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars ex-
ercitus dimissa est.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. Oppugnatio et deditio Massiliae. Hispania subacta.

C. Trebonius legatus Caesaris Massiliam undique obsidet, c. I. II. Massilienses ab L. Nasidio Pompeiano adiuti proelio navali a D. Bruto victi, c. III—VII., indutias a Trebonio impetrant, c. VIII—XIII.; quas cum subita eruptione facta operibusque Treboni disiectis violassent, hic celerrime ea reficit eosque in deditionem accipit, c. XIIII—XVI. Interim in Hispania ulteriore M. Terentius Varro legatus Pompei desertus ab suis Caesari se dedit, c. XVII—XX. Caesar absens dictator dictus et Hispaniam omnem et Massiliam in deditionem accipit, c. XXI. XXII.

II. Curionis in Africa res gestae et exitus.

C. Curio Caesaris legatus ad Uticam bene rem gerit contra P. Attium Varum, c. XXIII—XXXVII., sed proelio temere ad Bagradam fl. commisso a Varo et Saburra Iubae regis Numidarum praefecto superatus interficitur, c. XXXVIII—XXXXII. Exercitus reliquiae partim in Siciliam se recipiunt, partim Varo se dedunt, partim a Iuba necantur, c. XXXXIII. XXXXIIII.

I. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius le- 1
gatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum
agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque, 2
altera ad portam, qua est aditus ex Gallia atque Hispania,
ad id mare, quod adiacet ad ostium Rhodani. Massilia 3
enim fere ex tribus oppidi partibus mari adluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra. Huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita longam et difficilem habet oppugna-
tionem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam 4
iumentorum atque hominum mulitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari iubet. Quibus comparatis rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX extruit

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium 1
rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae
sustinere possent. Asseres enim pedum XII cuspidibus 2
praefixi, atque hi maximis ballistis missi, per IIII ordines
cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis 3
coniunctis inter se porticus integebantur, atque hac agger
inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum 4
LX aequandi loci causa facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides
defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri 5
atque turrium, multitudo tormentorum omnem admini-
strationem tardabat. Crebrae etiam per Albicos eruptio- 6
nes fiebant ex oppido ignesque aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri milites repellebant, magnisque

ultro illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in
oppidum reiiciebant.

1 III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe
navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio
Massiliensibusque subsidio missus freto Siciliae inpru-
2 dente atque inopinante Curione pervehitur adpulsisque
Messanam navibus atque inde propter repentinum terro-
rem principum ac senatus fuga facta ex navalibus eorum
3 unam deducit. Hac adiuncta ad reliquas naves cursum
Massiliam versus perficit praemissaque clam navicula Do-
mitium Massiliensisque de suo adventu certiores facit
eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe
additis suis auxiliis confligant.

1 IIII. Massilienses post superius incommodum veteres
ad eundem numerum ex navalibus productas navis refe-
cerant summaque industria armaverant — remigum, gu-
2 bernatorum magna copia suppetebat — piscatoriasque
adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum
remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt.
3 Tali modo instructa classe omnium seniorum, matrum
familiae, virginum precibus et fletu excitati, extremo
tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fidu-
4 cia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Com-
muni enim fit vitio naturae, ut in*pro*visis [latitatis] atque
incognitis rebus magis confidamus vehementiusque ex-
terreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii
5 summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti
idoneum ventum ex portu exeunt et Tauroënta, quod est
castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibique
naves expediunt rursusque se ad confligendum animo
confirmant et consilia communicant. Dextra pars adtri-
buitur Massiliensibus, sinistra Nasidio.

1 V. Eodem Brutus contendit aucto navium numero.
Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, ca-
ptivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus
2 diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat. Itaque
suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos
contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus

eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Treboni atque 3
omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut om-
nis iuventus, quae in oppido remanserat, omnesque su-
perioris aetatis cum liberis atque uxoribus publicisque
custodiis aut ex muro ad caelum manus tenderent, aut
templa deorum immortalium adirent et ante simulacra
proiecti victoriam ab dis exposcerent. Neque erat quis- 4
quam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium
fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et ho- 5
nesti ex iuventute et cuiusque aetatis amplissimi nomina-
tim evocati atque obsecrati navis conscenderant, ut, si
quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi
quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel do-
mesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis con-
fiderent.

VI. Commisso proelio Massiliensibus res nulla ad 1
virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum, quae
paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut
nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur
et, quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita
multo se reliquorum civium fatum antecedere existima-
rent, quibus urbe capta eadem esset belli fortuna pa-
tienda. Diductisque nostris paulatim navibus et arti- 2
ficio gubernatorum *et* mobilitati navium locus dabatur,
et si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus inie-
ctis navem religaverant, undique suis laborantibus suc-
currebant. Neque vero coniuncti Albicis comminus pu- 3
gnando deficiebant neque multum cedebant virtute nostris.
Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa te-
lorum multa nostris [de improviso] inprudentibus atque
impeditis vulnera inferebant. Conspicataeque naves tri- 4
remes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agno-
sci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant.
Sed tantum re provisa Brutus celeritate navis enisus est,
ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter 5
se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex
concursu laborarent, altera vero praefracto rostro tota
colla*befieret. Qua re* animadversa, quae proximae ei loco 6

ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum
faciunt celeriterque ambas deprimunt.

1 VII. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt cele-
riterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus
patriae aut propinquorum praecepta ad extremum vitae
2 periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium
nulla desiderata est; ex Massiliensium classe V sunt de-
pressae, IIII captae, una cum Nasidianis profugit; quae
3 omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis
una praemissa Massiliam huius nuntii perferendi gratia
cum iam adpropinquaret urbi, omnis sese multitudo
effudit, et re cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab
4 hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses ta-
men nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare
coeperunt.

1 VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dextram
partem operis administrabant, ex crebris hostium eru-
ptionibus magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro
castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecis-
sent. Quam primo ad repentinos incursus humilem par-
2 vamque fecerunt. Huc se referebant; hinc, si qua maior
oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellendum et
prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quo-
que versus pedes XXX, sed parietum crassitudo pedes V.
3 Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, homi-
num adhibita sollertia inventum est, magno esse usui
posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac
ratione perfectum est.

1 VIIII. Ubi turris altitudo perducta est ad contabula-
tionem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum
extrema parietum structura tegerentur, ne quid emine-
2 ret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc [in] super con-
tignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum
est, latericulo adstruxerunt supraque eum locum II tigna
transversa iniecerunt non longe ab extremis parietibus,
quibus suspenderent eam contignationem, quae turri te-
gimento esset futura, supraque ea tigna directo transver-
3 sas trabes iniecerunt easque axibus religaverunt. Has

paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parie-
tes erant, effecerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere
possent ad defendendos ictus ac repellendos, cum inter
eam contignationem parietes extruerentur; eamque con- 4
tabulationem summam lateribus lutoque constraverunt,
ne quid ignis hostium nocere posset, centonesque insuper
iniecerunt, ne aut tela tormentis immissa tabulationem
perfringerent aut saxa ex catapultis latericium discuterent.
Storias autem ex funibus ancorariis tres in longitudinem 5
parietum turris latas IIII pedes fecerunt easque ex tribus
partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus
circum turrim praependentes religaverunt; quod unum
genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque
tormento traici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat 6
perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium,
pluteos ad alia opera abduxerunt; turris tectum per se
ipsum pressionibus ex contignatione prima suspendere
ac tollere coeperunt. Ubi, quantum storiarum demissio 7
patiebatur, tantum elevarant, intra haec tegimenta ab-
diti atque muniti parietes lateribus extruebant rursusque
alia pressione ad aedificandum sibi locum expediebant.
Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item 8
ut primo tecta extremis lateribus instruebant exque ea
contignatione rursus summam contabulationem storiasque
elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex 9
tabulata extruxerunt fenestrasque, quibus in locis visum
est, ad tormenta mittenda ih struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent opera, tueri 1
se posse confisi sunt, musculum pedes LX longum ex ma-
teria bipedali, quem a turri latericia ad hostium turrim
murumque perducerent, facere instituerunt; cuius mu-
sculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo aeque 2
longae distantes inter se pedes IIII collocantur inque eis
columellae pedum in altitudinem V defiguntur. Has inter 3
se capreolis molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quae
musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo super
tigna bipedalia iniciunt eaque laminis clavisque religant.
Ad extremum musculi tectum trabesque extremas qua- 4

dratas regulas IIII patentis digitos defigunt, quae lateres,
5 qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigate
atque ordinatim structo *tecto*, ut trabes erant in capre-
olis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni,
6 qui ex muro iaceretur, tutus esset, contegitur. Super
lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua inmissa la-
teres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidi-
7 bus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus
omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque
inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis sub-
iectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur.
1 XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam
maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque
muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae
sustinet, et quidquid incidit, fastigio musculi elabitur.
2 Id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice re-
fertas incendunt easque de muro in musculum devolvunt.
Involutae labuntur, delapsae a lateribus longuriis furcis-
3 que ab opere removentur. Interim sub musculo milites
vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta
continebantur, convellunt. Musculus ex turri latericia
a nostris telis tormentisque defenditur; hostes ex muro
ac turribus submoventur; non datur libera muri defen-
4 dendi facultas. Compluribus iam lapidibus ex ea, quae
suberat, turri subductis repentina ruina pars eius turris
concidit, pars reliqua consequens procumbebat, cum ho-
stes urbis direptione perterriti inermes cum infulis se
porta foras universi proripiunt, ad legatos atque exerci-
tum supplices manus tendunt.
1 XII. Qua nova re oblata omnis administratio belli
consistit militesque aversi a proelio ad studium audiendi
2 et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exerci-
tumque pervenerunt, universi se ad pedes proiciunt;
3 orant, ut adventus Caesaris expectetur. Captam suam
urbem videre; opera perfecta, turrim subrutam: itaque
ab defensione desistere. Nullam exoriri moram posse,
quo minus, cum venisset, si imperata non facerent ad
4 *nutum, e vestigio* diriperentur. Docent, si omnino turris

concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrumperent urbemque delerent. Haec atque eiusdem generis complura ut ab hominibus doctis magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati milites ex opere 1
deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias relinquunt. Indutiarum quodam genere misericordia fa- 2
cto adventus Caesaris expectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Tre- 3
bonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemptione sui et diutino labore omnes puberes interficerent; quod se facturos minabantur, aegreque 4
tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIIII. At hostes sine fide tempus atque occasionem 1
fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent, portis [se] foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, 2
testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti 3
arma, quae possunt, arripiunt; alii ex castris sese incitant. Fit in hostis impetus eorum, sed muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum 4
se recipiunt ibique musculum turrimque latericiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia et vi tempestatis puncto temporis interiit. Temptaverunt 5
hoc idem Massilienses postero die. Eandem nacti tempestatem maiore cum fiducia ad alteram turrim aggeremque eruptione pugnaverunt multumque ignem intulerunt. Sed 6
ut superioris *temporis* contentionem nostri omnem remi-

serant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

1 XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore militum studio administrare et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt indutiisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari pos-
2 set, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et convectis, aggerem novi generis atque inauditum ex latericiis duobus muris senum pedum crassitudine atque eorum murorum contignatione facere instituerunt, aequa fere altitudine atque
3 ille congesticius ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros aut inbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, traversaria tigna iniciuntur, quae firmamento esse possint, et quidquid est contigna-
4 tum, cratibus consternitur, crates luto integuntur. Sub tecto miles dextra ac sinistra muro tectus, adversus plutei obiectu, operi quaecumque sunt usui, sine periculo sub-
5 portat. Celeriter res administratur; diuturni laboris detrimentum sollertia et virtute militum brevi reconciliatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

1 XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longo que spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino relinqueretur,
2 qua aut vi militibus aut igni operibus noceri posset, eodemque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia vide-
3 rentur ac telum manu coniceretur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire, parique condicione ex muro ac *turribus bellandi* data se virtute nostris adaequare non

posse intellegunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitis 1
iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis
rebus, amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupa- 2
tum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum
fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum
Caesare intercedere; neque se ignorare, quod esset officium
legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae vires
suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae.
Haec omnibus ferebat sermonibus neque se in ullam par- 3
tem movebat. Postea vero, cum Caesarem ad Massiliam 4
detineri cognovit, copias Petrei cum exercitu Afranii esse
coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe
atque expectari et consentire omnem citeriorem provinciam,
quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam
rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius
atque inflatius Afranius perscribebat, se quoque ad motus
fortunae movere coepit.

XVIII. Delectum habuit tota provincia, legionibus 1
completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit.
Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus,
item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves longas X
Gaditanis ut facerent imperavit, complures praeterea [in]
Hispali faciendas curavit. Pecuniam omnem omniaque or- 2
namenta ex fano Herculis in oppidum Gadis contulit; eo
sex cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque
Gallonium equitem Romanum familiarem Domitii, qui eo
procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio,
oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica
in domum Galloni contulit. Ipse habuit graves in Caesa- 3
rem contiones. Saepe ex tribunali praedicavit, adversa
Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum
ad Afranium perfugisse: haec se certis nuntiis, certis
auctoribus comperisse. Quibus rebus perterritos civis 4
Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam administrandam
HS CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici
modios CXX *milia polliceri* coëgit. Quas Caesari esse ami- 5

cas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat
praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos redde-
bat; qui verba atque orationem adversus rempublicam
habuissent, eorum bona in publicum addicebat. Provin-
ciam omnem in sua et Pompei verba iusiurandum ad-
6 igebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore
Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli,
ut se cum II legionibus Gadis conferret, naves frumen-
tumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem
Caesaris rebus favere cognoverat. In insula frumento na-
vibusque comparatis bellum duci non difficile existima-
7 bat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam
revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in
Hispaniis relinquere, quod magna esse Pompei beneficia
et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

1 XVIIII. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem
Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse *cum* DC
equitibus magnis itineribus progreditur edictumque prae-
mittit, ad quam diem magistratus principesque omnium
2 civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto
tota provincia pervulgato nulla fuit civitas, quin ad id
tempus partem senatus Cordubam mitteret, non civis Ro-
3 manus paulo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse
Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custo-
dias vigiliasque in turribus muroque disposuit, cohortes
duas, quae colonicae appellabantur, cum eo casu venis-
4 sent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Isdem diebus
Carmonenses, quae est longe firmissima totius provin-
ciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus
a Varrone praesidio, per se cohortes eiecit portasque
praeclusit.

1 XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legio-
nibus quam primum Gadis contenderet, ne itinere aut
traiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesa-
2 rem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paulo
longius litterae a Gadibus redduntur, simulatque sit co-
gnitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos princi-
pes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio,

ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque
Caesari servarent. Hoc inito consilio denuntiavisse Gal- 3
lonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet
Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc
timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His co- 4
gnitis rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula
appellabatur, ex castris Varronis adstante et inspectante
ipso signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro
et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo 5
eius conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum
ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus re- 6
bus perterritus Varro, cum itinere converso sese Italicam
venturum praemisisset, certior ab suis factus est, prae-
clusas esse portas. Tum vero omni interclusus itinere ad 7
Caesarem mittit, paratum se esse legionem, cui iusserit,
tradere. Ille ad eum Sextum Caesarem mittit atque huic
tradi iubet. Tradita legione Varro Cordubam ad Caesa- 8
rem venit; relatis ad eum publicis cum fide rationibus,
quod penes eum est pecuniae, tradit et, quid ubique ha-
beat frumenti et navium, ostendit.

XXI. Caesar contione habita Cordubae omnibus ge- 1
neratim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in
sua potestate studuissent babere, Hispanis, quod praesi-
dia expulissent, Gaditanis, quod conatus adversariorum
infregissent seseque in libertatem vindicassent, tribunis
militum centurionibusque, qui eo praesidii causa vene-
rant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent.
Pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani 2
polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos
hanc poenam tulisse cognoverat. Tributis quibusdam pu- 3
blicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe
complet biduumque Cordubae commoratus Gadis pro-
ficiscitur; pecunias monimentaque, quae ex fano Hercu-
lis collata erant in privatam domum, referri in templum
iubet. Provinciae Q. Cassium praeficit; huic IIII legiones 4
attribuit. Ipse iis navibus, quas M. Varro quasque Ga-
ditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus
pervenit. *Ibi totius fere* citerioris provinciae legationes

5 Caesaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim
ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tar-
racone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massi-
liam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque di-
ctatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

1 XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei fru-
mentariae ad summam inopiam adducti, bis navali proelio
superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia
conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus —
panico enim vetere atque ordeo corrupto omnes aleban-
tur, quod ad huiusmodi casus antiquitus paratum in pu-
blicum contulerant — deiecta turri, labefacta magna parte
muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis,
quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese
2 dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus
L. Domitius cognita Massiliensium voluntate navibus III
comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat,
unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem
3 profectus est. Hunc conspicatae naves, quae missu Bruti
consuetudine cotidiana ad portum excubabant, sublatis
4 ancoris sequi coeperunt. Ex his unum ipsius navigium
contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis
ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum
5 navium sese in portum receperunt. Massilienses arma
tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt, na-
vis ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico
6 tradunt. Quibus rebus confectis Caesar magis eos pro
nomine et vetustate quam pro meritis in se civitatis con-
servans duas ibi legiones praesidio reliquit, ceteras in
Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

1 XXIII. Isdem temporibus C. Curio in Africam pro-
fectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Atti Vari
despiciens duas legiones ex IIII, quas a Caesare accepe-
rat, D equites transportabat biduoque et noctibus tribus
navigatione consumptis adpellit ad eum locum, qui ap-
2 pellatur Anquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum
XXII milia habetque non incommodam aestate stationem
3 *et duobus eminen*tibus promunturiis continetur. Huius

adventum L. Caesar filius cum X longis navibus ad Clu-
peam praestolans, quas naves Uticae ex praedonum bello
subductas P. Attius reficiendas huius belli causa curave-
rat, veritus navium multitudinem ex alto refugerat, ad-
pulsaque ad proximum litus trireme constrata et in litore
relicta pedibus Adrumetum perfugerat. Id oppidum C. 4
Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Re-
liquae Caesaris naves eius fuga se Adrumetum recepe-
runt. Hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII, 5
quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxe-
rat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc
remulco abstraxit; ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIIII. Curio Marcium Uticam navibus praemittit; 1
ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduique iter pro-
gressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Caninium 2
Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse cum equi-
tatu antecedit ad Castra exploranda Corneliana, quod is
locus peridoneus castris habebatur. Id autem est iugum 3
directum eminens in mare, utraque ex parte praeruptum
atque asperum, sed tamen paulo leniore fastigio ab ea
parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab 4
Utica paulo amplius passus mille. Sed hoc itinere est
fons, quo mare succedit longius, lateque is locus resta-
gnat: quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in
oppidum pervenit.

XXV. Hoc explorato loco Curio castra Vari con- 1
spicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae appel-
latur bellica, admodum munita natura loci, una ex parte
ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppi-
dum, substructionibus eius operis maximis, aditu ad castra
difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique 2
portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus
timore ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum 3
mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae; eodem-
que tempore his rebus subsidio DC equites Numidae ex
oppido peditesque CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii
causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic 4
et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum

Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem pro-
5 mulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat. Con-
currunt equites inter se; neque vero primum impetum
nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis cir-
citer CXX reliqui se in castra ad oppidum receperunt.
6 Interim adventu longarum navium Curio pronuntiare one-
rariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero
circiter CC, se in hostium habiturum loco, qui non e
7 vestigio ad Castra Corneliana traduxisset. Qua pronuntia-
tione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes Uti-
cam relinquunt et, quo imperatum est, transeunt. Quae
res omnium rerum copia complevit exercitum.
1 XXVI. His rebus gestis Curio se in custra ad Ba-
gradam recipit atque universi exercitus conclamatione
imperator appellatur posteroque die exercitum Uticam
2 ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum opere
castrorum perfecto equites ex statione nuntiant, magna
auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire;
eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et
3 vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. No-
vitate rei Curio permotus praemittit equites, qui primum
impetum sustineant ac morentur; ipse celeriter ab opere
4 deductis legionibus aciem instruit. Equitesque commit-
tunt proelium et, priusquam plane legiones explicari et
consistere possent, tota auxilia regis impedita ac pertur-
bata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in
fugam coniciunt equitatuque omni fere incolumi, quod se
per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum
numerum interficiunt.
1 XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex
castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium
2 Varum perfugiunt. Hi sive, vere quam habuerant opi-
nionem, ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari ser-
viunt — nam quae volumus, et credimus libenter, et
quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus —, con-
firmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse
a Curione, maximeque opus esse, in conspectum exer-
citum venire et colloquendi dare facultatem. Qua opi-

nione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio, atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sextus Quintilius Varus, quem fuisse Corfini supra demonstratum est. Hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis centurionibus idem ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam Quintilius circuire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primam sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpessi, neu pro his pugnarent, a quibus *cum* contumelia perfugae appellarentur. Huc pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hac habita oratione nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

1 (XXVIII)
2 (Hanc nactus ap-)
3 (Huc pauca)
4 (Hac habita)

XXVIIII. At[que] in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingebat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei videbantur. *Erat* civile bellum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant — nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo [qua offerrentur] —; municipia etiam diversis partibus coniuncta — neque enim ex Marsis Paelignisque veniebant U*ticam*, qui *non* [superiore nocte] *tuto a Vari* in Curionis *castra* comm*earent* —. Itaque nonnulli graviores sermones militum [dubia] durius accipiebantur, nonnulli etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.

XXX. Quibus de causis consilio *con*vocato de summa 1

2 rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis castraque Vari oppugnanda censerent, quod huiusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur: postremo praestare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam desertos et circumventos ab suis gravissimum supplicium
3 perpeti. Erant, qui censerent de tertia vigilia in Castra Cornelia recedendum, ut maiore spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur, simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

1 XXXI. Curio utrumque improbans consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimae fugae rationem habere, il-
2 los etiam iniquo loco dimicandum putare. *Qua enim*, inquit, *fiducia et opere et natura loci munitissima castra*
3 *expugnari posse confidimus? Aut vero quid proficimus, si accepto magno detrimento ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non felicitas rerum gestarum exercitus benivolentiam imperatoribus et res adversae*
4 *odia colligant! Castrorum autem mutatio quid habet nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienationem exercitus? Nam neque pudentes suspicari oportet, sibi parum credi, neque improbos scire, sese timeri, quod illis licentiam timor augeat noster, his studia de-*
5 *minuat. Quod si iam*, inquit, *haec explorata habeamus, quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino falsa aut certe minora opinione esse confido, quanto haec dissimulari et occultari, quam per*
6 *nos confirmari praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adver-*
7 *sariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt, quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque huiusmodi res aut pudore aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime ad-*
8 *versaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, ut ipse deficiam, atque omnia prius experienda arbitror*

*magnaque ex parte iam me una vobiscum de re iudi-
cium facturum confido.*

XXXII. Dimisso consilio contionem advocat militum. 1
Commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium
Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque aucto-
ritate eorum suam fecerit. *Vos enim vestrumque factum* 2
omnia, inquit, *deinceps municipia sunt secuta, neque
sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi gravis-
sime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio pul-* 3
*sus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit;
Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam
Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Ita-
liam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt,* 4
*qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim
est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire
et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gra-
vius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui
se vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem
veniatis, qui se per vos perisse existimant? An vero in* 5
*Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pul-
sos exercitus? duos superatos duces? duas receptas
provincias? haec acta diebus* XL, *quibus in conspectum
adversariorum venerit Caesar? An, qui incolumes re-* 6
*sistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem in-
certa victoria Caesarem secuti diiudicata iam belli
fortuna victum sequamini, cum vestri officii praemia
percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vo-* 7
*bis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt.
Vosne vero L. Domitium, an vos Domitius deseruit?* 8
*Nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille?
nonne sibi clam vobis salutem fuga petivit? nonne pro-
diti per illum Caesaris beneficio estis conservati? Sa-* 9
*cramento quidem vos tenere qui potuit, cum proiectis
fascibus et deposito imperio privatus et captus ipse in
alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio,
ut eo neglecto sacramerto, quo tenemini, respiciatis
illud, quōd deditione ducis et capitis deminutione sub-
latum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me* 10

offenditis. Qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra expectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis: diligentiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res processit, fortu-
11 *nam cur praetaream? An paenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino nave desiderata traduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum ac naves oneratas abduxerim eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu*
12 *iuvari possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam, Hispaniarum deditionem, Africi belli praeiudicia sequi-*
13 *mini! Equidem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris nomine appellavistis. Cuius si vos paenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum nomen restituite, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.*

1 XXXIII. Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem vero ex contione universi cohortantur, magno sit animo, necubi dubitet proelium committere et suam fidem virtu-
2 temque experiri. Quo facto commutata omnium et voluntate et opinione consensu summo constituit Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem committere, posteroque die productos eodem loco, quo superioribus diebus
3 constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

1 XXXIIII. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiae transire conarentur, expectabat, quo aequiore loco proelium com-

mitteret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus 2
omnis et una levis armaturae interiecti complures, cum se
in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equi- 3
tatum et duas Marrucinorum cohortis mittit; quorum pri-
mum impetum equites hostium non tulerunt, sed admissis
equis ad suos refugerunt: relicti ab his, qui una procur-
rerant levis armaturae, circumveniebantur atque interfi-
ciebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos
fugere et concidi videbat. Tunc Rebilus, legatus Caesa- 4
ris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum
habere usum in re militari sciebat, *Perterritum*, inquit,
*hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis oppor-
tunitate?* Ille unum elocutus, ut memoria tenerent mili- 5
tes ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et
praecurrit ante omnes. Adeoque erat impedita vallis e ut
in ascensu nisi sublevati a suis primi non facile eniteren-
tur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum ti- 6
more et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat,
omnesque se iam ab equitatu circumveniri arbitrabantur.
Itaque priusquam telum adici posset aut nostri propius
accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra
recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Paelignus quidam ex in- 1
fimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen fu-
gientium consecutus magna voce Varum nomine appellans
requirebat, uti unus esse ex eius militibus et monere
aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille saepius appel- 2
latus aspexit ac restitit et, quis esset aut quid vellet,
quaesivit, humerum apertum gladio appetit, paulumque
afuit, quin Varum interficeret; quod ille periculum sub-
lato ad eius conatum scuto vitavit. Fabius a proximis
militibus circumventus interficitur. Hac fugientium mul- 3
titudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter
impeditur, pluresque in eo loco sine vulnere quam in
proelio aut fuga intereunt, neque multum afuit, quin etiam
castris expellerentur, ac nonnulli protinus eodem cursu
in oppidum contenderunt. Sed cum loci natura et muni- 4
tio castrorum aditum prohibebant, tum quod ad proelium

egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad op-
5 pugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exerci-
tum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium inco-
lumibus, ex numero adversariorum circiter DC interfectis
ac mille vulneratis; qui omnes discessu Curionis multique
praeterea per simulationem vulnerum ex castris in oppi-
6 dum propter timorem sese recipiunt. Qua re animad-
versa Varus et terrore exercitus cognito, bucinatore in
castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de ter-
tia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.
1 XXXVI. Postero die Curio obsidere Uticam et vallo
circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens
belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibusdam Caesaris
in se beneficiis illi amicissimi, conventus is, qui ex variis
generibus constaret, terror ex superioribus proeliis ma-
2 gnus. Itaque de deditione omnes iam palam loquebantur,
et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium for-
3 tunas perturbari vellet. Haec cum agerentur, nuntii
praemissi ab rege Iuba venerunt, qui illum adesse cum
magnis copiis dicerent et de custodia ac defensione urbis
hortarentur. Quae res eorum perterritos animos confir-
mavit.
1 XXXVII. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed ali-
quamdiu fides fieri non poterat: tantum habebat suarum
2 rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania res secun-
dae in Africam nuntiis et litteris perferebantur. Quibus
rebus omnibus sublatus nihil contra se regem ausurum
3 existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus
V et XX milibus longe ab Utica eius copias abesse, relictis
4 munitionibus sese in Castra Cornelia recepit. Huc fru-
mentum comportare, castra munire, materiam conferre
coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reli-
5 quusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bel-
lum ducendum aptissima natura loci et munitione et
maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius magna
6 vis iam ex proximis erat salinis eo congesta. Non mate-
ria multitudine arborum, non frumentum, cuius erant
plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum

consensu Curio reliquas copias expectare et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus probatisque consiliis 1
ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Iubam revocatum
finitimo bello et controversiis Leptitanorum restitisse in
regno, Saburram, eius praefectum, cum mediocribus co-
piis missum Uticae appropinquare. His auctoribus te- 2
mere credens consilium commutat et proelio rem commit-
tere constituit. Multum ad hanc rem probandam adiuvat
adulescentia, magnitudo animi, superioris temporis pro-
ventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus inpulsus 3
equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit
ad flumen Bagradam; quibus praeerat Saburra, de quo
ante erat auditum; sed rex omnibus copiis insequebatur
et sex milium passuum intervallo a Saburra consederat.
Equites missi nocte iter conficiunt, inprudentis atque 4
inopinantis hostis aggrediuntur. Numidae enim quadam
barbara consuetudine nullis ordinibus passim consede-
rant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum 5
eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt.
Quo facto ad Curionem equites revertuntur captivosque
ad eum reducunt.

XXXVIIII. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia 1
exierat cohortibus V castris praesidio relictis. Progres-
sus milia passuum VI equites convenit, rem gestam cogno-
vit; e captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit:
respondent Saburram. Reliqua studio itineris conficiendi 2
quaerere praetermittit proximaque respiciens signa, *Vi-
detisne*, inquit, *milites, captivorum orationem cum per-
fugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias mis-
sas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint?
Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut iam de* 3
*praemiis vestris et de referenda gratia cogitare incipia-
mus.* Erant per se magna, quae gesserant equites, prae- 4
sertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine
Numidarum conferretur. Haec tamen ab ipsis inflatius
commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter
praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti 5

homines equique producebantur, ut, quidquid intercede-
ret temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita
6 spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi
iubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga
perterritos adoriri posset. At illi itinere totius noctis con-
fecti subsequi non poterant, atque alii alio loco resiste-
bant. Ne haec quidem *res* Curionem ad spem morabatur.

1 XXXX. Iuba certior factus a Saburra de nocturno
proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos
suae custodiae causa circum se habere consuerat, et pe-
ditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburrae
summisit; ipse cum reliquis copiis elephantisque LX len-
2 tius subsequitur. Suspicatus praemissis equitibus ipsum
affore Curionem Saburra copias equitum peditumque in-
struit atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim
cedant ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum
proelii daturum et, quod rem postulare cognovisset, im-
3 peraturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis
temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex
locis superioribus in campum ducit.

1 XXXXI. Quibus ex locis cum longius esset progressus,
confecto iam labore exercitu XVI milium spatio constitit.
2 Dat suis signum Saburra, aciem constituit et circumire or-
dines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat procul
3 ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest
negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in vir-
tute reponant. Ne militibus quidem, ut defessis, neque
equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pu-
gnandum virtusque deerat; sed hi erant numero CC, re-
4 liqui in itinere substiterant. Hi, quamcumque in partem
impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant, sed ne-
que longius fugientes prosequi nec vehementius equos
5 incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu
6 circuire aciem nostram et aversos proterere incipit. Cum
cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri cele-
ritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordi-
nes suos se recipientes circuibant et ab acie excludebant.
Sic neque in loco manere ordinesque servare neque pro-

currere et casum subire tutum videbatur. Hostium co- 7
piae summissis ab rege auxiliis crebro augebantur; nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes, ut extremo 8
vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem miserabantur aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

XXXXII. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohor- 1
tationes suas neque preces audiri intellegit, unam, ut in miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus proximos colles capere universos atque eo signa inferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus a Saburra equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt 2
et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, 3
praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra contendat, et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio numquam se 4
amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum acceperit, in eius conspectum reversurum confirmat, atque ita proelians interficitur. Equites ex proelio perpauci se re- 5
cipiunt; sed ii, quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XXXXIII. His rebus cognitis Marcius Rufus quaestor 1
in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus adpulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse co- 2
pias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum iamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii classem hostium celeriter advolaturam *suspicarentur*. Itaque perterritis omnibus sibi

3 quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci pro-
perabant. Horum fuga navium onerariarum magistros in-
citabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conve-
4 niebant. Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui
potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitu-
dine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui hoc ti-
more propius adire tardarentur.
1 XXXXIIII. Quibus rebus accidit, ut pauci milites pa-
tresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent
aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes
pervenirent. Reliquae copiae missis ad Varum noctu le-
2 gatorum numero centurionibus sese ei dediderunt. Qua-
rum cohortium milites postero die ante oppidum Iuba
conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam par-
tem eorum interfici iussit, paucos electos in regnum re-
misit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur
3 neque resistere auderet. Ipse equo in oppidum vectus
prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero
erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis [die-
bus], quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit,
diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis
recepit.

C. IULI CAESARIS

DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCVI.] I. Caesar Epiro potitur.

Caesar rebus urbanis compositis, postquam XI dierum dictatura se abdicavit, iterum consul factus Brundisium abit, c. I. II. Pompeius ex Asia magnas copias cogit, c. III—V. *Caesar parte* classis amissa in Graeciam traicit; **M. Octavius**

Pompei legatus frustra Salonas oppugnat, c. VI—VIIII. Caesar iterum per L. Vibullium Rufum praefectum Pompei de pace agit; captis Orico et Apollonia ad Apsum fl. castra ponit; item Pompeius, qui, postquam ex Macedonia advenit, Dyrrhachium occupat, c. X—XIIII. M. Bibulus Pompei legatus, postquam cum classe Caesarem Orici obsedit terraque ab eo prohibitus est, in classe moritur. Caesar tertium frustra de pace agit, adversante maxime T. Labieno, qui ad Pompeium perfugerat, c. XV—XVIIII. Interea in Italia M. Coelius Rufus praetor et T. Annius Milo turbas excitant, sed mox interficiuntur, c. XX—XXII.

II. Res ad Dyrrhachium gestae.

M. Antonius legatus frustra aliquamdiu a L. Scribonio Libone Brundisii obsessus suum cum Caesaris exercitu coniungit; Pompeius Asparagium contendit, c. XXIII—XXX. Q. Caecilius Metellus Pius Scipio postquam Syriam provinciam exhausit, antequam Ephesiam pecuniam tollere posset, a Pompeio [sororis marito] accersitus in Macedoniam properat, c. XXXI—XXXIII. Caesar per tres suos legatos Aetoliam, Thessaliam, Macedoniam occupat, hanc per Cn. Domitium Calvinum, contra quem male rem gerit Scipio, c. XXXIIII—XXXVIII. Cn. Pompeius filius frustra Oricum et Lissum expugnare conatur, c. XXXVIIII. XXXX. Pompeius a Caesare ad Dyrrhachium obsidetur pluribusque proeliis devincitur, c. XXXXI—LV. Caesar postquam Achaiam in deditionem accepit rursusque frustra cum Scipione de pace egit, proditus ab duobus Allobrogibus duplici clade a Pompeio afficitur; captivi a Labieno interficiuntur, c. LVI—LXXI.

III. Pugna Pharsalica.

Caesar oppugnatione dimissa profectus, postquam Pompeianos fiduciae plenos proelio equestri ad Genusum fl. vicit, Cn. Domiti exercitu coniuncto Thessaliam occupat, c. LXXII—LXXXI. Pompeius eum sequitur eiusque exercitus auctus Scipionis copiis quasi explorata victoria gestit, c. LXXXII. LXXXIII. Caesar pugnandi facultatem nactus ad Pharsalum Pompeium fundit fugatque, c. LXXXIIII—LXXXXVIIII. — Interea D. Laelius Pompei legatus Brundisinum portum obsidet; C. Cassius classem Caesaris in Sicilia incendit, c. C. CI. — Caesar fugientem Pompeium persequitur; hic in Aegypto ab Achilla regio praefecto et L. Septimio tribuno militum in navicula interficitur; item in custodia L. Cornelius Lentulus Crus [superioris anni consul], c. CII—CIIII.

IIII. Initia belli Alexandrini.

Caesar postquam iterum Ephesiae pecuniae salutem attulit, Alexandriam *pervenit,* ubi cum Ptolemaei et Cleopatrae de

regno controversias componere vellet, ab Achilla lacessitus proelio superior discedit potiturque Ptolemaeo rege Pharoque insula et Pothinum procuratorem regni interficit, c. CV—CXII.

1 I. Dictatore habente comitia Caesare consules crean-
tur Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo
2 per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis,
cum fides tota Italia esset angustior neque creditae pecu-
niae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos
fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quae-
que earum ante bellum fuisset, atque hae creditoribus
3 traderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tol-
lendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissen-
siones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existi-
4 mationem esse aptissimum existimavit. Itemque praetori-
bus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus
nonnullos ambitus Pompeia lege damnatos illis tempori-
bus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habue-
rat, quae iudicia aliis audientibus iudicibus, aliis senten-
tiam ferentibus singulis diebus erant perfecta, in integrum
restituit, qui se illi initio civilis belli optulerant, si sua
opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus
5 esset, quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim,
prius hos iudicio populi debere restitui quam suo bene-
ficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia
aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.
1 II. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus
perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et ab
2 urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones
XII, equitatum omnem venire iusserat. Sed tantum na-
vium reperit, ut anguste XV milia legionariorum militum,
DC equites transportari possent. Hoc unum [inopia na-
vium] Caesari ad celeritatem conficiendi belli defuit.
3 Atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur,
quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter
ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis
autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberri-
mis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum
*valitudine tempt*averat.

III. Pompeius annuum spatium ad comparandas co- 1
pias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum
fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra,
Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Ae-
gypto classem coëgerat, magnam omnibus locis aedifican-
dam curaverat, magnam imperatam Asiae, Syriae regibus- 2
que omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achaiae
populis pecuniam exegerat, magnam societates earum pro-
vinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

IIII. Legiones effecerat civium Romanorum VIIII: V 1
ex Italia, quas traduxerat: unam ex Cilicia veteranam,
quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex
Creta et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a
superioribus imperatoribus in his provinciis consederant;
duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas cura-
verat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeo- 2
tia, Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones
distribuerat; his Antonianos milites admiscuerat. Praeter 3
has expectabat cum Scipione ex Syria legiones II. Sagit-
tarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria reliquis-
que civitatibus III milia numero habebat, funditorum co-
hortes sexcenarias II, equitum VII milia. Ex quibus DC
Gallos Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappado-
cia; ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et
Sadalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus 4
Rhascypolis praeerat, excellenti virtute; D ex Gabinianis
Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius
praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pom-
peius filius cum classe adduxerat; DCCC ex servis pasto-
ribusque suis suorum*que* coëgerat; CCC Tarcondarius 5
Castor et Donnilaus ex Gallograecia dederunt — horum
alter una venerat, alter filium miserat —; CC ex Syria a
Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tri-
buit, missi erant, in his plerique hippotoxotae. Huc 6
Dardanos, Bessos partim mercennarios, partim imperio
aut gratia comparatos, item Macedones, Thessalos ac re-
liquarum gentium et civitatum adiecerat atque eum, quem
supra *demonstravimus,* numerum expleverat.

1 V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ae-
gypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparave-
2 rat. Hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis
maritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohi-
beret, eiusque rei causa omni ora maritima classem
3 disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius,
Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius,
Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque
4 Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius. Toti ta-
men officio maritumo M. Bibulus praepositus cuncta ad-
ministrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

1 VI. Caesar, ut Brundisium venit, contionatus apud
milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum
esset perventum, aequo animo mancipia atque impedi-
menta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves conscen-
derent, quo maior numerus militum posset imponi,
omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent, con-
clamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcum-
que imperavisset, se aequo animo esse facturos, II. Non.
2 Ian. naves solvit. Impositae, ut supra demonstratum est,
3 legiones VII. Postridie terram attigit Germiniorum. Saxa
inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem et
portus omnes timens, quod teneri ab adversariis arbitra-
bantur, ad eum locum, qui appellabatur Palaeste, omni-
bus navibus ad unam incolumibus milites exposuit.

1 VII. Erant Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus
cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D. Laelii prae-
2 erant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque
illi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, cum Caesar
omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus
erant constratae IIII, neque Bibulus impeditis navibus
dispersisque remigibus satis mature occurrit, quod prius
ad continentem visus est Caesar, quam de eius adventu
fama omnino in eas regiones perferretur.

1 VIII. Expositis militibus naves eadem nocte Brundi-
sium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equita-
2 tusque transportari possent. Huic officio praepositus erat
Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis

legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves
neque usae nocturna aura in redeundo offenderunt. Bibu- 3
lus enim Corcyrae certior factus de adventu Caesaris
sperans, alicui se parti onustarum navium occurrere posse,
inanibus occurrit et nactus circiter XXX in eas indiligen-
tiae suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit
eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, ma-
gnitudine poenae reliquos terreri sperans. Hoc confecto 4
negotio a Sasonis ad Curici portum stationes litoraque
omnia longe lateque classibus occupavit, custodiisque
diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus
excubans neque ullum laborem aut munus despiciens ne-
que subsidium expectans, si in Caesaris complexum ve-
nire posset, ...
. . . .

VIIII. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius 1
cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi con-
citatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Caesaris
amicitia avertit; conventum Salonis cum neque pollicita- 2
tionibus neque denuntiatione periculi permovere posset,
oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci
natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, li- 3
gneis effectis turribus, his sese munierunt et, cum essent
infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum cre-
bris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descen-
derunt servosque omnes puberes liberaverunt et prae-
sectis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt.
Quorum cognita sententia Octavius quinis castris oppidum 4
circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnatio-
nibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati ma- 5
xime a re frumentaria laborabant. Cui rei missis ad
Caesarem legatis auxilium ab eo petebant; reliqua, ut
poterant, incommoda per se sustinebant. Et longo inter- 6
posito spatio cum diuturnitas oppugnationis neglegentio-
res Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani
temporis discessu eorum, pueris mulieribusque in muro
dispositis, ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur,
ipsi manu *facta cum iis*, quos nuper [maximi] liberave-

7 rant, in proxima Octavi castra inruperunt. His expugna-
tis eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta
et deinceps reliqua, omnibusque eos castris expulerunt et
magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium
in naves confugere coëgerunt. [Hic fuit oppugnationis
8 exitus.] Iamque hiems adpropinquabat, et tantis detri-
mentis acceptis Octavius desperata oppugnatione oppidi
Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

1 X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompei
praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque
ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hi-
2 spania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudica-
verat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret,
eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere in-
3 tellegebat. Erat autem haec summa mandatorum: debere
utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere
4 neque amplius fortunam periclitari. Satis esse magna
utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et
praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent:
5 illum Italia expulsum amissa Sicilia et Sardinia duabus-
que Hispaniis et cohortibus *in* Italia atque Hispania ci-
vium Romanorum centum atque XXX; se morte Curionis
et detrimento Africani exercitus tanto militumque dedi-
6 tione ad Curictam. Proinde sibi ac reipublicae parce-
rent, *cum*, quantum in bello fortuna posset, iam ipsi in-
7 commodis suis satis essent documento. Hoc unum esse
tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et
pares ambo viderentur; si vero alteri paulum modo tri-
buisset fortuna, non esse usurum condicionibus pacis
eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte con-
8 tentum, qui se omnia habiturum confideret. Condiciones
pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae
9 ab senatu et a populo peti debere. Interea et rei-
publicae et ipsis placere oportere, si uterque in con-
tione statim iuravisset, se triduo proximo exercitum
10 dimissurum. Depositis armis auxiliisque, quibus nunc
confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore
11 *utrumque contentum*. [Haec quo facilius Pompeio pro-

bari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias
dimissurum.]

XI. Vibullius his expositis [Corcyrae] non minus ne- 1
cessarium esse existimavit, de repentino adventu Caesaris
Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere
posset, antequam de mandatis agi inciperet*ur*, atque ideo
continuato nocte ac die itinere atque [omnibus copiis]
mutatis ad celeritatem iumentis ad Pompeium contendit
et adesse Caesarem nuntiavit. Pompeius erat eo tempore 2
in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam
Dyrrhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus maio-
ribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae
maritumae civitates occuparet. At ille expositis militibus 3
eodem die Oricum proficiscitur. Quo cum venisset, L. Tor-
quatus, qui iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque
ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum
defendere, cum Graecos murum ascendere atque arma
capere iuberet, illi autem se contra imperium populi Ro- 4
mani pugnaturos esse negarent, oppidani [autem] etiam
sua sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis
omnibus auxiliis portas aperuit et se atque oppidum Cae-
sari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora 1
Apolloniam proficiscitur. Cuius adventu audito L. Stabe-
rius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque
eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere coepit.
Illi vero daturos se negare neque portas consuli praeclu- 2
suros, neque sibi iudicium sumpturos contra atque omnis
Italia populusque Romanus iudicavisset. Quorum cognita 3
voluntate clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Cae-
sarem legatos mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequun- 4
tur Bullidenses, Amantini et reliquae finitimae civitates
totaque Epiros, et legatis ad Caesarem missis, quae im-
peraret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant 1
Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis
eo nocturnisque itineribus contendit. Simul Caesar ap- 2
propinquare *dicebatur*: *tan*tusque terror incidit eius exer-

citui, quod properans noctem diei coniunxerat neque iter
intermiserat, ut paene omnes ex Epiro finitimisque regi-
onibus signa relinquerent, complures arma proicerent, ac
3 fugae simile iter videretur. Sed cum prope Dyrrhachium
Pompeius constitisset castraque metari iussisset, perter-
rito etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iurat-
que, se eum non deserturum eundemque casum subitu-
4 rum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui
iurant legati; tribuni militum centurionesque secuntur,
5 atque idem omnis exercitus iurat. Caesar praeoccupato
itinere ad Dyrrhachium finem properandi facit castraque
ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut ca-
stellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent [prae-
sidio], ibique reliquarum ex Italia legionum adventum
6 expectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem
Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris eo
copias omnes auxiliaque conduxit.

1 XIIII. Calenus legionibus equitibusque Brundisi in
naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum
navium facultatem habebat, naves solvit, paulumque a
portu progressus litteras a Caesare accipit, quibus est
certior factus, portus litoraque omnia classibus adversa-
2 riorum teneri. Quo cognito se in portum recipit navesque
omnes revocat. Una ex his, quae perseveravit neque im-
perio Caleni optemperavit, quod erat sine militibus pri-
vatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a
3 Bibulo expugnata est; qui de servis liberisque omnibus
ad impuberes supplicium sumit et ad unum interficit. Ita
exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus
constitit.

1 XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum
classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem
prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibe-
2 batur: praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare
tenebantur, neque lignandi atque aquandi neque naves ad
3 terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna diffi-
cultate, summisque angustiis rerum necessariarum pre-
mebantur, adeo ut cogerentur sicuti reliquum commeatum

ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis suppor-
tare, atque etiam uno tempore accidit, ut difficilioribus 4
usi tempestatibus ex pellibus, quibus erant tectae naves,
nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen diffi- 5
cultates patienter atque aequo animo ferebant neque sibi
nudanda litora et relinquendos portus existimabant. Sed 6
cum essent, in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo
cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum
M'. Acilio et Statio Murco legatis, quorum alter oppidi
muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se de
maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi facultas detur.
Huc addunt pauca rei confirmandae causae, ut de compo- 7
sitione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint indu-
tiae, atque ab iis impetrant. Magnum enim, quod adfere- 8
bant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere,
et profectum aliquid Vibulli mandatis existimabatur.

XVI. Caesar eo tempore cum legione una profectus 1
ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam
expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum,
oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per 2
litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli legionem
relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo cum venisset, evo- 3
cantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat
Bibulum, quod is iracundia summa erat inimicitiasque
habebat etiam privatas cum Caesare ex aedilitate et prae-
tura conceptas: ob eam causam colloquium vitasse, ne
res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia
impedirentur. Summam *suam* esse ac fuisse semper 4
voluntatem, ut componeretur atque ab armis discederetur,
sed potestatem eius rei nullam habere, propterea quod
de consilii sententia summam belli rerumque omnium
Pompeio permiserint. Sed postulatis Caesaris cognitis 5
missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se actu-
rum hortantibus ipsis. Interea manerent indutiae, dum
ab illo rediri posset, neve alter alteri noceret. Huc addit
pauca de causa et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cae- 1
sar existimavit, *neque nunc*, ut memoriae prodantur, satis

2 causae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos sibi ad
Pompeium sine periculo mittere liceret, idque ipsi fore
3 reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod
ad indutias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut
illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua
4 terraque eos prohiberet. Si hoc sibi remitti vellent, re-
mitterent ipsi de maritumis custodiis; si illud tenerent,
se quoque id retenturum. Nihilo minus tamen agi posse
de compositione, ut haec non remitterentur, neque hanc
5 rem esse impedimenti loco. Ille neque legatos Caesaris
recipere neque periculum praestare eorum, sed totam rem
ad Pompeium reicere: unum instare de indutiis vehemen-
6 tissimeque contendere. Quem ubi Caesar intellexit prae-
sentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem ora-
tionem instituisse neque ullam spem aut condicionem
pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.
1 XVIII. Bibulus multos dies terra prohibitus et gra-
viore morbo ex frigore ac labore inplicitus, cum neque
curari posset neque susceptum officium deserere vellet,
2 vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo ad neminem
unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque
3 classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius se-
dato tumultu, quem repentinus Caesaris adventus conci-
taverat, ubi primum e re visum est, adhibito Libone et
L. Lucceio et Theophane, quibus*cum* communicare de
maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cae-
4 saris agere instituit. Quem ingressum in sermonem Pom-
peius interpellavit et loqui plura prohibuit. *Quid mihi,*
inquit, *aut vita aut civitate opus est, quam beneficio*
Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non po-
terit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus
5 *existimabor*. Bello perfecto ab iis Caesar haec facta co-
gnovit, qui sermoni interfuerunt; conatus tamen nihilo
minus est aliis rationibus, per colloquia de pace agere.
1 XVIIII. Inter bina castra Pompei atque Caesaris unum
flumen [tantum] intererat Apsus, crebraque inter se col-
loquia milites habebant, neque ullum interim telum per
2 *pactiones* loquentium traiciebatur. Mittit P. Vatinium le-

atum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad
acem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce
ronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace tuto le-
atos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo
raedonibusque licuisset, praesertim cum id agerent, ne
ives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter 3
ocutus est, ut de sua atque omnium salute debebat, si-
entioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est 4
b altera parte, Aulum Varronem profiteri, se altera die
d conloquium venturum atque *eundem* visurum, quem-
dmodum tuto legati venire et, quae vellent, exponere
ossent; certumque ei rei tempus constituitur. Quo cum 5
sset postero die ventum, magna utrimque multitudo con-
enit, magnaque erat expectatio eius rei, atque omnium
nimi intenti esse ad pacem videbantur. Qua ex frequen- 6
ia Titus Labienus prodit, sed missa oratione de pace lo-
ui *elate* atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum 7
nediam orationem interrumpunt subito undique tela in-
nissa; quae ille obtectus armis militum vitavit; vulneran-
ur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius,
. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. Tum La- 8
ienus: *Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis
isi Caesaris capite relato pax esse nulla potest.*

XX. Isdem temporibus M. Coelius Rufus praetor 1
ausa debitorum suscepta initio magistratus tribunal suum
uxta C. Treboni, praetoris urbani, sellam collocavit et, si
uis appellavisset de aestimatione et de solutionibus, quae
er arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore
uxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti et hu- 2
nanitate Treboni, qui his temporibus clementer et mo-
lerate ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent,
quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse in- 3
piam excusare et calamitatem aut propriam suam aut
emporum queri et difficultates auctionandi proponere
tiam mediocris est animi; integras vero tenere posses-
iones, qui se debere fateantur, cuius animi aut cuius in-
udentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur 4
iemo. *Atque ipsis, ad* quorum commodum pertinebat,

5 durior inventus est Coelius. Set ab hoc profectus initio,
ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem
promulgavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae
solvantur.

1 XXI. Cum resisteret Servilius consul reliquique ma-
gistratus, et minus opinione sua efficeret, ad hominum
excitanda studia sublata priore lege duas promulgavit,
unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus
2 donavit, aliam tabularum novarum, impetuque multitudi-
nis in C. Trebonium facto et nonnullis vulneratis eum
3 de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul
ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica re-
movendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu pro-
4 hibuit et contionari conantem de rostris deduxit. Ille
ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad Cae-
sarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis, qui
Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque eo in
Italiam evocato, quod magnis muneribus datis gladiato-
riae familiae reliquias habebat, sibi coniunxit atque eum
5 in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse
cum Casilinum venisset, unoque tempore signa eius mili-
taria atque arma Capuae essent comprensa et familia Nea-
poli visa, quae proditionem oppidi appararet, patefactis
consiliis exclusus Capua et periculum veritus, quod con-
ventus arma ceperat atque eum hostis loco habendum ex-
istimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit.

1 XXII. Interim Milo dimissis circum municipia litteris,
se ea, quae faceret, iussu atque imperio facere Pompei,
quae mandata ad se per Vibullium delata essent, quos ex
2 aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos
cum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis
Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo cum a
Q. Pedio praetore cum legione . . . ., lapide
3 ictus ex muro periit. Et Coelius profectus, ut dictitabat,
ad Caesarem pervenit Thurios. Ubi cum quosdam eius
municipii sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque
Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam
4 *polliceretur, ab his* est interfectus. Ita magnarum initia

rerum, quae occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo profectus ab Orico cum classe, cui prae- 1
erat, navium L Brundisium venit insulamque, quae contra portum Brundisinum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam 2
nactus incendit et unam frumento onustam abduxit magnumque nostris terrorem iniecit, et noctu militibus ac sagittariis in terram expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIIII. Erat eo tempore Antonius Brundisii; *is* vir- 1
tute militum confisus scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contexit eoque milites delectos inposuit atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisi faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has cum audacius progressas Libo vidis- 2
set, sperans intercipi posse quadriremes V ad eas misit. Quae cum navibus nostris *ap*propinquassent, nostri veterani in portum refugiebant, illi studio incitati incautius sequebantur. Iam ex omnibus partibus subito Antonianae 3
scaphae signo dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram 4
maritumam ab Antonio dispositis aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo discessit a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi iam menses erant et hiems praecipita- 1
verat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant. Ac nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. Quanto- 2

que eius amplius processerat temporis, tanto erant ala-
criores ad custodias, qui classibus praeerant, maioremque
fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompei litteris
castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non
prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent;
duriusque cotidie tempus ad transportandum saevioribus
3 ventis expectabat. Quibus rebus permotus Caesar Brun-
disium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum
ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad litora Apol-
loniatium *sive ad Labeatium* cursum dirigere atque eo
4 naves eicere possent. Haec a custodiis classium loca ma-
xime vacabant, quod se longius *a* portibus committere
non auderent.

1 XXVI. Illi adhibita audacia et virtute administranti-
bus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis militibus
hortantibus neque ullum periculum pro salute Caesaris
recusantibus, nacti Austrum naves solvunt atque altero
2 die Apolloniam [Dyrrhachium] praetervehuntur. Qui cum
essent ex continenti visi, Coponius, qui Dyrrhachi classi
Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et cum iam no-
stris remissiore vento adpropinquasset, idem Auster in-
3 crebuit nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam
causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia
nautarum [et] vim tempestatis superari posse sperabat
praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo se-
4 cius sequebatur. Nostri usi fortunae beneficio tamen im-
petum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti
portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia
passuum III, eo naves introduxerunt — qui portus ab
Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus — leviusque
5 tempestatis quam classis periculum aestimaverunt. Quo
simulatque intro est itum, incredibili felicitate Auster,
qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

1 XXVII. Hic subitam commutationem fortunae videre
licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus
recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de
2 suo timere cogebantur. Itaque tempore commutato tem-
pestas et nostros texit et naves Rhodias afflixit, ita ut ad

unam omnes constratae numero XVI eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos adlisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves duae tardius cursu confecto 1
in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt.
Has scaphis minoribusque navigiis compluribus summis- 2
sis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et incolumitatem
deditis pollicebatur. Harum altera navis CCXX e legione 3
tironum sustulerat, altera ex veterana paulo minus CC.
Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in 4
animi firmitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti iureiurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt; qui omnes ad eum perducti contra religionem iurisiurandi in
eius conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae 5
legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt, et tractandis condicionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore gubernatorem in
terram navem eicere cogunt, ipsi idoneum locum nacti 6
reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritumae adservabant, circiter CCCC, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et nonnullis eorum interfectis incolumes se ad nostros receperunt.

XXVIIII. Quo facto conventus civium Romanorum, 1
qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar adtribuerat muniendumque curaverat, Antonium recipit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi timens *ex* oppido
fugit et ad Pompeium pervenit. Ex*positis* omnibus copiis 2
Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque trans-
portandos, *pontones,* *quod* est genus navium Gallicarum, 3

Lissi relinquit, hoc consilio, ut, si forte Pompeius vacuam existimans Italiam eo traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

1 XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas terra direxerant, sed quo essent eae delatae, primis diebus
2 ignorabant. Cognitaque re diversa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio coniungeret, Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret,
3 si imprudentes ex insidiis adoriri posset; eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt, Pompeius clam et noctu, Caesar palam at-
4 que interdiu. Sed Caesari circuitu maiore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset; Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat,
5 magnis itineribus ad Antonium contendit, atque eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit suosque omnes in castris continuit ignesque
6 fieri prohibuit, quo occultior esset eius adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad Caesarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero
7 die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

1 XXXI. His temporibus Scipio detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis imperatorem se appella-
2 verat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias, item ab publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab isdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae im-
3 peraverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones

equitesque ex Syria deduxerat. Summamque in sollicitu- 1
dinem ac timorem Parthici belli provincia cum venisset,
ac nonnullae militum voces cum audirentur, sese, contra
hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem
arma non laturos, deductis Pergamum atque in locuple-
tissimas urbes in hiberna legionibus maximas largitiones
fecit et confirmandorum militum causa diripiendas his
civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota 1
provincia exigebantur. Multa praeterea generatim ad
avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac 2
liberorum tributum inponebatur; columnaria, ostiaria,
frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae
imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat,
hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non so- 3
lum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum
imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime
crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habeba-
tur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia, dif- 4
ferta praefectis atque exactoribus, qui praeter impera-
tas pecunias suo etiam privato compendio serviebant:
dictitabant enim, se domo patriaque expulsos omnibus
necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem
turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae 5
usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, uni-
versis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem
diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum pro-
vinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob 6
eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in sin-
gulos conventus singulasque civitates certae pecuniae
imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigi
dictitabant; publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis
anni vectigal promutuum.

XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas 1
antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certaque eius
rei die constituta cum in fanum ventum esset adhibitis
compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio,
litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum

legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu ve-
2 nire omniaque post [ea quae] haberet. His litteris acce-
ptis, quos advocaverat, dimittit; ipse iter in Macedoniam
parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec
res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

1 XXXIIII. Caesar Antoni exercitu coniuncto deducta
Orico legione, quam tuendae orae maritumae causa po-
suerat, temptandas sibi provincias longiusque proceden-
2 dum existimabat; et cum ad eum ex Thessalia Aetoliaque
legati venissent, qui praesidio misso pollicerentur earum
gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum
cum legione tironum, quae appellabatur XXVII., atque
equitibus CC in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum
cohortibus V paucisque equitibus in Aetoliam misit; ma-
xime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumen-
3 taria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvi-
num cum legionibus duabus, XI. et XII., et equitibus D
4 in Macedoniam proficisci iussit; cuius provinciae ab ea
parte, quae libera appellabatur, Menedemus, princeps
earum regionum, missus legatus omnium suorum excel-
lens studium profitebatur.

1 XXXV. Ex his Calvisius primo adventu summa
omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adver-
sariorum Calydone et Naupacto deiectis omni Aetolia po-
2 titus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit.
Hic cum essent factiones duae, varia voluntate civitatum
utebatur: Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeia-
nis rebus studebat; Petraeus, summae nobilitatis adole-
scens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe iuvabat.

1 XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedo-
niam venit; et cum ad eum frequentes civitatum legatio-
nes convenire coepissent, nuntiatum est, adesse Scipio-
nem cum legionibus, magna opinione et fama omnium:
2 nam plerumque in novitate *rei* fama antecedit. Hic nullo
in loco Macedoniae moratus magno impetu tetendit ad
Domitium et, cum ab eo milia passuum XX afuisset, su-
bito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit.
3 Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nun-

tiaretur, et quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Aliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus VIII praesidio impedimentis legionum reliquit castellumque ibi muniri iussit. Eodem tem- 4
pore equitatus regis Cotyis ad castra Cassi advolavit, qui circum Thessaliam esse consuerat. Tum timore perterri- 5
tus Cassius cognito Scipionis adventu visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem properantem se- 6
qui litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris 7
acceptis consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die 8
ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio biduum *in* castris stativis moratus ad 1
flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado traducit et castris positis postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum 2
non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. Sed cum esset inter bina castra campus circiter milium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit, ille a vallo non discedere perseveravit. Ac tamen 3
aegre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cum 4
cognovisset Scipio, suspicatus, fore ut postero die aut invitus dimicare cogeretur aut magna cum infamia castris se contineret, qui magna cum expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum et noctu ne *conclamatis quidem vasis* flumen transit atque in eandem

partem, ex qua venerat, redit ibique prope flumen edito
5 natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis
noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superiori-
bus fere diebus nostri pabulari consuerant; et cum coti-
diana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii,
6 venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri
fortiter impetum eorum tulerunt celeriterque ad suos
quisque ordines rediit atque ultro universi in hostes im-
7 petum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis,
reliquis in fugam coniectis, duobus amissis in castra se
receperunt.

1 XXXVIII. His rebus gestis Domitius sperans, Scipio-
nem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei
frumentariae adductum castra movere, vasisque militari
more conclamatis progressus milia passuum III loco ido-
neo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit.
2 Scipio ad sequendum paratus equitum magnam partem
ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit.
3 Qui cum essent progressi, primaeque turmae insidias in-
travissent, ex fremitu equorum inlata suspicione ad suos
se recipere coeperunt, quique hos sequebantur, celerem
4 eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri cognitis
[hostium] insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas
nacti turmas exceperunt, *quarum perpauci fuga salu-
tem sibi reppererunt* — in his fuit M. Opimius praefectus
equitum —; reliquos omnes earum turmarum aut inter-
fecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

1 XXXVIIII. Deductis orae maritimae praesidiis Cae-
sar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici oppidi
tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium longa-
rum tradidit, quas ex Italia traduxerat. Huic officio op-
2 pidoque Manius Acilius legatus praeerat. Is naves no-
stras interiorem in portum post oppidum reduxit et ad
terram deligavit faucibusque portus navem onerariam
submersam obiecit et huic alteram coniunxit; super quas
turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit et
militibus complevit tuendamque ad omnes repentinos ca-
sus tradidit.

XXXX. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius, 1
qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submersamque navim remulco multisque contendens funibus adduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus adgressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco integrosque semper defatigatis summittens et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi temptans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine
telorum nostros vicit, deiectisque defensoribus, qui omnes 2
scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturaliter obiectam, quae paeneinsulam oppidum effecerat, quattuor*que*
biremes subiectis scutulis [inpulsas vectibus] in interiorem partem traduxit. Ita ex utraque parte naves longas 3
adgressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes,
IIII ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto ne- 4
gotio D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia inportari in oppidum prohibebat. Ipse Lissum profectus naves onera- 5
rias XXX a M. Antonio relictas intra portum aggressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde discessit.

XXXXI. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium 1
esse cognovit, eodem cum exercitu profectus expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, tertio die [Macedoniam] ad Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et postridie eductis omnibus copiis acie instructa decernendi postetatem
Pompeio fecit. Ubi illum suis locis se tenere animadver- 2
tit, reducto in castra exercitu aliud sibi consilium capien-
dum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis ma- 3
gno circuitu difficili angustoque itinere Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum
totius*que belli apparatum* eo contulisset, ut accidit. Pom- 4

peius enim primo ignorans eius consilium, quod diverso
ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei
frumentariae compulsum discessisse existimabat; postea
per exploratores certior factus postero die castra movit,
5 breviore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod
fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo
animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere inter-
misso mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen
Pompei procul cerneretur, atque ibi castra posuit.

1 XXXXII. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi pro-
positum tenere non potuit, secundo usus consilio edito
loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus me-
diocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra
2 communit. Eo partem navium longarum convenire, fru-
mentum commeatumque ab Asia atque omnibus regioni-
3 bus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius
bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus
desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeia-
nis tenebantur classesque ipsius, quas hieme in Sicilia,
Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumen-
tariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatum misit,
quodque hae regiones aberant longius, locis certis hor-
rea constituit vecturasque frumenti finitimis civitatibus
4 descripsit. Item Lisso Parthinisque et omnibus castellis,
5 quod esset frumenti, conquiri iussit. Id erat perexiguum
cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et mon-
tuosa, ac plerumque frumento utuntur inportato, tum
quod Pompeius haec providerat et superioribus diebus
praedae loco Parthinos habuerat frumentumque omne
conquisitum spoliatis effossisque eorum domibus per equi-
tes comportarat.

1 XXXXIII. Quibus rebus cognitis Caesar consilium
capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei
permulti editi atque asperi colles. Hos primum praesi-
2 diis tenuit castellaque ibi communit. Inde, ut loci cuius-
que natura ferebat, ex castello in castellum perducta
3 munitione circumvallare Pompeium instituit, haec spe-
ctans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque

Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui subportare posset, simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam inutilem efficeret, tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

XXXXIIII. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque 1
discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela,
arma, tormenta ibi collocaverat frumentumque exercitui
navibus subportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut 2
extremam rationem belli sequens quam plurimos colles
occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret
Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret;
idque accidit. Castellis enim XXIIII effectis XV milia 3
passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim
iumenta pasceret. Atque ut nostri perpetuas munitiones 4
habebant perductas ex castellis in proxima castella, ne
quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum
adorirentur [timebant], ita illi interiore spatio perpetuas
munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare
atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi ope- 5
ribus vincebant, quod et numero militum praestabant et
interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae cum 6
erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XXXXV. In occupandis praesidiis magna vi uterque 1
nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret, Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo

circuitu occuparet; crebraque ob eam causam proelia
2 fiebant. In his cum legio Caesaris nona praesidium quod-
dam occupavisset et munire coepisset, huic loco propin-
quum et contrarium collem Pompeius occupavit nostros-
3 que opere prohibere coepit, et cum una ex parte prope
aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribus-
que circumiectis, postea levis armaturae magna multitu-
dine missa tormentisque prolatis munitiones impediebat;
neque erat facile nostris uno tempore propugnare et mu-
4 nire. Caesar cum suos ex omnibus partibus vulnerari
videret, recipere se iussit et loco excedere. Erat per de-
5 clive receptus. Illi autem hoc acrius instabant neque re-
gredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum
6 relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud
suos Pompeius dixisse: non recusare se, quin nullius
usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento
legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere es-
sent progressae.

1 XXXXVI. Caesar receptui suorum timens crates ad
extremum tumulum contra hostem proferri et adversas
locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis militi-
bus obduci iussit locumque in omnes partes quam ma-
2 xime impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut
praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus com-
3 paratis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius
atque audacius nostros premere et instare coeperunt cra-
tesque pro munitione obiectas propulerunt, ut fossas
4 transcenderent. Quod cum animadvertisset Caesar, veri-
tus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque de-
trimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Anto-
nium, qui ei legioni praeerat, cohortatus tuba signum
5 dari atque in hostes impetum fieri iussit. Milites legionis
VIIII. subito conspirati pila coniecerunt et ex inferiore loco
adversus clivum incitati cursu praecipites Pompeianos
egerunt et terga vertere coëgerunt; quibus ad recipien-
dum crates disiectae longuriique obiecti et institutae fos-
6 sae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis
habebant sine detrimento discedere, compluribus inter-

fectis V omnino suorum amissis quietissime se receperunt pauloque citra eum locum morati aliis comprehensis collibus munitiones perfecerunt.

XXXXVII. Erat nová et inusitata belli ratio cum tot 1
castellorum numero tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus.
Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos 2
atque infirmos hostes adorti aut proelio superatos aut aliqua offensione permotos continuerunt, cum ipsi numero equitum militumque praestarent; causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohiberent. At tum integras atque incolumes copias 3
Caesar inferiore militum numero continebat, cum illi omnium rerum copia abundarent: cotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum subportarent, neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem 4
consumptis omnibus longe lateque frumentis summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientia milites 5
ferebant. Recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos labore et patientia maximum bellum confecisse; meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum gentium victores discessisse. Non, illis or- 6
deum cum daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honòre habebant.

XXXXVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, 1
qui *conva*luerant *ex* vulneribus, quod appellatur chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex 2
hoc effectos panes, cum in colloquiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

XXXXVIIII. Iamque frumenta maturescere incipie- 1
bant, atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant; crebraeque voces militum *in vigiliis colloquiis*que audiebantur, prius se cor-

tice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus
2 dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant,
equos eorum tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti
autem ipsos valetudine non bona cum angustiis loci et
odore taetro ex multitudine cadaverum et cotidianis labo-
ribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia adfectos.
3 Omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare per-
tinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus ob-
struxerat, atque ut erant loca montuosa et ad specus
angustiae vallium, has sublicis in terram demissis prae-
4 sepserat terramque adiecerat, ut aquam contineret. Ita-
que illi necessario loca sequi demissa ac palustria et pu-
teos fodere cogebantur atque hunc laborem ad cotidiana
opera addebant; qui tamen fontes a quibusdam praesidiis
5 aberant longius et celeriter aestibus exarescebant. At
Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae
copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter fru-
mentum abundabat; . . . .
. . . , ... quibus cotidie melius [sub-
terere] *fore* tempus maioremque spem maturitate frumen-
torum proponi videbant.

1 L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi
rationes reperiebantur. Illi, cum animadvertissent ex
ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare,
silentio adgressi universi intra multitudinem sagittas con-
2 iciebant et se confestim ad suos recipiebant. Quibus re-
bus nostri usu docti haec reperiebant remedia, ut alio
loco ignes facerent . . . .
. . . .
. . . .

1 LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens
castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum le-
gionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi Pom-
2 peiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum
tulerunt, primisque deiectis reliqui se verterunt et loco
3 cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prose-
querentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si
acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finire.

Cuius consilium reprehendendum non videtur. Aliae enim 4
sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere
ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere
debet. Sulla a Caesare *praesidio* castris relictus libera- 5
tis suis hoc fuit contentus neque proelio decertare voluit,
quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum, ne im-
peratorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis 6
magnam res ad receptum difficultatem adferebat. Nam
ex iniquo progressi loco in summo constiterant: si per
declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes
loco verebantur; neque multum ad solis occasum tempo-
ris supererat: spe enim conficiendi negotii prope in no-
ctem rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore 7
capto consilio Pompeius tumulum quendam occupavit,
qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormento
missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum
communivit omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugna- 1
tum est: nam plura castella Pompeius pariter distinendae
manus causa temptaverat, ne ex proximis praesidiis suc-
curri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis 2
sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero
Germani *extra* munitiones nostras egressi compluribus
interfectis sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad Dyrrha- 1
chium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio
haberetur, ad duo milia numero ex Pompeianis cecidisse
reperiebamus, evocatos centurionesque complures — in
eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, eius, qui prae-
tor Asiam obtinuerat —; signaque sunt militaria sex
relata. Nostri non amplius XX omnibus sunt proeliis de- 2
siderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin 3
vulneraretur, quattuorque ex una cohorte centuriones
oculos amiserunt. Et cum laboris sui periculique testi- 4
monium adferre vellent, milia sagittarum circiter XXX in
castellum coniecta Caesari renuntiaverunt, scutoque ad
eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo fora-
mina CXX. Quem Caesar, ut erat de se meritus et de re- 5

publica, donatum milibus CC *conlaud*a*tum*que ab octavis
ordinibus ad primipilum se traducere pronuntiavit — eius
enim opera castellum magna ex parte conservatum esse
constabat — cohortemque postea duplici stipendio, fru-
mentariis, pecuariis militaribusque donis amplissime
donavit.

1 LIIII. Pompeius noctu magnis additis munitionibus
reliquis diebus turres extruxit et in altitudinem pedum
XV effectis operibus vineis eam partem castrorum obte-
2 xit, et quinque intermissis diebus alteram noctem sub-
nubilam nactus extructis omnibus castrorum partibus et
ad impediendum obtectis, tertia inita vigilia silentio exer-
citum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

1 LV. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in
aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio
decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones sub-
iceret; tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne
2 telo tormentove adici posset. Pompeius autem, ut famam
opinionemque hominum teneret, sic pro castris exercitum
constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis
quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis pro-
tegi posset.

1 LVI. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium
Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, re-
ceptis temptandam sibi Achaiam ac paulo longius progre-
2 diendum existimabat Caesar. Itaque eo Calenum misit
eique Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit.
3 Quorum cognito adventu Rutilius Lupus, qui Achaiam
missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire insti-
4 tuit, ut Achaia Fufium prohiberet. Calenus Delphos,
Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum rece-
pit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civita-
tes circummissis legationibus amicitia Caesari conciliare
studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

1 LVII. Haec cum in Achaia atque apud Dyrrhachium
gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse con-
staret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum
A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo

Cuius consilium reprehendendum non videtur. Aliae enim 4
sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere
ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere
debet. Sulla a Caesare *praesidio* castris relictus libera- 5
tis suis hoc fuit contentus neque proelio decertare voluit,
quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum, ne im-
peratorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis 6
magnam res ad receptum difficultatem adferebat. Nam
ex iniquo progressi loco in summo constiterant: si per
declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes
loco verebantur; neque multum ad solis occasum tempo-
ris supererat: spe enim conficiendi negotii prope in no-
ctem rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore 7
capto consilio Pompeius tumulum quendam occupavit,
qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormento
missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum
communivit omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugna- 1
tum est: nam plura castella Pompeius pariter distinendae
manus causa temptaverat, ne ex proximis praesidiis suc-
curri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis 2
sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero
Germani *extra* munitiones nostras egressi compluribus
interfectis sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad Dyrrha- 1
chium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio
haberetur, ad duo milia numero ex Pompeianis cecidisse
reperiebamus, evocatos centurionesque complures — in
eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, eius, qui prae-
tor Asiam obtinuerat —; signaque sunt militaria sex
relata. Nostri non amplius XX omnibus sunt proeliis de- 2
siderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin 3
vulneraretur, quattuorque ex una cohorte centuriones
oculos amiserunt. Et cum laboris sui periculique testi- 4
monium adferre vellent, milia sagittarum circiter XXX in
castellum coniecta Caesari renuntiaverunt, scutoque ad
eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo fora-
mina CXX. Quem Caesar, ut erat de se meritus et de re- 5

2 Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi
ob has causas amplissimos magistratus mandaverat atque
eos extra ordinem in senatum legendos curaverat agros-
que in Gallia ex hostibus captos praemiaque rei pecunia-
riae magna tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat.
3 Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore
erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur; sed
freti amicitia Caesaris et stulta ac barbara arrogantia
elati despiciebant suos stipendiumque equitum fraudabant
4 et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi re-
bus permoti universi Caesarem adierunt palamque de
eorum iniuriis sunt questi et ad cetera addiderunt, fal-
sum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium
averterent.

1 LX. Caesar neque tempus illud animadversionis esse
existimans et multa virtuti eorum concedens rem totam
distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites
haberent, monuitque, ut ex sua amicitia omnia expecta-
2 rent et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Ma-
gnam tamen haec res illis offensionem et contemptionem
ad omnes attulit, idque ita esse, cum ex aliorum obiecta-
tionibus tum etiam ex domestico iudicio atque animi con-
3 scientia intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non
se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, disce-
dere a nobis et novam temptare fortunam novasque ami-
4 citias experiri constituerunt. Et cum paucis collocuti
clientibus suis, quibus tantum facinus committere aude-
bant, primum conati sunt praefectum equitum C. Voluse-
num interficere, ut postea bello confecto cognitum est,
ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium videren-
5 tur; postquam id difficilius visum est neque facultas per-
ficiendi dabatur, quam maximas potuerunt, pecunias mu-
tuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere
vellent, multis coëmptis equis ad Pompeium transierunt
cum iis, quos sui consilii participes habebant.

1 LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati
et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis
iumentis venerant virique fortes habebantur et in honore

apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter con-
suetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit
atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles 2
aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, cum paene
cotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero
universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earum-
que regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed 3
hi cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus per-
fectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris de-
siderari videbatur, temporibusque rerum et spatiis loco-
rum et custodiarum varia diligentia animadversa, prout
cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut
studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt.

LXII. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante 1
capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis mi-
lites ex viminibus facere atque aggerem iubet compor-
tare. His paratis rebus magnum numerum levis armatu- 2
rae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas
et naves actuarias inponit et de media nocte cohortes LX
ex maximis castris praesidiisque deductas ad eam partem
munitionum ducit, quae pertinebat ad mare longissime-
que a maximis castris Caesaris aberat. Eodem naves, 3
quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus
completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habe-
bat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas 4
munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem
cum legione VIIII. positum habebat. Huic, quod valetu-
dine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiu-
torem summiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV et vallum contra 1
hostem in altitudinem pedum X, tantundemque eius valli
agger in latitudinem patebat; ab eo intermisso spatio
pedum DC alter conversus in contrariam partem erat
vallus humiliore paulo munitione. Hoc enim superioribus 2
diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumveniren-
tur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proe-
lio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo 3
et continens *omnium dierum* labor, quod milia passuum

in circuitu [munitiones] XVII erat complexus, perfi-
4 ciendi spatium non dabat. Itaque contra mare transver-
sum vallum, qui has duas munitiones coniungeret, non-
5 dum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per
Allobrogas perfugas, magnumque nostris attulerat incom-
6 modum. Nam ut ad mare II cohortes nonae legionis ex-
cubuerant, accessere subito prima luce Pompeiani [exer-
citus adventus extitit]; simul navibus circumvecti milites
in exteriorem vallum tela iaciebant, fossaeque aggere
complebantur, et legionarii interioris munitionis defen-
sores scalis admotis tormentis cuiusque generis telisque
terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab utraque
7 parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum,
quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis
8 inposita defendebant. Itaque cum omnibus rebus nostri
premerentur atque aegre resisterent, animadversum est
vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque
inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare
[navibus expositi] in aversos nostros impetum fecerunt at-
que ex utraque munitione deiectos terga vertere coëgerunt.

1 LXIIII. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus . . cohor-
tes subsidio nostris laborantibus submittit ex castris; quae
fugientes conspicatae neque illos suo adventu confirmare
2 potuerunt neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque
quodcumque addebatur subsidio, id corruptum timore
fugientium terrorem et periculum augebat: hominum enim
3 multitudine receptus impediebatur. In eo proelio cum
gravi vulnere esset affectus aquilifer et iam viribus defi-
ceretur, conspicatus equites nostros, *Hanc ego*, inquit,
*et vivus multos per annos magna diligentia defendi et
nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obse-
cro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non
accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolumem-
4 que ad eum deferte.* Hoc casu aquila conservatur omni-
bus primae cohortis centurionibus interfectis praeter
principem priorem.

1 LXV. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum
castris Marcellini adpropinquabant non mediocri terrore

inlato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum
locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata cum cohorti-
bus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cuius
adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut
se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Cae- 2
sar significatione per castella fumo facta, ut erat superio-
ris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus
ex praesidiis eodem venit. Qui cognito detrimento cum 3
animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum,
ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus ha-
beret, commutata ratione belli, quoniam propositum non
tenuerat, castra secundum mare iuxta Pompeium munire
iussit.

LXVI. Qua perfecta munitione animadversum est a 1
speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar
legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra
duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus nona 2
Caesaris legio cum se obiecisset Pompeianis copiis atque
opere, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco
posuit. Haec silvam quandam contingebant neque lon- 3
gius a mari passibus CCC aberant. Post mutato consilio 4
quibusdam de causis Caesar paulo ultra eum locum castra
transtulit, paucisque intermissis diebus eadem Pompeius
occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones habitu-
rus, relicto interiore vallo maiorem adiecerat munitio-
nem. Ita minora castra inclusa maioribus castelli atque 5
arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sini- 6
stro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus
CCCC, quo liberius a periculo milites aquarentur. Sed 7
is quoque mutato consilio quibusdam de causis, quas com-
memorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita com-
plures dies manserant castra; munitiones quidem omnes
integrae erant.

LXVII. Eo signo legionis inlato, speculatores Cae- 1
sari renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus qui-
busdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat a novis
Pompei castris circiter passus quingentos. Hanc legio- 2
nem sperans *Caesar se* opprimere posse et cupiens eius

diei detrimentum sarcire reliquit. in opere cohortes duas,
quae speciem munitionis praeberent; ipse diverso itinere,
quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero
XXXIII, in quibus erat legio nona multis amissis centu-
rionibus deminutoque militum numero, ad legionem Pom-
3 pei castraque minora duplici acie eduxit. Neque eum
prima opinio fefellit. Nam et pervenit, priusquam Pom-
peius sentire posset, et tametsi erant munitiones castro-
rum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeri-
4 ter adgressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat obie-
ctus portis ericius. Hic paulisper est pugnatum, cum
inrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, for-
tissime Tito Pulione, cuius opera proditum exercitum
5 C. Antoni demonstravimus, e loco propugnante. Sed ta-
men nostri virtute vicerunt excisoque ericio primo in
maiora castra, post etiam in castellum, quod erat inclu-
sum maioribus castris, inruperunt et, quod eo pulsa legio
sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.
1 LXVIII. Sed fortuna, quae plurimum potest cum in
reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis momentis
magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit.
2 Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra
demonstravimus, dextri Caesaris cornus cohortes igno-
rantia loci sunt secutae, cum portam quaererent castro-
3 rumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum
esset animadversum, coniunctam esse flumini, prorutis
munitionibus defendente nullo transcenderunt, omnisque
noster equitatus eas cohortes est secutus.
1 LXVIIII. Interim Pompeius hac satis longa interiecta
mora et re nuntiata v legiones ab opere deductas sub-
sidio suis duxit; eodemque tempore equitatus eius nostris
equitibus adpropinquabat, et acies instructa a nostris,
qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito
2 mutata. Legio Pompeiana celeris spe subsidii confirmata
ab decumana porta resistere conabatur atque ultro in no-
stros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto
itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens ini-
3 tium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro

seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitio-
nem opprimeretur, ea parte, quam proruerat, sese reci-
piebat, ac plerique ex his, ne in angustias inciderent, *ex*
x pedum munitione se in fossas praecipitabant, primis-
que oppressis reliqui per horum corpora salutem sibi
atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex 4
vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti,
ne angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem
haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant,
omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut,
cum Caesar signa fugientium manu prenderet et consi-
stere iuberet, alii dimissis *locis a*equis eodem cursu [con-]
fugerent, alii [ex] metu etiam signa dimitterent, neque
quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, 1
quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius in-
sidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant
eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexe-
rat, munitionibus adpropinquare aliquamdiu non aude-
bat, equitesque eius angustiis [portis], atque his ab Cae-
saris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur.
Ita parvae res magnum in utramque partem momentum 2
habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perdu-
ctae expugnatis iam castris Pompei propriam expeditam-
que Caesaris victoriam interpellaverunt, eadem res cele-
ritate insequentium tardata nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar deside- 1
ravit milites DCCCCLX et *equites* ..... Tuticanum Gal-
lum, senatoris filium, notos equites Romanos C. Flegina-
tem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Ca-
pua, tribunos militum et centuriones XXXII; sed horum 2
omnium pars magna in fossis munitionibusque et flumi-
nis ripis oppressa suorum in terrore ac fuga sine ullo
vulnere interiit; signaque sunt militaria amissa XXXII.
Pompeius eo proelio imperator est appellatus. Hoc no- 3
men optinuit, atque ita se postea salutari passus neque
in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus
insignia laureae praetulit. At Labienus, cum ab eo im- 4

petravisset, ut sibi captivos tradi iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo maior perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

1 LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed
2 vicisse iam viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis castris et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscisum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causae fuisse cogitabant.
3 Non ad haec addebant, non [ex] concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibique ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse detrimentum, quam ab hoste acce-
4 pissent. Non denique communis belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel obiectae religionis magna detrimenta intulissent, quotiens vel ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum; sed, proinde ac si virtute vicissent neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei concelebrabant.

1 LXXIII. Caesar a superioribus consiliis depulsus omnem sibi commutandam belli rationem existimavit.
2 Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et oppugnatione dimissa coactoque in unum locum exercitu contionem apud milites habuit hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terrerentur multisque secundis proeliis unum adversum et id medio-
3 cre opponerent. Habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod duas Hispanias bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus pacavissent, quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes oppletis non solum portibus, sed etiam litoribus omnes
4 *incolumes essent* transportati. Si non omnia caderent

secunda, fortunam esse industria sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti, cuiusvis potius quam suae culpae debere tribui. Locum se aecum ad dimicandum de- 5
disse, potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam fortuna partam iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. Quod si esset 6
factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ei, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.

LXXIIII. Hac habita contione nonnullos signiferos 1
ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem omni 2
tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret et sibi quisque etiam poenae loco graviores inponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Caesar neque sa- 3
tis militibus perterritis confidebat spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, *et* relictis munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque nulla interposita mora sauciorum modo 1
et aegrorum habita ratione impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit. Haec conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus duas in castris legio- 2
nes retinuit, reliquas de quarta vigilia compluribus portis eductas eodem itinere praemisit parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur et quam serissime eius profectio cognosceretur, conclamari iussit statimque egressus et novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero 3
Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit, sed eadem spectans, si itinere impeditos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit *equitatumque* praemisit ad novissimum agmen

demorandum, neque consequi potuit, quod multum expe-
4 dito itinere antecesserat Caesar. Sed cum ventum esset
ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecu-
5 tus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos
Caesar equites opposuit expeditosque antesignanos ad-
miscuit CCCC, qui tantum profecerunt, ut equestri proe-
lio commisso pellerent omnes compluresque interficerent
ipsique incolumes se ad agmen reciperent.

1 LXXVI. Confecto iusto itinere eius diei, quod pro-
posuerat Caesar, traductoque exercitu flumen Genusum
in veteribus suis castris contra Asparagium consedit mili-
tesque omnes intra vallum castrorum continuit equitatum-
que per causam pabulandi emissum confestim decumana
2 porta in castra se recipere iussit. Simili ratione Pom-
peius confecto eius diei itinere in suis veteribus castris
3 ad Asparagium consedit. Eius milites, quod ab opere
integris munitionibus vacabant, alii lignandi pabulandi-
que causa longius progrediebantur, alii, quod subito con-
silium profectionis ceperant magna parte impedimentorum
et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propin-
quitate superiorum castrorum depositis in contubernio
4 armis vallum relinquebant. Quibus ad sequendum inpe-
ditis Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tem-
pore signo profectionis dato exercitum educit duplicato-
que eius diei itinere VIII milia passuum ex eo loco pro-
cedit; quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

1 LXXVII. Postero die Caesar similiter praemissis
prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse egredi-
tur, ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subi-
tum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis
2 fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis
fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum accipe-
3 ret incommodum. Pompeius primi diei mora inlata et
reliquorum dierum frustra labore suscepto, cum se ma-
gnis itineribus extenderet et praegressos consequi cupe-
ret, quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi con-
silium capiendum existimavit.

1 *LXXVIII. Caesar*i ad saucios deponendos, stipendium

exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbi-
bus relinquendum necesse erat adire Apolloniam. Sed 2
his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat prope-
ranti necesse: timens Domitio, ne adventu Pompei prae-
occuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus
ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus 3
explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum
illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii compa-
raverat, frumento ac commeatu abstractum pari condi-
cione belli secum decertare cogeret; si in Italiam transi-
ret, coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae
subsidio proficisceretur; si Apolloniam Oricumque op-
pugnare et se omni marituma ora excludere conaretur,
obsesso Scipione, necessario illum suis auxilium ferre
cogeret. Itaque praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Cae- 4
sar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit praesidioque
Apolloniae cohortibus IIII, Lissi I, III Orici relictis, qui-
que erant ex vulneribus aegri, depositis per Epirum at-
que Athamaniam iter facere coepit. Pompeius quoque 5
de Caesaris consilio coniectura iudicans ad Scipionem
properandum sibi existimabat: si Caesar iter illo haberet,
ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora marituma Oricoque
discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia ex-
pectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium adgrederetur.

LXXVIIII. His de causis uterque eorum celeritati 1
studebat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos ad-
versarios ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem 2
Apollonia a directo itinere averterat; Pompeius per Can-
daviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit 3
etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius,
qui dies complures castris Scipionis castra collata ha-
buisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et He-
racliam [Senticam], quae est subiecta Candaviae, iter
fecerat, ut ipsa fortuna illum obicere Pompeio videretur.
Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul a Pompeio 4
litteris per omnes provincias civitatesque dimissis proelio
ad Dyrrhachium facto latius inflatiusque multo, quam res
erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Caesarem

paene omnibus copiis amissis. Haec itinera infesta red-
diderat, haec civitates nonnullas ab eius amicitia averte-
5 bat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus
a Caesare ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla
6 ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Raucilli
atque Egi familiares, quos perfugisse ad Pompeium de-
monstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii,
seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella
gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, expo-
suerunt et Caesaris profectionem, adventum Pompei do-
7 cuerunt. A quibus Domitius certior factus vix IIII hora-
rum spatio antecedens hostium beneficio periculum vita-
vit et ad Aeginium, quod est obiectum [oppositumque]
Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

1 LXXX. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos perve-
nit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab
Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesa-
rem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus utere-
2 tur, praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama
iam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyr-
3 rhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Andro-
sthenes, praetor Thessaliae, cum se victoriae Pompei co-
mitem esse mallet quam socium Caesaris in rebus adver-
sis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum
in oppidum cogit portasque praecludit et ad Scipionem
Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se
confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur;
4 longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio
discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito Larisam legio-
nes adduxerat; Pompeius nondum Thessaliae adpropin-
5 quabat. Caesar castris munitis scalas musculosque ad
repentinam oppugnationem fieri et crates parari iussit.
6 Quibus rebus effectis cohortatus milites docuit, quantum
usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam
potiri oppido pleno atque opulento, simul reliquis civita-
tibus huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri ce-
7 leriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus sin-
gulari militum studio eodem, quo venerat, die post horam

nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare adgres-
sus ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum mi-
litibus concessit, statimque ab oppido castra movit et
Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati oppidi famam-
que antecederet.

LXXXI. Metropolitae primum eodem usi consilio 1
isdem permoti rumoribus portas clauserunt murosque
armatis compleverunt, sed postea casu civitatis Gom-
phensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum pro-
ducendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligen- 2
tissime conservatis, collata fortuna Metropolitum cum
casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas praeter
Larisaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur,
quin Caesari pareret atque imperata faceret. Ille ido- 3
neum locum in agris nactus, quo prope iam matura erant
frumenta, ibi adventum expectare Pompei eoque omnem
belli rationem conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam 1
pervenit contionatusque apud cunctum exercitum suis
agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta iam
victoria praedae ac praemiorum velint esse participes,
receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum
Scipione honorem partitur classicumque apud eum cani
et alterum illi iubet praetorium tendi. Auctis copiis 2
Pompei duobusque magnis exercitibus coniunctis pristina
omnium confirmatur opinio et spes victoriae augetur,
adeo ut, quidquid intercederet temporis, id morari redi-
tum in Italiam videretur, et, si quando quid Pompeius
tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium
diei, sed illum delectari imperio et consulares praetorios-
que servorum habere numero dicerent. Iamque inter se 3
palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant in annos-
que consulatum definiebant, alii domos bonaque eorum,
qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaque inter 4
eos in consilio fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri,
quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis co-
mitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius ne-
cessarii *fidem implorarent* Pompei, praestaret, quod pro-

ficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent.

1 LXXXIII. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio adfinitate
2 Pompei confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Acutius Rufus apud Pompeium, quod
3 gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi bello confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent, alteram, qui capitis damnarent, tertiam, qui pecunia
4 multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus rationibus superare possent, sed. quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

1 LXXXIIII. Re frumentaria praeparata confirmatisque militibus et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, temptandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimican-
2 dum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primo suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis collibusque Pompeianis aciem subiceret. Quae
3 res in dies confirmatiorem eius exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adulescentes atque expeditos ex antesignanis electis [milites] ad pernicitatem armis inter equites proeliari iuberet, qui cotidiana consuetudine usum quoque
4 *eius generis* proeliorum perciperent. His erat rebus

effectum, ut equitum mille etiam apertioribus locis VII
milium Pompeianorum inpetum, cum adesset usus, susti-
nere auderent neque magnopere eorum multitudine ter-
rerentur. Namque etiam per eos dies proelium secun- 5
dum equestre fecit atque unum Allobrogem ex duobus,
quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum qui-
busdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, qui castra in colle habebat, ad 1
infimas radices montis aciem instruebat, semper, ut vi-
debatur, expectans, si iniquis locis Caesar se subiceret.
Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium 2
existimans hanc sibi commodissimam belli rationem iu-
dicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset
in itineribus, haec spectans, ut movendis castris pluri-
busque adeundis locis commodiore re frumentaria utere-
tur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi
nancisceretur et insolitum ad laborem Pompei exercitum
cotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, 3
signo iam profectionis dato tabernaculisque detensis ani-
madversum est, paulo ante extra cotidianam consuetudi-
nem longius a vallo esse aciem Pompei progressam, ut
non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar 4
apud suos, cum iam esset agmen in portis, *Differendum
est*, inquit, *iter in praesentia nobis et de proelio cogitan-
tum, sicut semper depoposcimus. Animo simus ad di-
micandum parati; non facile occasionem postea reperie-
mus:* confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, 1
suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Nam-
que etiam in consilio superioribus diebus dixerat, prius-
quam concurrerent acies, fore uti exercitus Caesaris pel-
leretur. Id cum essent plerique admirati, *Scio me*, inquit, 2
*paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii
mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis.
Persuasi equitibus nostris, idque mihi facturos confir- 3
maverunt, ut, cum propius sit accessum, dextrum Cae-
saris cornu ab latere aperto adgrederentur et circum-
venta ab tergo acie prius perturbatum exercitum pelle-*

4 *rent, quam a nobis telum in hostem iaceretur. Ita sine*
periculo legionum et paene sine vulnere bellum conficie-
mus. Id autem defficile non est, cum tantum equitatu
5 *valeamus.* Simul denuntiavit, ut essent animo parati in
posterum et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe
cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem
fallerent.

1 LXXXVII. Hunc Labienus excepit et, cum Caesaris
copias despiceret, Pompei consilium summis laudibus ef-
ferret, *Noli,* inquit, *existimare, Pompei, hunc esse exer-*
2 *citum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus*
interfui proeliis, neque temere incognitam rem pronun-
tio. Perexigua pars illius exercitus superest; magna
pars deperiit, quod accidere tot proeliis fuit necesse,
multos autumni pestilentia in Italia consumpsit, multi
domum discesserunt, multi sunt relicti in continenti.
3 *An non audistis ex iis, qui per causam valetudinis re-*
4 *manserunt, cohortes esse Brundisi factas? Hae copiae,*
quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore
Gallia sunt refectae, et plerique sunt ex coloniis Trans-
padanis. Ac tamen, quod fuit roboris, duobus proeliis
5 *Dyrrhachinis interiit.* Haec cum dixisset, iuravit, se
nisi victorem in castra non reversurum, reliquosque, ut
6 idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius idem
iuravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare
7 dubitaret. Haec cum facta sunt in consilio, magna spe
et laetitia omnium discessum est; ac iam animo victoriam
praecipiebant, quod de re tanta et a tam perito impera-
tore nihil frustra confirmari videbatur.

1 LXXXVIII. Caesar, cum Pompei castris adpropin-
quasset, ad hunc modum aciem eius instructam animad-
2 vertit. Erant in sinistro cornu legiones duae traditae a
Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto; quarum
una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse
3 erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus
Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta cum cohor-
tibus Hispanis, quas traductas ab Afranio docuimus, in
4 dextro cornu erant collocatae. Has firmissimas se habere

Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cor-
nuaque interiecerat numeroque cohortes CX expleverat.
Haec erant milia XLV, evocatorum circiter duo, quae ex 5
beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant;
quae tota acie disperserat. Reliquas cohortis VII in castris
propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum 6
cornu eius rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam
ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque
omnes sinistro cornu obiecerat.

LXXXVIIII. Caesar superius institutum servans X. 1
legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat,
tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer adtenuata,
et huic sic adiunxit octavam, ut paene unam ex duabus
efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat.
Cohortes in acie LXXX constitutas habebat, quae summa 2
erat milium XXII; cohortes duas castris praesidio reli-
querat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media 3
acie Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contra Pompeium
constitit. Simul his rebus animadversis, quas demonstra- 4
vimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu
circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohor-
tes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuique
opposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque, eius diei
victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul 5
tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo
concurreret: se, cum id fieri vellet, vexillo signum da-
turum.

LXXXX. Exercitum cum militari more ad pugnam 1
cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia
praedicaret, inprimis commemoravit, testibus se militi-
bus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae per
Vatinium in colloquiis, quae per Aulum Clodium cum Sci-
pione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de
mittendis legatis contendisset. Neque se umquam abuti 2
militum sanguine neque rempublicam alterutro exercitu
privare voluisse. Hac habita oratione exposcentibus mi- 3
litibus et studio pugnae ardentibus tuba signum dedit.

LXXXXI. *Erat Crastinus* evocatus in exercitu Cae- 1

saris, qui superiore anno apud eum primum pilum in le-
2 gione x. duxerat, vir singulari virtute. Hic signo dato, *Sequimini me,* inquit, *manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc proelium superest; quo confecto et ille suam*
3 *dignitatem et nos nostram libertatem recuperabimus.* Simul respiciens Caesarem, *Faciam,* inquit, *hodie, impera-*
4 *tor, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.* Haec cum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque eum electi milites circiter CXX voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti.

1 LXXXXII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus.
2 Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila sperabat in loco retentis militibus, quam si ipsi inmissis telis occucurrissent, simul fore, ut duplicato cursu Caesaris milites exanima-
3 rentur et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter
4 innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

1 LXXXXIII. Sed nostri milites dato signo cum infestis pilis procucurrissent atque animadvertissent, non concurri a Pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus adpropinquarent, parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt celeriterque, ut erat
2 praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam et tela missa exce-

perunt et impetum legionum tulerunt et ordines conser-
varunt pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tem- 3
pore equites ab sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum,
universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittario-
rum se profudit. Quorum impetum noster equitatus non 4
tulit, sed paulatim loco motus cessit, equitesque Pompei
hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque
nostram a latere aperto circumire coeperunt. Quod ubi 5
Caesar animadvertit, quartae aciei, quam instituerat sex
cohortium, dedit signum. Illi celeriter procucurrerunt 6
infestisque signis tanta vi in Pompei equites impetum
fecerunt, ut eorum nemo consisteret omnesque conversi
non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga
montes altissimos peterent. Quibus submotis omnes sa- 7
gittarii funditoresque destituti inermes sine praesidio
interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu 8
pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeia-
nis circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

LXXXXIIII. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, 1
quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, pro-
currere iussit. Ita cum recentes atque integri defessis 2
successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere
Pompeiani non potuerunt atque universi terga verterunt.
Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae 3
contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium
victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pro-
nuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, 4
ab isdem factae caedes sagittariorum ac funditorum,
ab isdem acies Pompeiana a sinistra parte [erat] cir-
cumita atque initium fugae factum. Sed Pompeius, ut 5
equitatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui
maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis quo-
que diffisus acie excessit protinusque se in castra equo
contulit et iis centurionibus, quos in statione ad prae-
toriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent,
Tuemini, inquit, *castra et defendite diligenter, si quid
durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo et ca-
strorum praesidia confirmo.* Haec cum dixisset, se in 6

praetorium contulit, summae rei diffidens et tamen eventum expectans.

1 LXXXXV. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis nullum spatium perterritis dare oportere existimans milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uteren-
2 tur castraque oppugnarent. Qui, etsi magno aestu — nam ad meridiem res erat perducta —, tamen ad omnem
3 laborem animo parati imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque
4 auxiliis. Nam, qui *ex* acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus magis de reliqua fuga quam de ca-
5 strorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

1 LXXXXVI. In castris Pompei videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, Lucii etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera, multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent, ut facile existimari posset, nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias conquirerent vo-
2 luptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitu Caesaris luxuriem obiciebant, cui semper omnia ad neces-
3 sarium usum defuissent. Pompeius, iam cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus detractis insignibus imperatoris decumana porta se ex castris eiecit protinus-
4 que equo citato Larisam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum XXX ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit, saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio *fugae facto paene* proditus videretur.

LXXXXVII. Caesar castris potitus a militibus con- 1
tendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi fa-
cultatem dimitterent. Qua re impetrata montem opere 2
circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons erat
sine aqua, diffisi ei loco relicto monte universi iugis eius
Larisam versus se recipere coeperunt. Qua re animad- 3
versa Caesar copias suas divisit partemque legionum in
castris Pompei remanere iussit, partem in sua castra re-
misit, IIII secum legiones duxit commodioreque itinere
Pompeianis occurrere coepit et progressus milia passuum
VI aciem instruxit. Qua re animadversa Pompeiani in 4
quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subluе-
bat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei continenti
labore erant confecti noxque iam suberat, tamen muni-
tione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani
possent. Quo perfecto opere illi de deditione missis le- 5
gatis agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se
cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt.

LXXXXVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in 1
monte consederant, ex superioribus locis in planiciem
descendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine 2
recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad terram
flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus consurgere
iussit et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo mi-
nore essent timore, omnes conservavit, militibusque suis
commendavit, ne qui eorum violaretur, neu quid sui desi-
derarent. Hac adhibita diligentia ex castris sibi legiones 3
alias occurrere et eas, quas secum duxerat, in vicem re-
quiescere atque in castra reverti iussit eodemque die
Larisam pervenit.

LXXXXVIIII. In eo proelio non amplius CC milites 1
desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter XXX
amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crasti- 2
nus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os adver-
sum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam 3
proficiscens dixerat. Sic enim Caesar existimabat, eo
proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optime-
que eum *de se meritum* iudicabat. Ex Pompeiano exer- 4

citu circiter milia XV cecidisse videbantur, sed in deditionem venerunt amplius milia XXIIII — namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt —, multi praeterea in finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt
5 relata CLXXX et aquilae VIIII. L. Domitius ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

1 C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brundisino
2 tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas atque ex his longius productam unam quinqueremem et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per equites dispositos
3 aqua prohibere classiarios instituit. Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navigandum onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis subportabat neque a proposito deterrebatur, neque ante proelium in Thessalia factum cognitum aut ignominia amissarum navium aut necessariarum rerum inopia ex portu insulaque expelli potuit.

1 CI. Isdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit, et cum esset Caesaris classis divisa in duas partes, dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam, prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de eius adventu cognosceret, perturbatumque eum nactus nullis custodiis neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem inmisit atque omnes naves incendit XXXV, e quibus
2 erant XX constratae. Tantusque eo facto timor incessit, ut, cum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, ex-
3 istimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed

opportunissime nuntiis adlatis oppidum est defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, adplicatisque nostris ad terram navibus circiter XL propter eundem timorem pari atque antea ratione [egerunt] secundum nactus ventum onerarias naves praeparatas ad incendium inmisit, et flamma ab utroque cornu comprensa naves sunt combustae quinque. Cumque ignis 4
magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt impetuque facto in Cassianam classem quinqueremis duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt, sed Cassius exceptus scapha refugit; praeterea duae sunt depressae triremes. Neque 5
multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis ex his locis Cassius cum classe discessit.

CII. Caesar omnibus rebus relictis persequendum 1
sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pom- 2
pei nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa convenirent. Sed utrum avertendae suspicionis causa 3
Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit et vocatis 4
ad se Amphipoli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus corrogata cognito Caesaris adventu ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tem- 5
pestate retentus navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic *negotiarentur, arcem* captam esse excludendi sui causa

nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas
civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id
7 si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem
hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P.
Lentulo consulari ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui
cum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam
venissent, oppido ac portu recepti non erant missisque
ad eos nuntiis, ut ex his locis discederent, contra volun-
8 tatem suam naves solverunt. Iamque de Caesaris adventu
fama ad civitates perferebatur.

1 CIII. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito ad-
eundae Syriae consilio pecunia societatis sublata et a
quibusdam privatis sumpta et aeris magno pondere ad
militarem usum in naves inposito duobusque milibus ho-
minum armatis, partim quos ex familiis societatum dele-
gerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis
quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium per-
2 venit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis
copiis cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis
ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno
expulerat; castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius
3 castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio
atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius
4 opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant,
confecto legationis officio liberius cum militibus regis
colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pom-
5 peio praestarent neve eius fortunam despicerent. In hoc
erant numero complures Pompei milites, quos ex eius
exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam traduxe-
rat belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri,
reliquerat.

1 CIIII. His tunc cognitis rebus amici regis qui pro-
pter aetatem eius in curatione erant regni, sive timore
adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio,
ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive
despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex ami-
cis inimici existunt, his, qui erant ab eo missi, palam li-
*beraliter respon*derunt eumque ad regem venire iusserunt;

ipsi clam consilio inito Achillam praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium tribunum militum ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis: ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

2 (margin, line 1); 3 (margin, line 3)

CV. Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat, T. 1
Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut his testibus in summa pecuniae uteretur, sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus tem- 2
poribus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit..........
Item constabat, Elide in templo Minervae repetitis atque 3
enumeratis diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam conlocatum esset et ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi limenque convertisse.
Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus 4
clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. 5
Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci ἄδυτα appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, 6
ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies [in tecto] inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse ostendebatur.

CVI. Caesar paucos dies in Asia moratus cum audis- 1
set Pompeium Cypri visum, coniectans, eum Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates, cum legione una, quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit,
In his erant legionibus hominum milia tria CC; reliqui 2
vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti *consequi non* potuerant. Sed Caesar confisus 3

fama rerum gestarum infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat, aeque omnem sibi locum tutum fore existimans.
4 Alexandriae de Pompei morte cognoscit atque ibi primum e nave egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo
5 maiestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant compluresque milites huius urbis omnibus partibus interficiebantur.

1 CVII. Quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui navi-
2 gantibus Alexandria sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem Ptolemaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis iure apud se potius quam inter se armis disceptare.

1 CVIII. Erat in procuratione regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam consili sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam, cuius su-
2 pra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc incitatum *a* suis et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri
3 vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum
4 obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur — hae, *cum propter publicas* occupationes poni non potuissent,

apud Pompeium sunt depositae —, alterae eodem exem-
plo relictae atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

CVIIII. De his rebus cum ageretur apud Caesarem, 1
isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro
controversias regum componere, subito exercitus regius
equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cae- 2
saris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppi-
dum, si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut
se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cogno-
sceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit regem- 3
que hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet
maximae auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret et,
quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dios- 4
corides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant
magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habu-
erant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, cum in con- 5
spectum eius venissent, priusquam audiret aut, cuius rei
causa missi essent, cognosceret, corripi atque interfici
iussit; quorum alter accepto vulnere occupatus per suos
pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem 6
ut in sua potestestate haberet, Caesar efficit, magnam
regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans,
et ut potius privato paucorum et latronum quam regio
consilio susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero 1
neque genere hominum neque usu rei militaris conte-
mnendae viderentur. Milia enim XX in armis habebat. 2
Haec constabant ex Gabinianis militibus, qui iam in con-
suetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant et
nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant uxo-
resque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant.
Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque 3
Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque regionum;
multi praeterea capitis damnati exulesque convenerant.
Fugitivis omnibus nostris certus erat Alexandriae rece- 4
ptus certaque vitae condicio, ut dato nomine militum
essent numero; si quis a domino prehenderetur, consensu
militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa

5 versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi re-
gum amicos ad mortem deposcere, hi bona locupletum
diripere, stipendii augendi causa regis domum obsidere,
regno expellere, alios accersere vetere quodam Alexan-
drini exercitus instituto consuerant. Erant praeterea
6 equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus
Alexandriae bellis, Ptolemaeum patrem in regnum redu-
xerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Aegy-
ptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.
1 CXI. His copiis fidens Achillas paucitatemque mili-
tum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam praeter
eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat,
primo impetu domum eius inrumpere conatus; sed Cae-
sar dispositis per vias cohortibus impetum eius sustinuit.
2 Eodemque tempore pugnatum est ad portum, ac longe
3 maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim didu-
ctis copiis pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine
navis longas occupare hostes conabantur; quarum erant
L auxilio missae ad Pompeium proelioque in Thessalia
facto domum redierant, illae triremes omnes et quinque-
remes aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum,
praeter has XXII, quae praesidii causa Alexandriae esse
4 consuerant, constratae omnes; quas si occupavissent,
classe Caesari erepta portum ac mare totum in sua pote-
state haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohibe-
5 rent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi
debuit, cum illi celerem in ea re victoriam, hi salutem
6 suam consistere viderent. Sed rem optinuit Caesar omnes-
que eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incen-
dit, quod tam late tueri parva manu non poterat, confe-
stimque ad Pharum navibus milites exposuit.
1 CXII. Pharus est in insula turris magna altitudine,
mirificis operibus extructa; quae nomen ab insula acce-
2 pit. Haec insula obiecta Alexandriae portum efficit; sed
a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC
in mare iactis molibus angusto itinere et ponte cum op-
3 pido coniungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptio-
rum et vicus oppidi magnitudine; quaeque ibi cunque

naves inprudentia aut tempestate paulum suo cursu de-
cesserunt, has more praedonum diripere consuerunt. Iis 4
autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse
propter angustias navibus introitus in portum. Hoc tum 5
veritus Caesar hostibus in pugna occupatis militibus[que]
expositis Pharum prehendit atque ibi praesidium posuit.
Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum auxiliaque 6
navibus ad eum subportari possent. Dimisit enim cir-
cum omnes propinquas provincias atque inde auxilia evo-
cavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut 7
aequo proelio discederetur et neutri pellerentur — id
efficiebant angustiae loci —, paucisque utrimque inter-
fectis Caesar loca maxime necessaria complexus noctu
praemunit. In hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, 8
in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et thea-
trum coniunctum domui, quod arcis tenebat locum adi-
tusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has 9
munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro obie-
ctas haberet neu dimicare invitus cogeretur. Interim 10
filia minor Ptolemaei regis vacuam possessionem regn
sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque bellum
administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de prin- 11
cipatu controversia orta, quae res apud milites largitiones
auxit: magnis enim iacturis sibi quisque eorum animos
conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, 12
nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris,
cum ad Achillam nuntios mitteret hortareturque, ne ne-
gotio desisteret neve animo deficeret, indicatis depre-
hensisque internuntiis a Caesare est interfectus. Haec
initia belli Alexandrini fuerunt.

III.

C. IULI CAESARIS

COMMENTARII DE BELLO ALEXANDRINO, AFRICANO, HISPANIENSI.
CAESARIS HIRTIQUE FRAGMENTA.

BELLUM ALEXANDRINUM.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCVI extr. et DCCVII in.] I. Res Alexandriae gestae.

Caesar Alexandriam oppugnare pergit; Aegyptii fortiter se defendunt. Arsinoe Ganymedem exercitui praeficit, c. I—IIII. Ab hoc Caesar aqua interclusus puteis fossis inopiae occurrit, c. V—VIIII. Cum I legionis supplementum sibi adiungere pararet, proelio ab Alexandrinis lacessitus victor discedit; Ganymedes classe aucta altero quoque proelio navali vincitur imprimis Rhodiorum virtute, c. X—XVII. Ad Pharum insulam Caesar cladem accipit, ipse natando ex periculo evadit, c. XVIII—XXI. Ptolemaeus rex Alexandrinorum rogatu dimissus perfide bellum redintegrat; Caesar Alexandrinos commeatus intercipiendi causa ad Canopum in insidiis collocatos aggressus unam navem Rhodiam cum duce Rhodiorum amittit, c. XXII—XXV. Mithridates Pergamenus [Mithridatis VI. Eupatoris, regis Ponti, filius] auxilia in Syria et Cilicia collecta cum Caesare coniungit; Pelusio capto Alexandrinos iter intercepturos fugat; eius auxilio Caesar Ptolemaeum regem vincit, qui fugiens in Nilo perit. Caesar victor Alexandriam ingressus Arsinoe ex regno deducta Ptolemaeo minori et Cleopatrae regnum tradit, ipse in Syriam proficiscitur, c. XXVI—XXXIII.

II[a]. Bellum Ponticum.

Cn. Domitius Calvinus male rem gerit adversus Pharnacem [II., Mithridatis VI. filium legitimum], qui Armeniam minorem et Cappadociam occupaverat, c. XXXIIII—XXXXI.

III. Res in Illyrico gestae.

A. Gabinius, Q. Cornificio quaestori auxilio missus, male rem gerit adversus M. Octavium, Pompeianorum ducem; P. Vatinius Illyricum provinciam Caesari restituit proelio navali ad Tauridem insulam commisso, c. XXXXII—XXXXVII.

rantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium
ferri posset, inprimis vero, ut aqua pabuloque abundaret,
quarum alterius rei copiam exiguam, alterius
nullam omnino facultatem habebat; quod utrumque large
palus praebere poterat.

II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis 1
cunctatio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes
partes, per quas fines Aegypti regnumque pertinet,
legatos conquisitoresque delectus habendi causa miserant
magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum
convexerant et innumerabilem multitudinem
adduxerant. Nec minus in urbe maximae armorum erant 2
institutae officinae. Servos praeterea puberes armaverant;
quibus domini locupletiores victum cotidianum
stipendiumque praebebant. Hac multitudine disposita 3
munitiones semotarum partium tuebantur; veteranas
cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant,
ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus
ad auxilium ferendum opponi possent. Omnibus viis 4
atque angiportis triplicem vallum obduxerant — erat
autem quadrato extructus saxo neque minus XL pedes
altitudinis habebat —, quaeque partes urbis inferiores
erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant.
Praeterea alias ambulatorias totidem tabula- 5
torum confixerant subiectisque eas rotis funibus iumentisque
obiectis directis plateis, in quamcumque erat
visum partem, movebant.

III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum 1
apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosi atque
acutissimi, quae a nobis fieri viderant, ea sollertia
efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur,
et sua sponte multa reperiebant unoque tempore et
nostras munitiones infestabant et suas defendebant. Atque 2
haec principes in consiliis contionibusque agitabant:
Populum Romanum paulatim in consuetudinem eius
regni occupandi venire. Paucis annis antea Gabinium 3
cum exercitu fuisse in Aegypto; Pompeium se ex fuga
eodem recepisse; Caesarem venisse cum copiis; neque

morte Pompei quicquam profectum, quo minus apud
4 se Caesar commoraretur. Quem si non expulissent,
futuram ex regno provinciam; idque agendum mature:
namque eum interclusum tempestatibus propter anni
tempus recipere transmarina auxilia non posse.

1 IIII. Interim dissensione orta inter Achillan, qui
veterano exercitui praeerat, et Arsinoēn, regis Ptole-
maei minorem filiam, ut supra demonstratum est, cum
uterque utrique insidiaretur et summam imperii ipse
obtinere vellet, praeoccupat Arsinoë per Ganymeden
eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit.
2 Hoc occiso sine ullo socio et custode ipsa omne impe-
rium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. Is sus-
cepto officio largitionem in milites auget et reliqua
pari diligentia administrat.

1 V. Alexandria est fere tota suffossa specusque ha-
bet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas do-
mus inducitur, quae paulatim spatio temporis liquescit
2 ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum atque eorum
familiae consuerunt: nam quae flumine Nilo fertur,
adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque mor-
bos efficiat; sed ea plebes ac multitudo contenta est
necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen
flumen in ea parte erat urbis, quae ab Alexandrinis
3 tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse
nostros aqua intercludi; qui distributi munitionum tu-
endarum causa vicatim ex privatis aedificiis specubus
ac puteis extracta aqua utebantur.

1 VI. Hoc probato consilio magnum ac difficile opus
adgreditur. Interseptis enim specubus atque omnibus
urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae
magnam vim ex mari rotis ac machinationibus expri-
mere contendit: hanc locis superioribus fundere in par-
2 tem Caesaris non intermittebat. Quam ob causam
salsior paulo praeter consuetudinem aqua trahebatur
ex proximis aedificiis magnamque hominibus admirati-
onem praebebat, quam ob rem id accidisset; nec satis
sibi ipsi credebant, cum se inferiores eiusdem generis

ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent,
vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum
inter se differrent aquae, cognoscebant. Parvo vero 3
temporis spatio haec propior bibi omnino non poterat,
illa inferior corruptior iam salsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata tantus incessit 1
timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti
viderentur atque alii morari Caesarem dicerent, quin
naves conscendere iuberet, alii multo gravius extime-
scerent [casum], quod neque celari Alexandrini possent
in apparanda fuga, cum tam parvo spatio distarent
ab ipsis, neque illis inminentibus atque insequentibus
ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna 2
multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domi-
ciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam
nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur:
ut mihi defendendi essent Alexandrini neque fallaces
esse neque temerarii, multaque oratio frustra absume-
retur; cum vero uno tempore et natio eorum et natura 3
cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem
dubitare nemo potest.

VIII. Caesar suorum timorem consolatione et rati- 1
one minuebat. Nam puteis fossis aquam dulcem repe-
riri posse adfirmabat: omnia enim litora naturaliter
aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset litoris 2
Aegyptii natura atque omnium reliquorum, tamen,
quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem
haberent, prohiberi sese non posse, quo minus cotidie
navibus aquam peterent vel a sinistra parte a Parae-
tonio vel a dextra ab insula, quae diversae navigatio-
nes numquam uno tempore adversis ventis praeclude-
rentur. Fugae vero nullum esse consilium non solum 3
iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem,
qui nihil praeterquam de vita cogitarent. Magno ne- 4
gotio impetus hostium adversos munitionibus sustinere;
quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse.
Magnam autem moram et difficultatem ascensum in 5
naves habere, praesertim ex scaphis; summam esse

contra in Alexandrinis velocitatem locorumque et aedi-
6 ficiorum notitiam. Hos praecipue in victoria insolen-
tes praecursuros et loca excelsiora atque aedificia oc-
cupaturos: ita [tamen] fuga navibusque nostros prohibi-
turos. Proinde eius consilii obliviscerentur atque omni
ratione esse vincendum cogitarent.

1 VIIII. Hac oratione apud suos habita atque omni-
um mentibus excitatis dat centurionibus negotium, ut
reliquis operibus intermissis ad fodiendos puteos ani-
mum conferant neve quam partem nocturni temporis
2 intermittant. Quo suscepto negotio atque omnium
animis ad laborem incitatis magna una nocte vis aquae
dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum ma-
chinationibus maximisque conatibus non longi temporis
3 labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII. ex de-
diticiis Pompeianis militibus cum frumento, armis,
telis, tormentis inposita in naves a Domitio Calvino
ad litora Africae paulo *ultra* Alexandriam delata est.
4 Hae naves Euro, qui multos dies continenter flabat,
portum capere prohibebantur; sed loca sunt egregia
omni illa regione ad tenendas ancoras. Hi cum diu
retinerentur atque aquae inopia premerentur, navigio
actuario Caesarem faciunt certiorem.

1 X. Caesar, ut per se consilium caperet, quid fa-
ciendum videretur, navem conscendit atque omnem
classem se sequi iussit nullis nostris militibus imposi-
tis, quod, cum longius paulo discederet, munitiones
2 nudari nolebat. Cumque ad eum locum accessisset,
qui appellatur Chersonesus, aquandique causa remiges in
terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, cum lon-
gius a navibus praedatum processissent, ab equitibus
3 hostium sunt excepti. Ex his cognoverunt, Caesarem
ipsum in classe venisse neque ullos milites in navibus
habere. Qua re comperta magnam sibi facultatem
fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt.
4 Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navi-
gandum, propugnatoribus instruxerunt Caesarique re-
5 deunti cum classe occurrerunt. Qui duabus de causis

eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in na-
vibus habebat, et post horam X. diei res agebatur;
nox autem allatura videbatur maiorem fiduciam illis,
qui locorum notitia confidebant; sibi etiam hortandi
suos auxilium defuturum, quod nulla satis idonea esset
hortatio, quae neque virtutem posset notare neque
inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Caesar 6
ad terram detrahit, quem in locum illos successuros
non existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cor- 1
nu longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes
non tenuerunt sese, magnoque impetu IIII ad eam
constratae naves et complures apertae contenderunt.
Cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in 2
conspectu contumeliam acciperet, quamquam, si quid
gravius illis accidisset, merito casurum iudicabat.
Proelium commissum est magna contentione Rhodio- 3
rum; qui cum in omnibus dimicationibus et scientia
et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore to-
tum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum
culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proelium 4
secundissimum est factum. Capta est una hostium
quadriremis, depressa est altera, duae omnibus epiba-
tis nudatae; magna praeterea multitudo in reliquis na-
vibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox 5
proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus
esset. Hac calamitate perterritis hostibus adverso 6
vento leniter flante naves onerarias Caesar remulco
victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, 1
cum iam non virtute propugnatorum, sed scientia clas-
siariorum se victos viderent, ut *vix* ex aedificiis defendi
posse *se confiderent*, quibus et superioribus locis sub-
levabantur, et materiam cunctam obicerent, quod nostrae
classis oppugnationem etiam ad terram verebantur.
Idem, posteaquam Ganymedes in concilio confirmavit, 2
sese et eas, quae essent amissae, restituturum et nu-
merum adaucturum, magna spe et fiducia veteres refi-

cere naves accuratiusque huic rei studere atque inser-
3 vire instituerunt. Ac tametsi amplius CX navibus lon-
gis in portu navalibusque amiserant, tamen reparandae
4 classis cogitationem non deposuerunt. Videbant enim,
non auxilia Caesari, non commeatus subportari posse,
si classe ipsi valerent; praeterea nautici homines ur-
bis et regionis maritimae cotidianoque usu a pueris
exercitati ad naturale ac domesticum bonum refugere cu-
piebant et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentie-
bant: itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

1 XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exigen-
di portorii causa dispositae; naves veteres erant in
occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad na-
vigandum non erant usi; has reficiebant, illas Alexan-
2 driam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia,
publica aedificia detegebant, asseres remorum usum
obtinebant; aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia
3 subministrabat. Postremo non longam navigationem
parabant, sed praesentis temporis necessitati serviebant
4 et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis
diebus contra omnium opinionem quadriremes XXII, quin-
queremes V confecerunt; ad has minores apertasque com-
plures adiecerunt, et in portu periclitati remigio, quid
quaeque earum efficere posset, idoneos milites impo-
suerunt seque ad confligendum omnibus rebus parave-
5 runt. Caesar Rhodias naves VIIII habebat — nam de-
cem missis una in cursu [litore] Aegyptio defecerat
—, Ponticas VIII, Lycias V, ex Asia XII. Ex his
erant quinqueremes et quadriremes X, reliquae infra
6 hanc magnitudinem et pleraeque apertae. Tamen vir-
tute militum confisus cognitis hostium copiis se ad di-
micandum parabat.

1 XIIII. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque
confideret, Caesar Pharon classi circumvehitur adver-
sasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rho-
dias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium
CCCC passuum relinquit, quod satis esse ad explican-
2 das naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas na-

ves subsidio distribuit; quae quamque earum sequatur
et cui subveniat, constituit atque imperat. Non du- 3
bitanter Alexandrini classem producunt atque instru-
unt: in fronte collocant XXII, reliquas subsidiarias in
secundo ordine constituunt. Magnum praeterea nume- 4
rum minorum navigiorum et scapharum producunt cum
malleolis ignibusque, si quid ipsa multitudo et clamor
et flamma nostris terroris adferre possent. Erant inter 5
duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad
regionem Africae — sic enim praedicant, partem esse
Alexandriae dimidiam Africae —; satisque diu inter
ipsos est expectatum, ab utris fieret transeundi initium,
propterea quod ei, qui intrassent, et ad explicandam
classem et ad receptum, si durior accidisset casus,
impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi 1
magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus
quam cum Graecis comparandus. Hic ob notissimam 2
scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab
Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui ubi cessari 3
animum advertit, *Videris mihi,* inquit, *Caesar, vereri, si
haec vada primis navibus intraris, ne prius dimicare
cogaris, quam reliquam classem potueris explicare.
Nobis rem committe: nos proelium sustinebimus — ne- 4
que tuum iudicium fallemus —, dum reliqui subse-
quantur. Hos quidem diutius in nostro conspectu glo-
riari, magno nobis et dedecori et dolori est.* Caesar 5
illum adhortatus atque omnibus laudibus prosecutus
dat signum pugnae. Progressas ultra vadum IIII Rho-
dias naves circumsistunt Alexandrini atque in eas im-
petum faciunt. Sustinent illi atque arte sollertiaque 6
se explicant; ac tantum doctrina potuit, ut in dispari
numero nulla transversa hosti obiceretur, nullius remi
detergerentur, sed semper venientibus adversae occurre-
rent. Interim sunt reliquae subsecutae. Tum necessa- 7
rio discessum ab arte est propter angustias loci, atque
omne certamen in virtute constitit. Neque vero Ale- 8
xandriae fuit quisquam aut nostrorum aut oppidanorum,

qui aut in opere aut in pugna occupatum animum
haberent, quin altissima tecta peteret atque ex omni
prospectu locum spectaculo caperet precibusque et vo-
tis victoriam suis ab dis inmortalibus exposceret.

1 XVI. Minime autem par erat proelii certamen.
Nostris enim [pulsis] neque terra neque mari effugium
dabatur victis, omniaque victoribus erant futura in in-
certo; illi, si superassent navibus, omnia tene-
rent, si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam
2 periclitarentur. Simul illud grave ac miserum vide-
batur, perpaucos de summa rerum ac de salute om-
nium decertare; quorum si qui aut animo aut virtute
cessisset, reliquis etiam esset cadendum, quibus pro
3 se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus
diebus saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc
maiore animo contenderent, quod omnium salutem
4 sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque
contubernalem, amicum, notum prosequens erat obte-
status, ne suam atque omnium falleret opinionem,
quorum iudicio delectus ad pugnam proficisceretur.
5 Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis
nauticisque sollertia atque ars praesidium ferret, ne-
que numero navium praestantibus multitudo prodesset,
neque electi ad virtutem e tanta multitudine viri vir-
6 tuti nostrorum possent adaequare. Capitur hoc proelio
quinqueremis una et biremis cum defensoribus remi-
gibusque, et depriminutur tres, nostris incolumibus
7 omnibus. Reliquae propinquam fugam ad oppidum
capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis
inminentibus et nostros adire propius prohibuerunt.

1 XVII. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni
ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam
molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret
2 potestatem. Perfectis enim magna ex parte munitio-
nibus in oppido et*iam* illa in urbem uno tempore in-
3 trari posse confidebat. Quo capto consilio cohortes
X et levis armaturae electos, quos*que* idoneos ex equi-
*ti*bus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphas-

que inponit; alteram insulae partem distinendae manus
causa constratis navibus adgreditur praemiis magnis
propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primum 4
impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim
tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant et li-
tora armati defendebant, quo propter asperitatem loci
non facilis nostris aditus dabatur, et scaphis navibusque
longis quinque mobiliter et scienter angustias loci tue-
bantur. Sed ubi primum locis cognitis vadisque pertem- 5
ptatis pauci nostri in litore constiterunt atque hos sunt
alii subsecuti constanterque in eos, qui in litore aequo
instíterant, impetum fecerunt, omnes Pharitae terga
verterunt. His pulsis custodiae portus relicti naves ad 6
litora et vicum adplicarunt seque ex navibus ad tuenda
aedificia eiecerunt.

XVIII. Neque vero diutius ea munitione se conti- 1
nere potuerunt, etsi erat non dissimile atque Alexan-
driae genus aedificiorum, ut minora maioribus confe-
rantur, turresque editae et coniunctae muri locum ob-
tinebant, neque nostri aut scalis aut cratibus aut re-
liquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed 2
terror hominibus mentem consiliumque eripit et mem-
bra debilitat; ut tunc accidit. Qui se in aequo loco 3
ac plano pares esse confidebant, idem perterriti fuga
suorum et caede paucorum XXX pedum altitudine in
aedificiis consistere ausi non sunt seque per molem in
mare praecipitaverunt et DCCC passuum intervallum ad
oppidum enataverunt. Multi tamen ex his capti interfecti- 4
que sunt; sed numerus captivorum omnino fuit sex milium.

XVIIII. Caesar praeda militibus concessa aedificia 1
diripi iussit castellumque ad pontem, qui propior erat
Pharo, communivit atque ibi praesidium posuit. Hunc 2
fuga Pharitae reliquerant; artiorem illum propiorem-
que oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero
die simili ratione adgreditur, quod his optentis duobus
omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia
sublatum iri videbat. Iamque eos, qui praesidio eum 3
locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque de-

pulerat atque in oppidum redegerat et cohortium trium
instar in terram exposuerat — non enim plures con-
sistere angustiae loci patiebantur —; reliquae copiae
4 in navibus stationem optinebant. Quo facto imperat
pontem adversus hostem praevallari et, qua exitus na-
vibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur,
5 lapidibus oppleri atque obstrui. Quorum altero opere
effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero
instituto omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se
eiecerunt et contra munitiones pontis latiore loco con-
stiterunt, eodemque tempore, quae consueverant, na-
vigia per pontes ad incendia onerariarum emittere ad
6 molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte,
ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pontem,
et ex navibus contra molem.

1 XX. In his rebus occupato Caesare militesque
hortante remigum magnus numerus et classiariorum
2 ex longis navibus nostris in molem se eiecit. Pars
eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupiditate
pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac
fundis a mole repellebant ac multum proficere multi-
3 tudine telorum videbantur. Sed postquam ultra eum
locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex na-
vibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordi-
nibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves
4 fugere coeperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini
plures ex navibus egrediebantur nostrosque acrius per-
turbatos insequebantur. Simul, qui in navibus longis
remanserant, scalas rapere navesque a terra repellere
5 properabant, ne hostes navibus potirentur. Quibus
omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium
trium, quae in ponte ac prima mole constiterant, cum
post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent,
magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab
tergo circumvenirentur et discessu navium omnino re-
ditu intercluderentur, munitionem in ponte institutam
reliquerunt et magno cursu incitati ad naves conten-
6 derunt. Quorum pars proximas nacta naves multitu-

dine hominum atque onere depressa est, pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu expeditas ad ancoram naves consecuti incolumes discesserunt, pauci adlevatis scutis et animo ad conandum nisi ad proxima navigia adnatarunt.

XXI. Caesar, quoad potuit cohortando suos ad pon- 1
tem ac munitiones continere, eodem in periculo versatus est; postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum 2
insecuta cum inrumperet, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur, fore, quod accidit, suspicatus sese ex navigio eiecit atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnatavit. Hinc suis la- 3
borantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit. Navigium quidem eius multitudine depressum militum una cum hominibus interiit. Hoc proelio desi- 4
derati sunt ex numero legionariorum militum circiter CCCC et paulo *ultra* eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus mul- 5
tisque tormentis confirmaverunt atque egestis ex mari lapidibus libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum afue- 1
runt ut perturbarentur, ut incensi atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis. In proeliis cotidianis, quandocumque fors ob- 2
tulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis, manum conserendi *potestate facta* multum *proficiebat Caesar voluntate* optima et ardentibus studiis militum; nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem aut pugnandi poterat cupiditatem, ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, cum Romanos et secundis re- 1
bus confirmari et adversis incitari viderent neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis,

aut suo priore consilio per occultos nuntios regi probato legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem
2 transireque ad suos pateretur: paratam enim multitudinem esse, confectam taedio puellae fiduciaria dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset; quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.
1 XXIIII. Caesar, etsi fallacem gentem semperque alia cogitantem, alia simulantem bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit, quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat, sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius se contra regem quam contra convenarum ac fugitivorum manum bellum esse gesturum.
2 Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibique praestaret, cum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret, dextra dextram tenens dimittere coepit adulta iam aetate
3 puerum. At regius animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, flens orare [contra] Caesarem coepit, ne se dimitteret: non enim sibi regnum ipsum conspectu Caesaris
4 esse iucundius. Compressis pueri lacrimis Caesar ipse commotus celeriter, si illa sentiret, fore eum secum
5 adfirmans ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio
6 proiecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones milites-que laetabantur, quod nimia bonitas eius fallaciis pueri elusa esset. Quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus ac non prudentissimo consilio fecisset.

XXV. Cum duce adsumpto Alexandrini nihilo se 1
firmiores factos aut languidiores Romanos animadver-
terent eludentibusque militibus regis aetatem atque
infirmitatem magnum dolorem acciperent neque se
quicquam proficere viderent, rumoresque existerent,
magna Caesari praesidia terrestri itinere ex Syria Cili-
ciaque adduci, quod nondum auditum Caesari erat,
commeatum, qui mari nostris supportabatur, interci-
pere statuerunt. Itaque expeditis navigiis locis idoneis 2
ad Canopum in statione dispositis navibus insidiaban-
tur nostris commeatu*que*. Quod ubi Caesari nuntiatum 3
est, suam classem iubet expediri atque instrui. Prae-
ficit huic Tiberium Neronem. Proficiscuntur in ea
classe Rhodiae naves atque in his Euphranor, sine quo
nulla umquam dimicatio marituma, nulla etiam parum
feliciter confecta erat. At fortuna, quae plerumque 4
eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem ca-
sum reservat, superiorum temporum dissimilis Euphra-
norem prosequebatur. Nam cum ad Canopum ventum 5
esset, instructaque utrimque classis conflixisset, et
sua consuetudine Euphranor primus proelium commi-
sisset et ill*ico* triremem hostium perforasset ac demer-
sisset, proximam longius insecutus parum celeriter in-
sequentibus reliquis circumventus ab Alexandrinis est.
Cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis prae- 6
sidii pro virtute ac felicitate eius putarent esse, sive quod
ipsi sibi timebant. Ita, qui unus ex omnibus eo proelio
bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice perit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, 1
magnae nobilitatis domi scientiaeque in bello et vir-
tutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus
in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad au-
xilia accersenda, cum magnis copiis, quas celeriter et
propensissima civitatum voluntate et *summa* sua dili-
gentia confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur
Aegyptus Syriae, *ad* Pelusium adcurrit idque oppidum 2
firmo praesidio occupatum Achillae propter opportuni-
tatem loci — namque tota Aegyptos maritumo accessu

Pharo, pedestri Pelusio velut claustris munita existi-
matur —, repente magnis circumdatum copiis, multi-
plici praesidio pertinaciter propugnantibus, et copiarum
magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subi-
ciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo
die est adgressus, in suam redegit potestatem praesi-
3 diumque ibi suum collocavit. Inde re bene gesta Ale-
xandream ad Caesarem contendit, omnesque eas regi-
ones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae
plerumque adest victori, pacarat atque in amicitiam
Caesaris redegerat.

1 XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissi-
mus non ita longe ab Alexandrea, qui nominatur Del-
ta; quod nomen a similitudine litterae accepit: nam
pars quaedam fluminis Nili derivata [inter se] duo-
bus itineribus paulatim medium inter se spatium relin-
quens diversissimo ad litus intervallo mari coniungitur.
2 Cui loco cum adpropinquare Mithridaten rex cogno-
visset et transeundum ei flumen sciret, magnas adver-
sus eum copias misit, quibus vel superari delerique
Mithridaten vel sine dubio retineri posse credebat.
3 Quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis
4 habebat, interclusum a Caesare a se retineri. Quae
primae copiae flumen a Delta transire et Mithridati
occurrere potuerunt, proelium commiserunt festinan-
tes praeripere subsequentibus victoriae societatem.
5 Quorum impetum Mithridates magna cum prudentia
constantiaque [virtutum et Alexandrinorum inprudentia]
consuetudine nostra castris vallatis sustinuit; cum vero
incaute atque insolenter succedere eos munitionibus
videret, eruptione undique facta magnum numerum
6 eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui
se texissent partimque in naves, quibus flumen trans-
7 ierant, recepissent, funditus deleti essent. Qui ut
paulum ab illo timore se recrearunt, adiuncti his, qui
subsequebantur, rursus oppugnare Mithridaten coeperunt.

1 XXVIII. Mittitur a Mithridate nuntius Caesari,
qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem

haec accidisse rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur et Caesar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione 2
rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret, sed circumvectus est eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus; prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten adgredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco 3
natura munito, quod erat ipse excelsior planicie ex omnibus partibus subiecta; tribus autem ex lateribus variis generibus munitionum tegebatur: unum latus erat adiectum flumini Nilo, alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret, tertium palude cingebatur.

XXVIIII. Inter castra et Caesaris iter flumen in- 1
tercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat, aberat autem ab regis castris milia passuum circiter VII. Rex cum hoc itinere venire Caesarem 2
comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent et eminus ex ripis proelium impar inirent: nullum enim processum virtus habebat aut periculum ignavia subibat. Quae res incendit dolore milites 3
equitesque nostros, quod tam diu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites 4
Germani dispersi vada [fluminum] quaerentes partim demissioribus ripis flumen tranarunt, et legionarii magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, proiectis *iis* repentinoque aggere iniecto flumen transierunt. Quorum impetum adeo per- 5
timuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent; sed id frustra: namque ex fuga pauci ad regem refugerunt paene omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Caesar re praeclarissime gesta cum subitum 1
adventum suum iudicaret magnum terrorem Alexandrinis iniecturum, protinus victor ad castra regis perten-

2 dit. Haec cum et opere magno vallata et loci natura
munita animadverteret confertamque armatorum multi-
tudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere ac
proeliando milites ad oppugnanda castra succedere
noluit. Itaque non magno intervallo relicto ab hoste
3 castra posuit. Postero die castellum, quod rex in pro-
ximo vico non longe a suis castris munierat brachiis-
que cum opere castrorum coniunxerat vici obtinendi
causa, Caesar adgressus omnibus copiis expugnat, non
quo id minore numero militum consequi difficile factu
putaret, sed ut ab ea victoria perterritis Alexandrinis
4 protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu,
quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt
milites insecuti, munitionibus successerunt acerrimeque
5 eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus adi-
tus oppugnationis nostris dabatur: una, quam liberum
accessum habere demonstravi, altera, quae mediocre
6 intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Ma-
xima et electissima multitudo Alexandrinorum defende-
bat eam partem, quae facillimum aditum habebat;
plurimum proficiebant in repellendis vulnerandisque
nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant: diver-
sis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo ca-
strorum, aversi ex flumine, in quo multae naves in-
structae funditoribus et sagittariis nostros inpugnabant.
1 XXXI. Caesar cum videret, milites acrius proeli-
ari non posse, nec tamen multum profici propter loco-
rum difficultatem, cumque animum adverteret, excel-
sissimum locum castrorum relictum esse ab Alexan-
drinis, quod et per se munitus esset, et studio partim
pugnandi partim spectandi decucurrissent in eum lo-
cum, in quo pugnabatur, cohortes illo circumire ca-
stra et summum locum adgredi iussit iisque Carfule-
num praefecit, et animi magnitudine et rei militaris
2 scientia virum praestantem. Quo ut ventum est, paucis
defendentibus munitionem, nostris contra militibus acer-
rime pugnantibus, diverso clamore et proelio perterriti
Alexandrini trepidantes in omnes partes castrorum dis-

currere coeperunt. Quorum perturbatione nostrorum 3
animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex
omnibus partibus, primi tamen editissimum castrorum
locum caperent; ex quo decurrentes magnam multitu-
dinem hostium in castris interfecerunt. Quod pericu- 4
lum plerique Alexandrini fugientes acervatim se de
vallo praecipitarunt in eam partem, quae flumini erat
adiuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis ma- 5
gna ruina oppressis ceteri faciliorem fugam habuerunt.
Constat, fugisse ex castris regem ipsum receptumque 6
in navem multitudine eorum, qui ad proximas naves
adnatabant, demerso navigio perisse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta Caesar 1
magnae victoriae fiducia proximo terrestri itinere Ale-
xandream cum equitibus contendit atque ea parte oppi-
di victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur.
Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes eo 2
proelio audito nihil iam de bello essent cogitaturi.
Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitu- 3
dinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum armis
proiectis munitionibusque suis relictis, veste ea sumpta,
qua supplices dominantes deprecari consuerunt, sacris-
que omnibus prolatis, quorum religione precari offensos
iratosque animos regum erant soliti, advenienti Cae-
sari occurrerunt seque ei dediderunt. Caesar in fidem 4
receptos consolatus per hostium munitiones in suam
partem oppidi magna gratulatione venit suorum; qui
non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam
talem adventum eius felicem fuisse laetabantur.

XXXIII. Caesar Aegypto atque Alexandria potitus 1
reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripse-
rat atque obtestatus erat populum Romanum, ne mu-
tarentur. Nam maiore ex duobus pueris, rege, amisso 2
minori tradidit regnum maiorique ex duabus filiis,
Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque eius;
minorem, Arsinoën, cuius nomine diu regnasse inpo-
tenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit,
ne qua *rursus nova* dissensio, priusquam diuturnitate

confirmarentur regum imperia, per homines seditiosos
3 nasceretur. Legiones ibi veterana sexta secum reducta
ceteras reliquit, quo firmius esset eorum regum impe-
rium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod
fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque ve-
tustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti.
4 Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque pu-
blicam pertinere existimabat, si permanerent in fide
reges, praesidiis eos nostris esse tutos; si essent in-
5 grati, posse isdem praesidiis coerceri. Sic rebus om-
nibus confectis et collocatis ipse [itinere terrestri]
profectus est in Syriam.

1 XXXIIII. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Deio-
tarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam finiti-
masque provincias administrandas tradiderat, venit
oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve
Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastari-
que pateretur a Pharnace; quo malo nisi liberarentur,
imperata se facere pecuniamque promissam Caesari
2 non posse persolvere. Domitius, non tantum ad ex-
plicandos sumptus rei militaris cum pecuniam necessa-
riam esse iudicaret, sed etiam turpe populo Romano
et C. Caesari victori sibique infame esse statueret,
regna sociorum atque amicorum ab externo rege occu-
pari, nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armenia
Cappadociaque decederet neve occupatione belli civilis
3 populi Romani ius maiestatemque temptaret. Hanc
denuntiationem cum maiorem vim habituram existima-
ret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset,
ad legiones profectus unam ex tribus, XXXVI., secum
ducit, duas in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris
eius evocatas; quarum altera in bello Alexandrino non
occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa.
4 Adiungit [Cn.] Domitius legioni XXXVI. duas ab Deio-
taro, quas ille disciplina atque armatura nostra com-
plures annos constitutas habebat, equitesque C, totidem-
5 que ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sestium ad C.
Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae

ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat, Quintumque Patisium in Ciliciam ad auxilia accersenda. Quae copiae celeriter omnes iussu Domitii Comana convenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt: Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam paterno nomine iure obtinere deberet. Denique eius regni causa integra Caesari servaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset. Domitius cum animadverteret, eum Cappadocia decessisse non voluntate adductum, sed necessitate, quod facilius Armeniam defendere posset subiectam regno suo quam Cappadociam longius remotam, quodque omnes tres legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus cum duas ad Caesarem missas audisset, audacius in Armenia substitisse, perseverare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque enim aliud ius esse Cappadociae atque Armeniae, nec iuste eum postulare, ut in Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset. His responsis datis cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis iugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia; cuius itineris has esse cernebat opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia his iugis subiecta magnam commeatus copiam erat subministratura.

1 2 3

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia aspernabatur nec sibi quicquam fore antiquius quam dignitatem populi Romani et regna sociorum reciperare legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis cum adventaret ad Nicopolim, quod oppidum positum in Armenia minore est plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus obiectis satis

1 2 3

magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longe
4 a Nicopoli circiter milia passuum VII. Quibus ex ca-
stris cum locus angustus atque impeditus esset transe-
undus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque
paene disposuit equites, magnam autem multitudinem
pecoris intra eas fauces dissipari iussit paganosque et
5 oppidanos in his locis obversari: ut, sive amicus Domi-
tius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur,
cum in agris et pecora et homines animadverteret versari
tamquam amicorum adventu; sive inimicus ut in ho-
stium fines veniret, praeda diripienda milites dissipa-
rentur dispersique caederentur.

1 XXXVII. Haec cum administraret, numquam tamen
intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere
ad Domitium, cum hoc ipso crederet facilius eum de-
2 cipi posse. At contra spes pacis Domitio in eisdem
castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces, amissa
proximi temporis occasione cum vereretur, ne co-
3 gnoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domi-
tius postero die propius Nicopolim accessit castraque
oppido contulit. Quae dum muniunt nostri, Pharnaces
4 aciem instruxit suo more atque instituto. In fronte
enim simplici directa acie cornua trinis firmabantur
subsidiis; eadem ratione haec media collocabantur acie
duobus dextra sinistraque intervallis simplicibus ordi-
5 nibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus
Domitius parte copiarum pro vallo constituta.

1 XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces interceptis ta-
bellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domi-
tium ferebant, cognoscit, Caesarem magno in periculo
versari, flagitarique ab Domitio, ut quam primum Cae-
sari subsidia mitteret propiusque ipse Alexandriam per
2 Syriam accederet. Qua cognita re Pharnaces victoriae
loco ducebat, si trahere tempus posset, cum disceden-
3 dum Domitio celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua
facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum
nostris videbat, fossas duas directas non ita magno
medio intervallo relicto IIII pedum altitudinis in eum

locum deduxit, quo longius constituerat suam non pro-
ducere aciem. Inter has fossas aciem semper instrue- 4
bat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam
collocabat; qui neque aliter utilis esse poterat et mul-
tum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXVIIII. Domitius autem, cum Caesaris magis 1
periculo quam suo commoveretur, neque se tuto dis-
cessurum arbitraretur, si condiciones, quas reiecerat,
rursus adpeteret aut sine certamine discederet, ex
propinquis castris in aciem exercitum eduxit; XXXVI. 2
legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sini-
stro, Deiotari legiones in mediam aciem contulit, qui-
bus tamen angustissimum intervallum frontis reliquit
reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrim-
que acie instructa processum est ad dimicandum.

XXXX. Signo sub idem tempus ab utroque dato 1
concurritur: acriter varieque pugnatur. Nam XXXVI.
legio, cum extra fossam in equites regis impetum fe-
cisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus
oppidi succederet fossamque transiret aversosque hostes
adgrederetur. At Pontica ex altera parte legio, cum 2
paulum aversa hostibus cessiset, fossam autem circum-
ire ac transcendere conata esset, ut aperto latere ad-
grederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et
oppressa est. Deiotari vero legiones vix *primum* im-
petum sustinuerunt. Ita victrices regiae copiae cornu 3
suo dextro mediaque acie converterunt se ad XXXVI.
legionem. Quae tamen fortiter vincentium impetum
sustinuit, magnis copiis hostium circumdata praesen-
tissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices
montium; quo Pharnaces insequi propter iniquitatem
loci noluit. Ita Pontica legione paene tota amissa, 4
magna parte Deiotari militum interfecta XXXVI. legio
in loca se superiora contulit non amplius CCL desire-
ratis. Ceciderunt eo proelio splendidi atque inlustres 5
viri nonnulli, equites Romani. Quo tamen incommodo
Domitius accepto reliquias exercitus dissipati collegit
itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

1 XXXXI. Pharnaces rebus secundis elatus, cum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit ibique et victor et crudelissimus rex, cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit, bona civium Romanorum
2 Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora, Pontumque nullo defendente paternum regnum glorians se recepisse obtinebat.

1 XXXXII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum, quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum
2 laude erat. Namque eo missus aestate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor, pro praetore, quamquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrederetur,
3 et recepit et defendit. Namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit eaque praeda milites donavit, quae etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat grata, praesertim virtute parta, et cum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Iadertinorum, quorum semper in rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset adiunctis captivis navibus
4 sociorum. Cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga collectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret; sin

ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam
legiones adduceret. Omnem enim illam partem regio- 5
nemque vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse
credebat.

XXXXIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno 1
tempore anni ac difficili, sive copiosiorem provinciam
existimans sive multum fortunae victoris Caesaris tri-
buens sive virtute et scientia sua confisus, qua saepe
in bellis periclitatus magnas res et secundas ductu
ausuque suo gesserat, neque provinciae facultatibus
sublevabatur, quae partim erat exinanita partim infi-
delis, neque navibus, intercluso mari tempestatibus,
commeatus supportare poterat magnisque difficultatibus
coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum
gerebat. Ita cum durissimis tempestatibus propter 2
inopiam castella aut oppida expugnare cogeretur, cre-
bro incommoda accipiebat, adeoque est a barbaris con-
temptus, ut Salonam se recipiens in oppidum maritu-
mum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique in-
colebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio 3
duobus milibus militum amplius amissis, centurionibus
XXXVIII, tribunis IIII, cum reliquis copiis Salonam se
recepit, summaque ibi difficultate rerum omnium pressus
paucis mensibus morbo periit. Cuius et infelicitas 4
vivi et subita mors in magnam spem Octavium addu-
xit provinciae potiundae; quem tamen diutius in rebus
secundis et fortuna, quae plurimum in bellis potest,
diligentiaque Cornificii et virtus Vatini versari passa
non est.

XXXXIIII. Vatinius Brundisii cum esset, cognitis 1
rebus, quae gestae erant in Illyrico, cum crebris litte-
ris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evoca-
retur et M. Octavium audiret cum barbaris foedera
percussisse compluribusque locis nostrorum militum
oppugnare praesidia partim classe per se partim pedestri-
bus copiis per barbaros, etsi gravi valitudine adfectus
vix corporis viribus animum sequebatur, tamen virtute
vicit incommodum naturae difficultatesque et hiemis

2 et subitae praeparationis. Nam cum ipse paucas in portu naves longas haberet, litteras in Achaiam ad Q.
3 Calenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod cum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavi non poterant, navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quamquam non satis iusta ad proeliandum, ro-
4 stra imposuit. His adiunctis navibus longis et numero classis aucto militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relicti erant Brundisii, cum exercitus in Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritumas nonnullas civitates, quae defecerant Octavioque se tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur, nec sibi ullius rei moram necessitatemque iniungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur.
5 Hunc oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit praesidiumque nostrum recepit.

1 XXXXV. Octavius, cum Vatinium classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognosset, confisus sua classe substitit ad insulam Tauridem; qua regione Vatinius insequens navigabat, non quo Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum lon-
2 gius progressum insequi decreverat. Cum propius Tauridem accessisset, dispersis suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem antemnis ad medium malum demissis instructam propugnatoribus
3 animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci demittique antemnas iubet et milites armari, et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequebantur, idem ut facerent, significa-
4 bat. Parabant se Vatiniani repente oppressi; parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies, ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana.

XXXXVI. Vatinius cum animum adverteret, ne- 1
que navium se magnitudine neque numero parem esse,
fortuitae dimicationi rem committere noluit. Itaque
primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavi
impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo 2
remigante naves adversae rostris concurrerunt adeo
vehementer, ut navis Octaviana rostro discusso ligno
contineretur. Committitur acriter reliquis locis proe- 3
lium, concurriturque ad duces maxime: nam cum suo
quisque auxilium ferret, magnum comminus in angu-
sto mari proelium factum est. Quantoque coniunctis 4
magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto supe-
riores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis
navibus in hostium naves transilire non dubitabant et
dimicatione aequata longe superiores virtute rem feli-
citer gerebant. Deprimitur ipsius Octavi quadriremis, 5
multae praeterea capiuntur aut rostris perforatae mer-
guntur; propugnatores Octaviani partim in navibus iu-
gulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octa- 6
vius se in scapham confert; in quam plures cum con-
fugerent, depressa scapha vulneratus tamen adnatat ad
suum myoparonem. Eo receptus, cum proelium nox 7
dirimeret, tempestate magna velis profugit. Sequuntur
hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo pericu-
lo vindicarat.

XXXXVII. At Vatinius re bene gesta receptui ce- 1
cinit suisque omnibus incolumibus in eum se portum
victor recepit, quo ex portu classis Octavi ad dimican-
dum processerat. Capit ex eo proelio penterem unam, 2
triremes duas, dicrotas VIII compluresque remiges
Octavianos, posteroque ibi die, dum suas captivasque
naves reficeret, consumpto post diem tertium conten-
dit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga
credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum 3
earum oppidum coniunctissimumque Octavio. Quo ut 4
venit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt, com-
peritque, ipsum Octavium parvis paucisque navigiis
vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Si-

5 ciliam, deinde Africam caperet. Ita brevissimo spatio
re praeclarissime gesta provincia recepta et Cornificio
reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu ex-
pulsa victor se Brundisium incolumi exercitu et classe
recepit.

1 XXXXVIII. Iis autem temporibus, quibus Caesar
ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat et Palaepharsali
rem feliciter gerebat Alexandriaeque cum periculo
magno, tum etiam maiore periculi fama dimicabat, Q.
Cassius Longinus, in Hispania pro praetore provinciae
ulterioris optinendae causa relictus, sive consuetudine
naturae suae sive odio, quod in illam provinciam sus-
ceperat quaestor ex insidiis ibi vulneratus, magnas
odii sui fecerat accessiones, quod vel ex conscientia
sua, cum de se mutuo sentire provinciam crederet,
vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter
odia dissimulabant, animum advertere poterat, et com-
pensare offensionem provinciae exercitus amore cupie-
2 bat. Itaque, cum primum in unum locum exercitum
conduxit, sestertios centenos militibus est pollicitus,
nec multo post, cum in Lusitania Medobregam oppi-
dum montemque Herminium expugnasset, quo Medobre-
genses confugerant, ibique imperator esset appellatus,
3 sestertiis centenis milites donavit. Multa praeterea et
magna praemia singulis concedebat; quae speciosum
reddebant praesentem exercitus amorem, paulatim tamen
et occulte militarem disciplinam severitatemque mi-
nuebant.

1 XXXXVIIII. Cassius legionibus in hiberna disposi-
tis ad ius dicendum Cordubam se recepit contractum-
que ingens aes alienum gravissimis oneribus provinciae
constituit exsolvere; et ut largitionis postulat consue-
tudo, per causam liberalitatis speciosam plura largi-
2 tori quaerebantur. Pecuniae locupletibus imperabantur,
quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patie-
batur, sed etiam cogebat, in gregem locupletium si-
multatium causa tenues coniciebantur, neque ullum
genus quaestus aut magni et evidentis aut minimi et sordidi

praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris
vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam iacturam fa- 3
cere posset, quin aut vadimonio teneretur aut in reos
referretur. Ita magna etiam sollicitudo periculorum ad
iacturas et detrimenta rei familiaris adiungebatur.

L. Quibus de causis accidit, ut, cum Longinus 1
imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, si-
milia rursus de morte eius provinciales consilia ini-
rent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares 2
eius; qui, cum in illa societate versarentur rapinarum,
nihilo minus oderant eum, cuius nomine peccabant,
sibique, quod rapuerant, acceptum referebant, quod
interciderat aut erat interpellatum, Cassio adsignabant.
Quintam legionem conscribit novam. Augetur odium 3
et ex ipso delectu et sumptu additae legionis. Com-
plentur equitum III milia maximisque ornantur inpen-
sis; nec provinciae datur ulla requies.

LI. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Afri- 1
cam exercitum traiceret perque Mauritaniam ad fines
Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba
miserat auxilia maioraque missurus existimabatur. Qui- 2
bus litteris acceptis insolenti voluptate efferebatur,
quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni
tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam 3
proficiscitur ad legiones accersendas auxiliaque addu-
cenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum
navesque C praepararentur pecuniaeque describerentur
atque imperarentur, ne qua res, cum redisset, mora-
retur. Reditus eius fuit celerior omnium opinione: 4
non enim labor aut vigilantia cupienti praesertim ali-
quid Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum castris ad 1
Cordubam positis pro contione militibus exponit, quas
res Caesaris iussu gerere deberet, polliceturque iis,
cum in Mauritaniam traiecisset, sestertios centenos se
daturum; quintam fore in Hispania legionem. Ex con- 2
tione se Cordubam recepit eoque ipso die tempore post-
meridiano, cum in basilicam iret, quidam Minucius

Silo, cliens L. Racili, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei tradidit, deinde post Racilium — nam is latus Cassi tegebat —, quasi responsum peteret, celeriter dato loco cum se insinuasset, sinistra corripit aversum dextraque bis ferit pugione.
3 Clamore sublato fit a coniuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio traicit lictorem;
4 hoc interfecto Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mergilio simili confidentia Flaccum, municipem suum, adiuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat iacentemque levibus sauciat plagis.

1 LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim Berones compluresque evocatos cum telis se-
2 cum habere consuerat. A quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur; quo in numero fuit Calpurnius Salvianus et Manilius Tusculus.
3 Minucius inter saxa, quae iacebant in itinere, fugiens opprimitur et relato domum Cassio ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum
4 certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis cum id non dubitaret, adcurrit laetus in castra militibusque vernaculis et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur; tollitur a multitudine in tribunal, praetor appellatur.
5 Nemo enim aut in provincia natus, ut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate iam factus provincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassi: nam legiones XXX. et XXI. paucis mensibus in Italia scriptas Caesar adtribuerat Longino, quinta legio nuper erat ibi confecta.

1 LIIII. Interim nuntiatur Laterensi, vivere Cassium. Quo nuntio dolore magis permotus quam animo perturbatus reficit se celeriter et ad Cassium visendum
2 proficiscitur. Re cognita XXX. legio signa Cordubam infert ad auxilium ferendum imperatori suo. Facit
3 hoc idem XXI. Subsequitur has V. Cum duae legiones *reliquae* essent in castris, secundani veriti, ne soli

relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, iudicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententia legio vernacula neque ullo timore de gradu deiecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii cae- 1
dis, iubet comprehendi; legionem V. in castra remittit
cohortibus XXX retentis. Indicio Minuci cognoscit, L. 2
Racilium et L. Laterensem et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem sibique tam familiarem quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse coniuratione, nec diu moratur dolorem
suum, quin eos interfici iubeat. Minucium libertis 3
tradit excruciandum, item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium coniuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant, ut nonnulli queruntur,
coactus. Isdem cruciatibus adfectus L. Mergilio [Squil- 4
lus] nominat plures; quos Cassius interfici iubet ex-
ceptis iis, qui se pecunia redemerunt. Nam palam 5
HS LX cum Calpurnio paciscitur et cum Q. Sestio L. Qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae dolorque vulnerum pecuniae remissus crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

LVI. Aliquot post diebus litteras a Caesare missas 1
accipit, quibus cognoscit, Pompeium in acie victum
amissis copiis fugisse. Qua re cognita mixtam dolore 2
voluptatem capiebat: victoriae nuntius laetitiam exprimebat, confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere
an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus accersit 3
omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas iubet referri; quibus parum videbatur inpo-
suisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Equitum 4
autem Romanorum delectum instituit; quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos transmarina militia perterritos ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, maius tamen creabat
odium. His rebus confectis totum exercitum lustrat; 5
legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit

6 ad traiectum. Ipse, classem, quam parabat, ut inspi-
ceret, Hispalim accedit ibique moratur, propterea quod
edictum tota provincia proposuerat, quibus pecunias
imperasset neque contulissent, se adirent. Quae evo-
catio vehementer omnes turbavit.

1 LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus
militum in legione vernacula fuerat, nuntiat, eam a
legione XXX., quam Q. Cassius legatus simul ducebat,
cum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta
centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patie-
bantur, discessisse et ad secundam legionem conten-
2 disse, quae ad fretum alio itinere deducebatur. Co-
gnita re noctu cum V cohortibus unetvicesimanorum
egreditur, mane pervenit *Leptim*. Ibi eum diem, ut,
quid ageretur, perspiceret, moratus Carmonam conten-
3 dit. Hic, cum legio XXX. et XXI. et cohortes IIII ex
V. legione totusque convenisset equitatus, audit, IIII
cohortes a vernaculis oppressas ad Obuculum cum his
ad secundam pervenisse omnesque ibi se coniunxisse
4 et M. Thorium Italicensem ducem delegisse. Celeriter
habito consilio Marcellum quae*storem* Cordubam, ut
eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispa-
5 lim mittit. Paucis ei diebus affertur, conventum Cor-
dubensem ab eo defecisse, Marcellumque aut voluntate
aut necessitate abductum — namque id varie nuntia-
batur — consentire cum Cordubensibus; duas cohortes
legionis V., quae fuerant Cordubae in praesidio, idem
6 facere. Cassius his rebus incensus movet castra et
postero die Segoviam ad flumen Singiliense venit. Ibi
habita contione militum temptat animos; quos cogno-
scit non sua, sed Caesaris absentis causa sibi fidissi-
mos esse nullumque periculum deprecaturos, dum per
eos Caesari provincia restitueretur.

1 LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legio-
nes adducit, ac ne dissensionis initium natum seditiosa
militum suaque natura videretur, simul ut contra Q.
Cassium, qui Caesaris nomine maioribus viribus uti
videbatur, aeque potentem opponeret dignitatem, Cn.

Pompeio se provinciam reciperare velle palam dictita-
bat. Et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris et 2
amore Pompei, cuius nomen multum poterat apud
eas legiones, quas M. Varro obtinuerat; sed id qua
mente, communis erat coniectura. Certe hoc prae se 3
Thorius ferebat; milites adeo fatebantur, ut Cn. Pom-
pei nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens 4
legionibus conventus obviam prodit, neque tantum vi-
rorum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum,
deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diripe-
rent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus;
contra Caesarem ne facerent, orare.

LVIIII. Tantae multitudinis precibus et lacrimis 1
exercitus commotus cum videret, ad Cassium perse-
quendum nihil opus esse Cn. Pompei nomine et me-
moria, tamque omnibus Caesarianis quam Pompeianis
Longinum esse in odio, neque se conventum neque M.
Marcellum contra Caesaris causam posse perducere,
nomen Pompei ex scutis detraxerunt, Marcellum, qui
se Caesaris causam defensurum profitebatur, ducem
adsciverunt praetoremque appellarunt et conventum sibi
adiunxerunt castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius 2
eo biduo circiter IIII milia passuum a Corduba citra
flumen Baetim in oppidi conspectu loco excelso facit
castra; litteras ad regem Bogudem in Mauritaniam et
M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem
mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris causa quam
primum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros
vastat, aedificia incendit.

LX. Cuius rei deformitate atque indignitate legio- 1
nes, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum
concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque con-
fligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contume-
lia nobilissimae carissimaeque possessiones Corduben-
sium in conspectu suo rapinis, ferro flammaque con-
sumerentur. Marcellus, cum confligere miserrimum 2
putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eun-
dem Caesarem esset redundaturum, neque suae pote-

statis esset, legiones Baetim traducit aciemque instruit.
3 Cum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse
loco superiore *videret*, causa interposita, quod is in
aequum non descenderet, Marcellus militibus persua-
det, ut se reciperent in castra. Itaque copias reducere
4 coepit. Cassius, quo bono valebat Marcellumque in-
firmum esse sciebat, adgressus equitatu legionarios se
recipientes complures novissimos in fluminis ripis in-
5 terfecit. Cum hoc detrimento, quid transitus fluminis
viti difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus
castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones
in aciem educit; neque tamen confligitur propter loco-
rum difficultates.
1 LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Mar-
cellus: habebat enim veteranas multisque proeliis ex-
pertas legiones. Cassius fidei magis quam virtuti le-
2 gionum confidebat. Itaque cum castra castris collata
essent et Marcellus locum idoneum castello cepisset,
quo prohibere aqua Cassianos posset, Longinus veritus,
ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus
alienis sibique infestis, noctu silentio ex castris pro-
ficiscitur celerique itinere Uliam contendit, quod sibi
3 fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo coniuncta ponit
moenibus castra, ut et loci natura — namque Ulia in
edito monte posita est — et ipsa munitione urbis un-
4 dique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus
insequitur et, quam proxime potest Uliam, castra ca-
stris confert locorumque cognita natura, quo maxime
rem deducere volebat, necessitate est deductus, ut ne-
que confligeret — cuius si rei facultas esset, resistere
incitatis militibus non poterat — neque vagari Cassium
latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur,
5 quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis
collocatis operibusque in circuitu oppidi continuatis
6 Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae prius-
quam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum
emisit; quem sibi usui fore credebat, si pabulari fru-
*mentari*que Marcellum non pateretur, magno autem

fore impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucisque diebus Cassi litteris acceptis rex 1
Bogud cum copiis venit adiungitque ei legioni, quam secum adduxerat, complures cohortes auxiliarias Hispanorum. Namque, ut in civilibus dissensionibus acci- 2
dere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullae civitates rebus Cassi studebant, plures Marcellum fovebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Mar- 3
celli munitiones. Pugnatur utrimque acriter, crebroque id accidit fortuna saepe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen umquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum 1
cohortibus legionariis XXXV magnoque numero equitum et reliquorum auxiliorum venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassi Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se 2
credit atque offert; Cassius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus sibi iuris deberi quam Marcello existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversari, verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus neque habet a Marcello 3
quicquam divisi. Ne pugnetur, interdicit; ad exeundum Cassium invitat fidemque suam in re omni interponit. Cum diu dubitasset Cassius, quid sibi facien- 4
dum quidve Lepido esset credendum, neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia, postulat, uti munitiones disicerentur sibique liber exitus daretur. Non tantum indutiis factis, sed prope 5
iam *pace* constituta opera *cum* complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regis castris, neque opinantibus omnibus — si tamen in omnibus fuit Cassius: nam de huius conscientia dubitabatur — impetum fecerunt compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter indignatione et auxilio Lepidi 6
proelium esset diremptum, maior calamitas esset accepta.

1 LXIIII. Cum iter Cassio patefactum esset, castra
Marcellus cum Lepido coniungit. Lepidus eodem tem-
pore Marcellusque Cordubam cum suis, Cassius profi-
2 ciscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius pro-
consul ad provinciam optinendam venit. De cuius ad-
ventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum ha-
buerat, equitatumque in hiberna distribuit; ipse omni-
bus suis rebus celeriter correptis Malacam contendit
ibique adverso tempore navigandi navis conscendit, ut
ipse praedicabat, ne se Lepido et Trebonio et Marcello
committeret; ut amici eius dictitabant, ne per eam
provinciam minore cum dignitate iter faceret, cuius
magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant,
ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potesta-
3 tem cuiusquam veniret. Progressus secunda ut hiberna
tempestate cum in Hiberum flumen noctis vitandae
causa se contulisset, inde paulo vehementiore tempe-
state, nihilo periculosius se navigaturum credens, pro-
fectus, adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis,
in ipsis faucibus, cum neque flectere navim propter
vim fluminis neque directam tantis fluctibus tenere
posset, demersa nave periit.

1 LXV. Cum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset
atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret
litterisque urbanis animadverteret, multa Romae male
et inutiliter administrari neque ullam partem reipu-
blicae satis commode geri, quod et contentionibus tri-
buniciis perniciosae seditiones orerentur, et ambitione
atque indulgentia tribunorum militum et qui legioni-
bus praeerant multa contra morem consuetudinemque
militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severi-
tatisque essent, eaque omnia flagitare adventum suum
videret, tamen praeferendum existimavit, quas in pro-
vincias regionesque venisset, eas ita relinquere con-
stitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, iura
legesque acciperent, externorum hostium metum depo-
2 nerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se con-
fecturum *sperabat*, quod hae provinciae nullo bello pre-

mebantur; in Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere. Non excessisse enim Ponto Pharnacem 3
audiebat, neque excessurum putabat, cum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus 4
civitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia bene meritis et viritim et publice tribuit, de controversiis veteribus cognoscit ac statuit; reges, tyrannos, dynastas provinciae finitimos, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem condicionibus inpositis provinciae tuendae ac defendendae dimittit et sibi et populo Romano amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumptis 1
Sextum Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praefecit; ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cuius provinciae civi- 2
tates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. Ibi rebus 3
omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur magnisque itineribus per Cappadociam confectis biduum Mazacae commoratus Comana *venit*, vetustissimum et sanctissmum in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos eius deae maiestate, imperio, potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo 4
Lycomedi Bithynio adiudicavit, qui regio Cappadocum genere ortus propter adversam fortunam maiorum suorum mutationemque generis iure, minime dubio, vetustate tamen intermisso sacerdotium id repetebat. Fratri 5
autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret aut heres regni terreret Ariobarzanen, adtribuit, quod sub eius imperio ac dicione esset. Ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit.

LXVII. Cum propius Pontum finesque Gallograe- 1
ciae accessisset, Deiotarus, tetrarches Gallograeciae tunc

quidem paene totius, quod ei neque legibus neque moribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant, sine dubio autem rex Armeniae minoris ab senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu supplex ad Caesarem venit oratum, ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, *coercitus* exercitibus imperiisque in Cn.
2 Pompei castris fuisset: neque enim se debuisse iudicem esse controversiarum populi Romani, sed parere praesentibus imperiis.

1 LXVIII. Contra quem Casar cum plurima sua commemorasset officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset, cumque defectionem eius nullam posse excusationem [eius] imprudentiae recipere coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus populusque Romanus, ubi respublica esset, qui denique post L. Lentulum, C. Marcellum consules, tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Deiotari ad deprecandum, de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit,
2 regium vestitum ei restituit. Legionem autem eam, quam ex genere civium suorum Deiotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit.

1 LXVIIII. Cum in Pontum venisset copiasque omnes in unum locum coegisset, quae numero atque exercitatione bellorum mediocres erant — excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria veteranam multis laboribus periculisque functam multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominibus in ea esset, reliquae erant tres legiones, una Deiotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. *Domitium* fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant —,

legati a Pharnace missi Caesarem adeunt atque inpri- 2
mis deprecantur, ne eius adventus hostilis esset: factu-
rum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent.
Maximeque commemorabant, nulla Pharnacem auxilia 3
contra Caesarem Pompeio dare voluisse, cum Deiotarus,
qui dedisset, tamen ei satisfecisset.

LXX. Caesar respondit, se fore aequissimum Phar- 1
naci, si, quae polliceretur, repraesentaturus esset.
Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne 2
aut Deiotarum sibi obicerent, aut nimis eo gloriaren-
tur beneficio, quod auxilia Pompeio non misisset.
Nam se neque libentius facere quicquam quam suppli- 3
cibus ignoscere, neque provinciarum publicas iniurias
condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi. Quam- 4
quam id ipsum, quod commemorarent, officium fuisse
utilius Pharnaci, qui providisset, ne vinceretur, quam
sibi, cui dii inmortales victoriam tribuissent. Itaque 5
magnas et graves iniurias civium Romanorum, qui in
Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere
non posset, concedere Pharnaci. Nam neque interfectis 6
amissam vitam neque exsectis virilitatem restituere
posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Ro-
mani subissent. Ponto vero decederet confestim fami- 7
liasque publicanorum remitteret ceteraque restitueret
sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent.
Si fecisset, iam tunc sibi mitteret munera ac dona, 8
quae bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere
consuessent — miserat enim Pharnaces coronam aure-
am —. His responsis datis legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces liberaliter omnia pollicitus, 1
cum festinantem ac praecurrentem Caesarem speraret
libentius etiam crediturum suis promissis, quam res
pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis ne-
cessarias proficisceretur — nemini enim erat ignotum,
plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari —,
lentius agere, decedendi diem postulare longiorem,
pactiones interponere, in summa frustrari coepit. Caesar 2
cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus na-

tura facere consuerat, tunc necessitate fecit adductus,
ut celerius omnium opinione manum consereret.

1 LXXII. Zela est oppidum in Ponto, positum ipsum,
ut in plano, loco satis munito: tumulus enim naturalis,
veluti manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet
2 murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique
intercisi vallibus colles; quorum editissimus unus, qui
propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triari
detrimentumque exercitus nostri superioribus locis atque
itineribus paene coniunctus oppido magnam in illis
partibus habet nobilitatem nec multo longius milibus
3 passuum III abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces
veteribus paternorum felicium castrorum refectis operibus copiis suis omnibus occupavit.

1 LXXIII. Caesar cum ab hoste milia passuum V
castra posuisset videretque, eas valles, quibus regia
castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent,
quae multo erant propiora regis castris, aggerem com-
2 portari iubet intra munitiones. Quo celeriter collato
proxima nocte vigilia quarta legionibus omnibus expeditis impedimentisque in castris relictis prima luce
neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit,
in quo Mithridates secundum proelium adversus Tria-
3 rium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem ex
castris servitia agere[nt,] iussit, ne quis ab opere miles
discederet, cum spatio non amplius passuum mille intercisa valles castra hostium divideret ab opere incepto
Caesaris castrorum.

1 LXXIIII. Pharnaces, cum id repente prima luce
animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit. Quas interposita tanta locorum iniquitate consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis
tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne
munitione magis quam manu defendere locum Pharna-
2 ces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus
prima acie pro vallo instructa reliqua pars exercitus

opus faceret. At Pharnaces inpulsus sive loci felicitate 3
sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtem-
perasse eum postea audiebamus, sive paucitate nostro-
rum, qui in armis erant, comperta, cum more operis
cotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae
aggerem portabat, militum esse credidisset, sive etiam
fiducia veterani exercitus sui, quem XXII. in acie con-
flixisse et vicisse legati eius gloriabantur, simul con-
temptu exercitus nostri, quem pulsum a se Domitio
duce sciebat, inito consilio dimicandi descendere prae-
rupta valle coepit. Cuius aliquamdiu Caesar inridebat 4
inanem ostentationem et eo loco militum coartationem,
quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset:
cum interim Pharnaces eodem gradu, quo in proclivem
descenderat vallem, ascendere adversus arduum collem
instructis copiis coepit.

LXXV. Caesar incredibili eius vel temeritate vel 1
fiducia commotus neque opinans imparatusque oppressus
eodem tempore milites ab opere *re*vocat, arma capere
iubet, legiones opponit aciemque instruit; cuius rei
subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Non- 2
dum ordinibus instructis falcatae regiae quadrigae
permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter
multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies 3
hostium, et clamore sublato confligitur multum adiu-
vante natura loci, plurimum deorum inmortalium be-
nignitate; qui cum omnibus casibus belli intersunt, tum
praecipue, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri proelio comminus facto 1
dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata,
initium victoriae natum est. Ab ea parte cum proclivi
detruderentur hostes, multo tardius, sed tamen eisdem
diis adiuvantibus sinistro cornu mediaque acie totae
profligantur copiae regis. Quae quam facile subierant 2
iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae premeban-
tur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim in-
terfectis partim suorum ruina oppressis, qui velocitate
effugere *poterant, arm*is tamen proiectis vallem trans-

gressi nihil ex loco superiore inermi proficere poterant.
3 At nostri victoria elati subire iniquum locum munitionesque adgredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reli-
4 querat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudine omni suorum aut capta Pharnaces cum paucis equitibus profugit; cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

1 LXXVII. Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia adfectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat, quodque subiti periculi recordatione laetior [quod] victoria facilis ex difficillimis rebus
2 acciderat. Ponto recepto praeda omni regia militibus condonata postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur, legionem sextam decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam iubet, auxilia Deiotari domum remittit; duas legiones cum Coelio Viniciano in Ponto reliquit.

1 LXXVIII. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit; iura in tetrarchas,
2 reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, *a* quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum — nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo secum parvulum asportaverat in castra multosque retinuerat annos —, regem Bosphori constituit, qui sub imperio Pharnacis fuerat, provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis
3 regibus interposito amicissimo rege munivit. Eidem tetrarchian [legibus] Gallograecorum iure gentis et cognationis adiudicavit, occupatam et possessam paucis
4 ante annis a Deiotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum
5 pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis in Italiam celerius omnium opinione venit.

BELLUM AFRICANUM.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCVII. extr. et DCCVIII.]

Caesar in Africam profectus Adrumeto frustra temptato ad Ruspinam, deinde ad Leptin, hac recepta in litore castra ponit, ex Sardinia reliquisque provinciis finitimis auxilia commeatusque accersit, c. I—VIII. Praesidio Lepti relicto Ruspinam redit naviumque partem castris ibi positis recipit, c. VIIII—XI. Cum T. Labieno aliquotiens confligit eoque victo copias auget, arma victumque parat, c. XII—XXI. Cn. Pompeius filius a M. Catone Uticae praeside excitatus Mauritaniam invadit Ascuroque oppido frustra obsesso classem ad Baleares convertit, c. XXII. XXIII. Scipio cum Labieno et Petreio copias coniungit, Iuba rex eis auxilio egressus a Boccho rege et P. Sittio se recipere cogitur. Caesar Afris de suo adventu certioribus factis exercitum ex Sicilia accersit, munitiones auget, c. XXIIII—XXVI. Scipio elephantos ad pugnam instituit; postquam Labienus frustra temptavit Leptin, Caesar pugna cum Scipione vitata sociis, auxiliis, frumento augetur; Acilla oppido et Cercina insula potitus parte exercitus Siciliensis recepta Thisdritanis auxilium rogantibus liberaliter respondet, c. XXVII—XXXVI. Munitione in iugo instituta cum hostium equitatu feliciter pugnat, c. XXXVII—XXXX. Acie instructa ad Uzittam oppidum accedit neque tamen cum Scipionis acie confligit, c. XXXXI. XXXXII. C. Considius Longus Scipionis legatus Acilla frustra oppugnata Adrumetum se recipit, Caesarianos magnis incommodis afficit, c. XXXXIII—XXXXVII. Auxiliis Scipioni a Iuba rege adductis Caesar adversus illum bene rem gerit, c. XXXXVIII—LII. Legionum II ex Sicilia adventu auctus praefectos nonnullos ab exercitu removet, c. LIII. LIIII. Iuba a Gaetulis desertus arroganter se gerit; utroque exercitu in campum deducto proelium non fit, c. LV—LXI. Caesar et P. Attius Varus mari inter se incommoda inferunt, c. LXII—LXIIII. Caesar frumentandi causa usque ad Aggar oppidum progrediens aliquotiens manum conserit, c. LXV—LXXIII. Iuba Vagam oppidum

expugnat, Caesar postquam Sarsuram oppidum Labieno fugato cepit, Aggar redit, quo Scipio secutus, c. LXXIIII—LXXVIII., cum proelium devitasset, ad Thapsum, ubi Caesar Vergilium Pompeianum obsidione cingere parat, ad pugnam coactus gravissima clade afficitur, c. LXXVIIII—LXXXVI. Caesar Uticam per L. Caesarem adulescentem recipit, postquam M. Cato mortem sibi conscivit; in cives Romanos, qui pecunia adiuverant Varum et Scipionem, leniter animadvertit, c. LXXXVII—LXXXX. Iubam Zamenses oppido excludunt, c. LXXXXI. LXXXXII. C. Considius Thisdra fugit, Vergilius Caesari se dedit. Iuba, Petreius, Faustus, Afranius, Scipio interficiuntur, c. LXXXXIII—LXXXXVI. Caesar Iubae regno in provinciae formam redacto C. Sallustium Crispum pro consule praeficit; Zamae et Uticae bonis hostium venditis, Thapsitanis reliquisque Iubae sociis multatis per Sardiniam Romam redit, c. LXXXXVII. LXXXXVIII.

1 I. Caesar itineribus iustis confectis nullo die in-
termisso a. d. XIIII. Kal. Ian. Lilybaeum pervenit sta-
timque ostendit, sese naves velle conscendere, cum non
amplius legionem tironum haberet unam, equites vix
DC. Tabernaculum secundum litus ipsum constituit,
2 ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne
quis sibi morae quicquam fore speraret et ut omnes
3 in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus,
ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet;
nihilo tamen minus in navibus remiges militesque
continere et nullam praetermittere occasionem profecti-
4 onis. Cum praesertim ab incolis eius provinciae nun-
tiarentur adversariorum copiae, equitatus infinitus, le-
giones regiae IIII, levis armaturae magna vis, Scipio-
nis legiones X, elephanti CXX classesque esse complu-
res, tamen non deterrebatur animoque et spe confide-
5 bat. Interim in dies et naves longae adaugeri et
onerariae complures eodem concurrere et legiones tiro-
num convenire, in his veterana legio quinta, equitum
ad II milia.

1 II. Legionibus collectis VI et equitum II milibus,
ut quaeque prima legio venerat, in naves longas im-
2 ponebatur, equites autem in onerarias. Ita maiorem
partem navium antecedere iussit et insulam petere

Aponianam, quae abest a Lilybaeo .... commoratus 3
bona paucorum publice vendit, deinde Alieno praetori,
qui Siciliam optinebat, de omnibus rebus praecipit et
de reliquo exercitu celeriter inponendo. Datis *man-* 4
datis ipse navem conscendit a. d. VI. Kal. Ian. et re-
liquas naves statim est consecutus. Ita vento certo ce- 5
lerique navigio vectus post diem quartum cum longis
paucis navibus in conspectum Africae venit: namque
onerariae reliquae praeter paucas vento dispersae atque
errabundae diversa loca petierunt. Clupeam classe 6
praetervehitur, dein Neapolim; complura praeterea ca-
stella et oppida non longe a mari reliquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium 1
erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et a
Clupeis secundum oram maritumam cum equitatu Adru-
metum Cn. Piso, cum Maurorum circiter tribus mili-
bus, apparuit, ibi paulisper Caesar ante portum com-
moratus, dum reliquae naves convenirent, exponit exer-
citum, cuius numerus in praesentia fuit peditum III
milia, equites CL, castrisque ante oppidum positis sine
iniuria cuiusquam consedit cohibetque omnes a praeda.
Oppidani interim muros armatis complent, ante portam 2
frequentes considunt ad se defendendum; quorum nu-
merus duarum legionum instar erat. Caesar circum 3
oppidum vectus natura loci perspecta rediit in castra.
Nonnemo culpae eius inprudentiaeque adsignabat, quod 4
neque certum locum gubernatoribus praefectisque, quem
peterent, praeceperat neque, ut more ipsius consue-
tudo superioribus temporibus fuerat, tabellas signa-
tas dederat, ut in tempore his perlectis locum certum
peterent universi. Quod minime Caesarem fefellerat: 5
namque nullum portum terrae Africae, quo classes de-
currerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore
suspicabatur, sed fortuito oblatam occasionem egressus
aucupabatur.

IIII. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, 1
uti sibi daret postetatem cum Considio agendi, si
posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque 2

data facultate litteras conscribit et eas captivo dat per-
3 ferendas in oppidum ad Considium. Quo simulatque captivus cum pervenisset litterasque, ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset, priusquam acciperet ille, *Unde*, inquit, *istas?* Tum captivus: *Imperatore*
4 *a Caesare.* Tunc Considius, *Unus est*, inquit, *Scipio imperator hoc tempore populi Romani;* deinde in conspectu suo statim captivum interfici iubet litterasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam una nocte et die ad oppidum consumpta neque responsum ullum a Considio dabatur, neque ei reliquae copiae succurrebant, neque equitatu abundabat et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat et eas tironum, neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munitio et difficilis ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabatur, auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire, non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar est occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

1 VI. Itaque castra cum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus a Iuba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant et eius agmen
2 extremum insequi coeperunt. Quae res cum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitu-
3 dinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus XXX Galli Maurorum equitum II
4 milia loco pellerent fugarentque in oppidum. Postquam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter con-
5 stitutum ire contendit. Quod cum saepius facerent et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur, cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis et parte
6 equitatus iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita,

quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex 7
oppidis et castellis legationes venire et polliceri frumentum, paratosque esse, quae imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam, Kal. Ianuariis.

VII. Inde movit et pervenit ad oppidum Leptin, 1
liberam civitatem et inmunem. Legati ex oppido obviam veniunt, libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque centurionibus ad portas oppidi et 2
custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret aut iniuriam faceret cuipiam incolae, non longe ab oppido secundum litus facit castra. Eodemque naves 3
onerariae et longae nonnullae casu advenerunt; reliquae, ut est ei nuntiatum, incertae locorum Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi 4
neque mediterranea petere propter navium errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves iubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, 5
subito equites Mauri neque opinantibus Caesarianis adorti multos iaculis convulnerarunt, nonnullos interfecerunt. Latent enim in insidiis cum equis inter con- 6
valles et subito existunt, non ut in campo comminus depugnent......

VIII. Caesar interim in Sardiniam nuntios cum 1
litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent, exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum accersendum mittit. Interim 2
cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci. Item C. Sallustium Cris- 3
pum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec 4
ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri *non*

posse neque locum excusatio ullum haberet nec moram
5 tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis co-
gnitis condicionibus Scipionis, et qui cum eo bellum
contra se gerebant, miserari — regium enim equita-
tum Scipio ex provincia Africa alebat —, tanta homi-
nes esse dementia, ut malint regis esse vectigales quam
cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

1 VIIII. Caesar a. d. III. Non. Ian. castra movet;
Lepti sex cohortium praesidio cum Saserna relicto ipse
rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis
copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis ipse
cum expedita manu proficiscitur circum villas frumen-
tatum oppidanisque imperat, ut plostra iumentaque
2 omnia sequantur. Itaque magno numero frumenti in-
vento Ruspinam redit. Haec eum idcirco existimo re-
cepisse, ut marituma oppida post se ne vacua relin-
queret praesidioque firmata ad classim receptacula
muniret.

1 X. Itaque ibi relicto P. Saserna, fratre eius, quem
Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione, iubet
comportari ligna in oppidum quam plurima; ipse cum
cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe
cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido
Ruspina egressus proficiscitur ad portum, qui abest ab
oppido milia passuum duo, ibique classem sub vespe-
2 rum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu
insciis et requirentibus imperatoris consilium, magno
3 metu ac tristimonia sollicitabantur. Parva enim cum
copia et ea tironum, neque omni exposita, in Africa
contra magnas copias et insidiosae nationis equitatum-
que innumerabilem se expositos videbant, neque quic-
quam solatii in praesentia neque auxilium in suorum
consilio animum advertebant, nisi in ipsius imperato-
ris vultu, vigore mirabilique hilaritate: animum enim
4 altum et erectum prae se gerebat. Huic adquiesce-
bant homines et in eius scientia et consilio omnia sibi
proclivia omnes fore sperabant.

1 XI. Caesar una nocte in navibus consumpta iam

caelo albente cum proficisci conaretur, subito navium
pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur.
Hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat 2
omnes egredi atque in litore armatos reliquos adveni-
entis milites expectare. Itaque sine mora navibus eis 3
in portum receptis et advectis militum equitumque
copiis rursus ad oppidum Ruspinam redit atque ibi
castris constitutis ipse cum cohortibus expeditis XXX
frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Cae- 4
saris consilium, illum cum classe navibus onerariis,
quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse,
ne casu inprudentes suae naves in classem adversario-
rum inciderent, neque eam rem eos voluisse scire, qui
in praesidiis relicti sui milites fuissent, ne hi propter
suorum paucitatem et hostium multitudinem metu de-
ficerent.

XII. Interim, cum iam Caesar progressus esset a 1
castris circiter milia passuum III, per speculatores et
antecessores equites nuntiatur ei, copias hostium haud
longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuntio pulvis
ingens conspici coeptus est. Hac re cognita Caesar 2
celeriter iubet equitatum universum, cuius copiam habuit
in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum par-
vus numerus, ex castris arcessiri, atque ordinatim signa
se leniter consequi; ipse antecedere cum paucis arma-
tis. Iamque cum procul hostis conspici posset, milites 3
in campo iubet galeari et ad eam pugnam parari; quo-
rum numerus fuit XXX cohortium cum equitibus CCCC,
sagittariis CL.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus 1
et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine
non peditum, sed equitum confertam, et inter eos
levis armaturae Numidas et sagittarios pedites interpo-
suerant et ita condensaverant, ut procul Caesariani
pedestres copias arbitrarentur; dextrum ac sinistrum
cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim 2
Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat propter
paucitatem; sagittarios ante aciem constituit, equites

dextro sinistroque cornu opponit et ita praecipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim, se acie instructa cum pedestribus copiis dimicaturum.

1 XIIII. Cum utrimque expectatio fieret neque Caesar sese moveret et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis quam viribus decernendum videret, subito adversariorum equitatus sese extendere et in latitudinem promovere collesque complecti et Caesaris equitatum extenuare simulque ad
2 circumeundum comparare se coeperunt. Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae cum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt et inter legionarios [pedites] ia-
3 cula coniciunt. Hic cum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant; pedites interim resistebant, dum equites rursus cursu renovato peditibus suis succurrerent.

1 XV. Caesar novo genere pugnae oblato, cum animum adverteret, ordines suorum in procurrendo turbari — pedites enim, dum equites longius ab signis prosequuntur, latere nudato a proximis Numidis iaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant —, edicit per ordines, ne quis
2 miles ab signis IIII pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni suorum multitudine confisus Caesaris paucitatem circuire non moratur: equites Iuliani pauci multitudine hostium defessi equis convulneratis
3 paulatim cedere; hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis Caesarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes coniecti pugnare cogebantur.

1 XVI. Labienus in equo capite nudo versari in prima acie; simul suos cohortari, nonnumquam legionarios Caesaris ita appellare: *Quid tu,* inquit, *miles tiro? Tam feroculus es? Vos quoque iste verbis in-*

fatuavit? In magnam mehercule vos periculum impulit.
Misereor vestri. Tum miles, *Non sum,* inquit, *tiro,* 2
Labiene, sed de legione X. *veteranus.* Tum Labienus,
Non agnosco, inquit, *signa decumanorum.* Tum miles: 3
Iam me, qui sim, intelleges; simul cassidem de capite
deiecit, ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum viri-
bus contortum, dum in Labienum mittere contendit,
equi graviter adverso pectori adfixit et ait: *Labiene,*
decumanum militem, qui te petit, scito esse. Omnium 4
tamen animi in terrorem coniecti, et maxime tironum:
circumspicere enim Caesarem neque amplius facere
nisi hostium iacula vitare.

XVII. Caesar interim consilio hostium cognito iubet 1
aciem in longitudinem quam maximam porrigi et alter-
nis conversis cohortibus, ut una post, altera ante signa
tenderet, ita coronam hostium dextro sinistroque cornu
mediam dividit et unam partem ab altera exclusam
equitibus intrinsecus adortus cum peditatu telis con-
iectis in fugam vertit neque longius progressus veritus
insidias se ad suos recipit; idem altera pars equitum
peditumque Caesaris facit. His rebus gestis ac procul 2
hostibus repulsis convulneratisque ad sua praesidia
sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

XVIII. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equi- 1
tibus Numidis MDC electis peditatuque eiusdem generis
satis grandi ex itinere recta subsidio suis occurrunt.
Atque hostes suis ex terrore firmatis rursusque reno- 2
vatis animis legionarios conversis equitibus recipientes
novissimos adoriri et inpedire coeperunt, quo minus
in castra se reciperent. Hac re animadversa Caesar 3
iubet signa converti et medio campo redintegrari proe-
lium. Cum ab hostibus eodem modo pugnaretur nec 4
comminus ad manus rediretur, Caesarisque equites iu-
menta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate,
vulneribus defatigata ad insequendum hostem perse-
verandumque cursum tardiora haberent, dieique pars
exigua iam reliqua esset, cohortibus equitibus[que] cir-
cumdatis cohortatur, ut uno ictu contenderent neque re-

mitterent, donec ultra ultimos colles hostes reppulissent
5 atque eorum essent potiti. Itaque signo dato in hostes
languide tela neglegenterque mittentis subito immittit
cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis
hostibus nullo negotio campo pulsis, post collem de-
iectis nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita,
uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt muni-
tiones. Itemque adversarii male accepti tum demum
se ad sua praesidia contulerunt.

1 XVIIII. Interim ea re gesta et proelio dirempto
ex adversariis perfugere plures ex omni genere homi-
num, et praeterea intercepti [hostium] complures equi-
2 tes peditesque. Ex quibus cognitum est consilium ho-
stium, eos hac mente et conatu venisse, ut novo atque
inusitato genere proelii tirones legionarii paucique per-
turbati Curionis exemplo ab equitatu circumventi oppri-
3 merentur, et ita Labienum dixisse pro contione, tan-
tam sese multitudinem auxiliorum adversariis submini-
straturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defati-
gati vincerentur atque a suis superarentur, quippe qui
in illa re sibi confideret, primum, quod audierat, Ro-
mae legiones veteranas dissentire neque in Africam
velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos
milites retentos consuetudine fideles sibi iam effecisset,
maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum
levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque Pom-
peiano. [Labienus] quos secum a Brundisio transporta-
verat equites Germanos Gallosque ibique postea ex
hibridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat,
uti frenatos constituerat, praeterea regia auxilia, ele-
phantis CXX equitesque innumerabilis, deinde legio-
nes conscriptas ex cuiusquemodi generis amplius XII
4 milibus. Hac spe atque audacia inflammatus Labie-
nus cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numi-
darum sine frenis VII milibus, praeterea Petreiano au-
xilio adhibito equitibus MDC, peditum ac levis arma-
turae quartum tanto, sagittariis ac funditoribus hippo-
toxotisque compluribus: his copiis II. d. Non. Ian.,

post diem VI., quam Africam *Caesar* attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XX. Caesar interim castra munire diligentius, prae- 1
sidia firmare copiis maioribus vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare ducere et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent, tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interiecta inter equites suos interponeretur, sagittariisque ex omnibus navibus Ityreis, Syris et cuiusque generis ductis in castra compluribus frequentabat suas copias — audiebat enim, 2
Scipionem post diem tertium eius diei, quo proelium factum erat, adpropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio coniungere; cuius copiae legionum VIII et equitum III milium esse nuntiabantur —, officinas 3
ferrarias instruere, sagittas telaque uti fierent complura curare, glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea ferrum, plumbum mitteretur. Etiam 4
animadvertebat, frumento se in Africa nisi inportato uti non posse: priore enim anno propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam; praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse omnemque regionem Africae exinanisse frumento, oppida praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri, et eorum incolas intra sua praesidia coëgisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Caesar coactus privatos ambiendo et blande appellando aliquantum numerum frumenti in sua praesidia congesserat et eo parce uteba-

tur. Opera interim ipse cotidie circuire et ad ternas cohortis in statione habere propter hostium multitudi-
2 nem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, iubet in plostris deligatos Adrumetum depor-
3 tari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur incertae locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphae adversariorum complures adortae
4 incendebant atque expugnabant. Hac re nuntiata Caesar classes circum insulas portusque disposuit, quo tutius commeatus subportari posset.

1 XXII. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis assidueque obiurgare
2 non desistebat. *Tuus,* inquit, *pater, istuc aetatis cum esset et animadvertisset, rempublicam ab perditis sceleratisque civibus oppressam bonosque aut interfectos aut exilio multatos patria civitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus privatus atque adulescentulus paterni exercitus reliquiis collectis paene oppressam funditusque deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit, idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis re-*
3 *cepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit adule-*
4 *scentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille non ita amplis rebus patris gestis neque tam excellenti maiorum dignitate parta neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus in rempublicam est in-*
5 *gressus. Tu contra et patris nobilitate et dignitate et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas auxilium tibi reique publicae atque optimo cuique efflagitatum?*

1 XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus adulescentulus cum naviculis cuiusquemodi generis XXX, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica in Mauritaniam regnumque Bogudis est ingressus expeditoque exercitu numero servorum, liberorum II milium, cuius partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppi-

dum Ascurum accedere coepit; in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente oppidani us- 2
que eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum adpropinquaret, subito eruptione facta prostratos perterritosque Pompeianos in mare navesque passim compulerunt. Ita re male gesta Gneus Pom- 3
peius filius naves inde avertit neque postea litus adtigit, classemque ad insulas Baleares versus convertit.

XXIIII. Scipio interim cum iis copiis, quas paulo 1
ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto profectus primum Adrumeti castra ponit, deinde ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum Labieni et Petrei copiis se coniungit, atque unis castris factis III milia passuum longe considunt. Equitatus 2
interim eorum circum Caesaris munitiones vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re Caesariani gravi annona 3
sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia neque ab Sardinia commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius milia passuum VI terrae Africae quoque versus tenebant pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites equi- 4
tesque, qui multa terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci eluta et ita iumentis esurientibus data vitam eorum producebant.

XXV. Cum haec ita fierent, rex Iuba cognitis 1
Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate—non est visum dari spatium convalescendi augendarumque eius opum: itaque comparatis equitum magnis peditumque copiis subsidio suis egressus e regno ire contendit. P. Sittius interim et rex Bocchus coniunctis suis copiis 2
cognito regis Iubae egressu propius eius regnum copias suas admovere, Cirtamque, oppidum opulentissimum eius regni, adortus paucis diebus pugnando capit et praeterea duo oppida Gaetulorum. Quibus cum 3

condicionem ferret, ut oppido excederent idque sibi
vacuum traderent, condicionemque repudiassent, postea
ab eo capti interfectique sunt omnes. Inde progressus
4 agros oppidaque vexare non destitit. Quibus rebus
cognitis Iuba, cum iam non longe ab Scipione atque
eius ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi
suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adiuturus
proficisceretur, ipse suo regno expulsus forsitan utra-
5 que re expelleretur. Itaque rursus se recipere, atque
auxilia etiam ab Scipione abduxit sibi suisque rebus
timens elephantisque XXX relictis suis finibus oppidis-
que suppetias profectus est.

1 XXVI. Caesar interim, cum de suo adventu dubi-
tatio in provincia esset neque quisquam crederet ipsum,
sed aliquem legatum in Africam cum copiis venisse,
conscriptis litteris circum provinciam omnes civitates
2 facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homi-
nes ex suis oppidis profugere et in castra Caesaris
devenire et de adversariorum eius crudelitate acerbi-
3 tateque commemorare coeperunt. Quorum lacrimis
querelisque Caesar commotus, cum antea constituisset
e stativis castris aestate inita cunctis copiis auxiliisque
accitis ......, bellum cum suis adversariis gerere in-
stituit litterisque celeriter in Siciliam [missis] ad Ali-
enum et Rabirium Postumum conscriptis [et] per ca-
tascopum mittit, ut sine mora ac nulla excusatione
hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi
transportaretur: Africam provinciam perire funditusque
everti ab suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret
subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne
tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere
4 insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta
erat festinatione et expectatione, ut postero die, quam
misisset litteras nuntiumque, classem exercitumque
morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad
5 mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: ani-
madvertebat enim, villas exuri, agros vastari, pecus
diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique,

principes civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites 6
interim in opere exercere atque castra munire, turres, castella facere molesque iacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo con- 1
docefacere instituit. Duas instruxit acies, unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem elephantos constituit, post illos autem suam aciem instruxit, ut, cum ab adversariis lapides mitti coepissent et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus ab sua acie lapidibus missis eos converterent adversus hostem. Quod aegre tardeque fiebat: rudes enim ele- 2
phanti multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque duci- 1
bus administrantur, C. Vergilius praetorius, qui Thapsi, oppido maritumo, praeerat, cum animadverteret, naves singulas cum exercitu Caesaris incertas locorum atque castrorum suorum vagari, occasionem nactus navem, quam ibi habuit, actuariam complet militibus et sagittariis et eisdem scaphas de navibus adiungit ac singulas naves Caesarianas consectari coepit. Et cum plures 2
adortus esset, pulsus fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adulescentes, tribuni legionis V., quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messalam legatum obsederat Messanae seditiosissima oratione apud eum usus, idemque pecuniam et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curarat et ob has causas sibi timebat. Hic 3
propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adulescentibus, ne repugnarent seseque Vergilio traderent.

tione advocata de terrore suo desperationeque exerci-
tus Caesaris facit verba et cohortatus suos victoriam
2 propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar iubet
milites rursus ad opus redire et per causam muniti-
onum tirones in labore defatigare non intermittit.
3 Interim Numidae Gaetulique diffugere cotidie ex castris
Scipionis et partim in regnum se conferre, partim,
quod ipsi maioresque eorum beneficio C. Mari usi fuis-
sent Caesaremque eius adfinem esse audiebant, in eius
4 castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum
ex numero electis hominibus illustrioribus [Gaetulos]
et litteris ad suos cives datis, cohortatus, uti manu
facta se suosque defenderent, ne suis inimicis adver-
sariisque dicto audientes essent, mittit.

1 XXXIII. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex
Acilla, civitate libera et inmuni, ad Caesarem veniunt
seque paratos, quaecumque imperasset, et libenti ani-
mo facturos pollicentur; tantum orare et petere ab eo,
uti sibi praesidium daret, quo tutius id et sine peri-
culo facere possent; se et frumentum et, quaecumque
res eis suppeteret, communis salutis gratia submini-
2 straturos. Quibus rebus facile a Caesare impetratis
praesidioque dato, C. Messium, aedilicia functum pote-
3 state, Acillam iubet proficisci. Quibus rebus cognitis
Considius Longus, qui Adrumeti cum duabus legionibus
et equitibus DCC praeerat, celeriter ibi parte praesidii
relicta cum VIII cohortibus ad Acillam ire contendit.
4 Messius celerius itinere confecto prior Acillam cum
5 cohortibus pervenit. Considius interim, cum ad urbem
cum copiis accessisset et animadvertisset, praesidium
Caesaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere
nulla re gesta pro multitudine hominum rursus se
Adrumetum recepit; deinde, paucis post diebus eque-
stribus copiis ab Labieno adductis, rursus Acillitanos
castris positis obsidere coepit.

1 XXXIIII. Per id tempus C. Sallustius Crispus,
quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe
2 demonstravimus, Cercinam pervenit. Cuius adventu C.

Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familia prae-
erat praesidio commeatui, parvulum navigium nactus
conscendit ac se fugae commendat. Sallustius interim 3
praetor a Cercinitanis receptus magno numero frumenti
invento naves onerarias, quarum ibi satis magna copia
fuit, complet atque in castra ad Caesarem mittit.
Alienus interim proconsul Lilybaeo in navis onerarias 4
inponit legiones XIII. et XIIII. et equites Gallos DCCC,
funditorum sagittariorumque mille, ac secundum comme-
atum in Africam mittit ad Caesarem. Quae naves ven- 5
tum secundum nactae quarto die in portum ad Rus-
pinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes perve-
nerunt. Ita Caesar duplici laetitia ac voluptate uno 6
tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis ex-
hilaratis annonaque levata sollicitudinem deponit, legi-
nes equitesque ex navibus egressos iubet ex languore
nauseaque reficere, divisos in castella munitionesque
disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo essent 1
comites, mirari et requirere: C. Caesarem, qui ultro
consuesset bellum inferre ac lacessere proelio, subito
commutatum non sine magno consilio suspicabantur.
Itaque ex eius patientia in magnum timorem coniecti 2
ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus ami-
cissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis
pro perfugis speculandi gratia in Caesaris castra mittunt.
Qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi li- 3
ceret verba sine periculo proloqui. Potestate facta, 4
Saepenumero, inquiunt, *imperator, complures Gaetuli,
qui sumus clientes C. Mari, et propemodum omnes
cives Romani, qui sunt in legione* IIII. *et* VI., *ad te
voluimus in tuaque praesidia confugere; sed custodiis
equitum Numidarum, quo id sine periculo minus face-
remus, impediebamur. Nunc data facultate pro spe-
culatoribus missi a Scipione ad te cupidissime venimus,
ut perspiceremus, num quae fossae aut insidiae ele-
phantis ante castra portasque valli factae essent, si-
mulque consilia vestra contra easdem* bestias compara-

tionemque pugnae cognosceremus atque iis renuntiare-
5 *mus.* Qui collaudati a Caesare stipendioque donati ad
6 reliquos perfugas deducuntur. Quorum orationem cele-
riter veritas comprobavit: namque postero die ex legi-
onibus his, quas Gaetuli nominarunt, milites legionarii
complures ab Scipione in castra Caesaris perfugerunt.
1 XXXVI. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M.
Cato, qui Uticae praeerat, delectus cotidie libertinorum,
Afrorum, servorum denique et cuiusquemodi generis
hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant,
habere atque sub manum Scipioni in castra summittere
2 non intermittit. Legati interim ex oppido Thisdra, in
quo tritici modium milia CCC comportata fuerant a
negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem ve-
nere, quantaque copia frumenti apud se sit, docent
simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius
3 et frumentum et copiae suae conserventur. Quibus
Caesar in praesentia gratias egit praesidiumque brevi
tempore se missurum dixit, cohortatusque ad suos cives
4 iubet proficisci. P. Sittius interim cum copiis Numi-
diae fines ingressus castellum in montis loco munito
locatum, in quod Iuba belli gerendi gratia et frumen-
tum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse,
comportaverat, vi expugnando est potitus.
1 XXXVII. Caesar postquam legionibus veteranis dua-
bus, equitatu levique armatura copias suas ex secundo
commeatu auxerat, naves [VI] onerarias statim iubet
Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum pro-
ficisci; ipse VI. Kal. Febr. circiter vigilia prima im-
perat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi prae-
2 sto essent. Itaque omnibus insciis neque suspicantibus
vigilia tertia iubet omnes legiones ex castris educi
atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in
quo ipse praesidium habuit et quod primum ad amici-
3 tiam eius accessit. Inde parvulam proclivitatem de-
gressus sinistra parte campi propter mare legiones
4 ducit. Hic campus mirabili planicie patet milia passu-
um XII; quem iugum cingens a mari ortum neque ita

praealtum velut theatri efficit speciem. In hoc iugo 5
colles sunt excelsi pauci, in quibus singulae turres
speculaeque singulae perveteres erant collocatae, qua-
rum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Post Caesar ad iugum, de quo docui, 1
ascendit atque in unumquemque collem turremque ca-
stella facere coepit, atque ea minus semihora efficit.
Postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, 2
quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui
esse praesidium stationemque Numidarum, Caesar pau-
lisper commoratus perspectaque natura loci equitatu
in statione disposito legionibus opus adtribuit brachium-
que medio iugo ab eo loco, ad quem pervenerat, us-
que ad eum, unde egressus erat, iubet dirigi ac muniri.
Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, 3
equitatu omni ex castris educto acieque equestri in-
structa a suis munitionibus circiter passus mille pro-
grediuntur pedestremque copiam in secunda acie minus
CCCC passus constituunt.

XXXVIIII. Caesar in opere milites adhortari neque 1
adversariorum copiis moveri. Iam cum non amplius 2
passus MD inter hostium aciem suasque munitiones
esse animadvertisset intellexissetque, ad impediendos
milites suos et ab opere depellendos hostem propius
accedere, necesseque haberet legiones a munitionibus
deducere, imperat, turmae Hispanorum ad proximum
collem propere occurrerent praesidiumque inde de-
turbarent locumque caperent, eodemque iubet levis
armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi cele- 3
riter Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos
equites fugientes convulneraverunt locumque sunt potiti.
Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis 4
auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope
totum dextrum cornu avertit atque suis fugientibus
suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, 5
Labienum ab suis copiis longius iam abscessisse, equi-
tatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes im-
misit.

1 XXXX. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur,
villa permagna turribus IIII extructa; quae Labieni
prospectum impediebat, ne posset animum advertere,
2 ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius
vidit turmas Iulianas, quam suos caedi a tergo sensit.
Ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numi-
3 darum, recta in castra fugere contendit. Galli Germa-
nique, qui restiterant, ex superiore loco et post ter-
gum circumventi fortiterque restantes conciduntur uni-
4 versi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris
erant instructae, animum adverterunt, metu ac terrore
obcaecatae omnibus portis in sua castra fugere coepe-
5 runt. Postquam Scipione eiusque copiis campo colli-
busque exturbatis atque in castra compulsis cum receptui
Caesar cani iussisset equitatumque omnem intra suas
munitiones recepisset, campo purgato animadvertit miri-
fica corpora Gallorum Germanorumque; qui partim
eius auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio
pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant,
nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conservatique
parem gratiam in fide servanda praestare voluerant.
6 Horum corpora mirifica specie amplitudineque caesa
toto campo ac prostrata diverse iacebant.

1 XXXXI. His rebus gestis Caesar postero die ex
omnibus praesidiis cohortes deduxit atque omnes suas
copias in campo instruxit. Scipio suis male acceptis,
occisis convulneratisque intra suas continere se muni-
2 tiones coepit. Caesar instructa acie secundum infimas
iugi radices propius munitiones accessit leniter. Iam-
que minus mille passuum ab oppido Uzitta, quod Scipio
tenebat, aberant legiones Iulianae, cum Scipio veritus,
ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus
sublevari eius exercitus consuerat, eductis omnibus
copiis quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima
equestri turmatim directa elephantisque turritis inter-
3 positis armatisque, suppetias ire contendit — quod
ubi Caesar animadvertit, arbitratus, Scipionem ad di-
micandum paratum ad se certo animo venire, in eo

loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppidum con-
stitit — suamque aciem mediam eo oppido texit; dex-
trum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in con-
spectu patenti adversariorum constituit.

XXXXII. Cum iam prope solis occasum Caesar 1
expectavisset neque ex eo loco, quo constiterat, Scipi-
onem progredi propius se animadvertisset locoque se
magis defendere, si res coëgisset, quam in campo
comminus consistere audere, non est visa ratio propius
accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium
grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam
aciem suam oppido texisse et sibi difficile factu esse
intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare
et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore
loco pugnare, praesertim cum milites a mane diei
ieiuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis 2
suis copiis in castra postero die propius eorum aciem
instituit exporrigere munitiones.

XXXXIII. Interim Considius, qui Acillam ..... et
VIII cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque ob-
sidebat, ubi C. Messius [qui] cohortibus praeerat, diu
multumque expertus magnisque operibus saepe admotis
et his ab oppidanis incensis cum proficeret nihil, subito
nuntio de equestri proelio allato commotus, frumento,
cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo
ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, cor-
ruptis Acillam, quam obsidebat, deseruit atque itinere
per regnum Iubae facto copias cum Scipione partitus
Adrumetum se recepit.

XXXXIIII. Interea ex secundo commeatu, quem a 1
Sicilia miserat Alienus, navis una, in qua fuerat Q.
Cominius et L. Ticida, eques Romanus, ab residua
classe cum erravisset delataque esset vento ad Thapson,
a Vergilio scaphis naviculisque actuariis excepta est et
abducta. Item altera navis trieris ex eadem classe 2
errabunda ac tempestate delata ad Aegimurum a classe
Vari et M. Octavi est capta, in qua milites veterani
cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt; quos

Varus adservatos sine contumelia deducendos curavit
3 ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt et ante
suggestum constiterunt, *Non vestra*, inquit, *sponte
vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris
inpulsu et imperio coactos cives et optimum quemque*
4 *nefarie consectari. Quos quoniam fortuna in nostram
detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rem-
publicam cum optimo quoque defendetis, certum est
vobis vitam et pecuniam donare. Quapropter, quid sen-
tiatis, proloquimini.*
1 XXXXV. Hac habita oratione Scipio, cum existi-
masset, pro suo beneficio sine dubio ab his gratias
2 sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis
centurio legionis XIIII., *Pro tuo*, inquit, *summo bene-
ficio, Scipio, tibi gratias ago — non enim impera-
torem te appello —, quod mihi vitam incolumitatemque
belli iure capto polliceris, et forsan uterer isto bene-*
3 *ficio, si non ei summum scelus adiungeretur. Egone
contra Caesarem imperatorem meum, apud quem ordi-
nem duxi, eiusque exercitum, pro cuius dignitate vi-
ctoriaque amplius* XXX. *tot annis depugnavi, adversus*
4 *armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum,
et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor.
Contra cuius enim copias contendas, si minus antea*
5 *expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis co-
hortem unam, quam putas esse firmissimam, et consti-
tue contra me; ego autem ex meis commilitonibus, quos
nunc in tua potestate tenes, non amplius* X *sumam. Tunc
intelleges ex virtute nostra, quid ex tuis copiis sperare
debeas.*
1 XXXXVI. Postquam haec centurio praesenti animo
adversus opinionem eius est locutus, ira percitus Sci-
pio atque animi dolore incensus annuit centurionibus,
quid fieri vellet, atque ante pedes centurionem inter-
fecit reliquosque veteranos a tironibus iubet secerni.
2 *Abducite istos*, inquit, *nefario scelere contaminatos et
caede civium saginatos.* Sic extra vallum deducti sunt
3 *et cruciabiliter* interfecti. Tirones autem iubet inter-

legiones dispertiri et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar commo- 4
tus eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae causa in salo esse iusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent, ob neglegentiam ignominiae causa dimittendos ab exercitu gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XXXXVII. Per id tempus fere Caesaris exercitui 1
res accidit incredibilis auditu. Namque vergiliarum signo confecto circiter vigilia secunda noctis nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc 2
autem incommodum accesserat, quod Caesar non more superiorum temporum in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo propiusque hostem accedendo castra communiebat, opereque faciendo milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportabat, 3
ut praeter ipsum militem et arma nec vas nec mancipium neque ullam rem, quae usui militi esse consuevit, in naves inponi pateretur. In Africa autem non modo 4
sibi quicquam non adquisierant aut paraverant, sed etiam propter annonae caritatem ante parta consumpserant. Quibus rebus attenuati oppido perquam pauci 5
sub pellibus adquiescebant; reliqui ex vestimentis tentoriolis factis atque arundinibus scopisque contextis permanebant. Itaque subito imbre grandineque conse- 6
cuta gravatis pondere tentoriis aquarumque vi subrutis disiectisque, nocte intempesta ignibus extinctis, rebus, quae ad victum pertinent, omnibus corruptis per castra passim vagabantur scutisque capita contegebant. Eadem nocte V. legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XXXXVIII. Rex interim Iuba de equestri proelio 1
Scipionis certior factus evocatusque ab eodem litteris praefecto Saburra cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ac terrorem Caesaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis

peditibusque levis armaturae grandi numero elephan-
tisque XXX egressus e regno ad Scipionem est profectus.
2 Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum posi-
tis cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe
3 ab Scipione consedit. — Erat in castris Caesaris supe-
riore tempore magnus terror, et expectatione copiarum
regiarum exercitus eius magis suspensiore animo ante
adventum Iubae commovebatur; postquam vero castra
castris contulit, despectis eius copiis omnem timorem
deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem,
4 eam omnem praesens dimiserat.—Quo facto cuivis facile
fuit intellectu, Scipioni additum animum fiduciamque
5 regis adventu. Nam postero die universas suas regisque
copias cum elephantis LX productas in aciem, quam
speciosissime potuit, instruxit ac paulo longius pro-
gressus ab suis munitionibus haud ita diu commoratus
se recipit in castra.

1 XXXXVIIII. Caesar postquam animadvertit, Scipi-
oni auxilia fere, quae expectasset, omnia convenisse
neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum
cum copiis progredi coepit et brachia protinus ducere
et castella munire propiusque Scipionem capiendo loca
excelsa occupare contendit, *ne* adversarii magnitudine
copiarum confisi proximum collem occuparent atque
2 ita longius sibi progrediendi eriperent facultatem. Eius-
dem collis occupandi [gratia] Labienus consilium cepe-
rat et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

1 L. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine
praerupta, crebris locis speluncae in modum subrutis,
quae erat transgredienda Caesari, antequam ad eum
collem, quem capere volebat, perveniretur; ultraque
2 eam convallem olivetum vetus crebris arboribus con-
densum. Hic cum Labienus animadvertisset, Caesarem,
si vellet eum locum occupare, prius necesse esse con-
vallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus
in insidiis cum parte equitatus levique armatura con-
sedit, et praeterea post montem [collesque Caesari
subito se ostenderet] equites in occulto collocaverat,

ut, cum ipse ex improviso legionarios adortus esset,
ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici pertur-
batus Caesar eiusque exercitus neque retro regrediundi
neque ultra procedendi oblata facultate circumventus
concideretur. Caesar postquam equitatu ante prae- 3
misso inscius insidiarum cum ad eum locum venisset,
abusi sive obliti praeceptorum Labieni sive veriti, ne
in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli
de rupe prodire et summa petere collis. Quos Cae- 4
saris equites consecuti partim interfecerunt, partim
vivorum sunt potiti; deinde protinus collem petere
contenderunt atque eum decusso Labieni praesidio cele-
riter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix
fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta Caesar legionibus 1
opera distribuit atque in eo colle, quo erat potitus,
castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per 2
medium campum e regione oppidi Uzittae, quod inter
sua castra et Scipionis in planicie positum erat tene-
baturque a Scipione, duo brachia instituit duci, et ita
dirigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque eius
oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, 3
ut, cum propius oppidum copias admovisset oppugnare-
que coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet,
ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugna-
tione deterreretur, praeterea, quo facilius conloquia fieri
possent, et si qui perfugere vellent, id quod antea
saepe accidebat magno cum eorum periculo, tum facile
et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, cum 4
propius hostem accessisset, haberetne in animo dimi-
care. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is 5
locus depressus erat puteique ibi [nonnulli] fieri con-
plures poterant: aquatione enim longa et angusta ute-
batur. Dum haec opera, quae ante dixi, fiebant a le- 6
gionibus, interim pars acie ante opus instructa sub
hoste stabat; equites barbari levisque armaturae proe-
liis minutis comminus dimicabant.

LII. Caesar ab eo opere cum iam sub vesperum 1

copias in castra reduceret, magno incursu cum omni
equitatu levique armatura Iuba, Scipio, Labienus in
2 legionarios impetum fecerunt. Equites Caesariani vi
universae subitaeque hostium multitudinis pulsi parum-
3 per cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit:
namque Caesar ex medio itinere copiis reductis equi-
tibus suis auxilium tulit; equites autem adventu legio-
num animo addito conversis equis in Numidas cupide
insequentes dispersosque impetum fecerunt atque eos
convulneratos usque in castra regia reppulerunt multos-
4 que ex iis interfecerunt. Quod nisi in noctem proe-
lium esset coniectum pulvisque vento flatus omnium
prospectu offecisset, Iuba cum Labieno capti in pote-
statem Caesaris venissent, equitatusque cum levi arma-
5 tura funditus ad internicionem deletus esset. Interim
incredibiliter ex legionibus IIII. et VI. Scipionis milites
diffugere partim in castra Caesaris, partim, in quas
quisque poterat regiones, pervenire; itemque equites
Curioniani diffisi Scipioni eiusque copiis complures se
eodem conferebant.

LIII. Dum haec circum Uzittam ab utrisque du-
cibus administrantur, legiones duae, X. et VIIII., ex
Sicilia navibus onerariis profectae, cum iam non longe
a portu Ruspinae abessent, conspicatae Caesarianas
naves, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti,
ne in adversariorum ut insidiandi gratia ibi commo-
rantium classem inciderent, inprudentes vela in altum
dederunt ac diu multumque iactati tandem multis post
diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt.

1 LIIII. Quibus legionibus expositis, memor in Italia
pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum ho-
minum, parvulam modo causulam nactus Caesar, quod
C. Avienus, tribunus militum X. legionis, navem *ex*
commeatu familia sua atque iumentis occupavisset neque
militem unum ab Sicilia sustulisset, postero die de
suggestu convocatis omnium legionum tribunis centurio-
2 nibusque, *Maxime vellem*, inquit, *homines suae petu-
lantiae nimiaeque libertatis aliquando finem fecissent*

meaeque lenitatis, modestiae patientiaeque rationem
habuissent. Sed quoniam ipsi sibi neque modum neque 3
terminum constituunt, quo ceteri dissimiliter se gerant,
egomet ipse documentum more militari constituam. C. 4
Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra
rempublicam instigasti rapinasque per municipia fecisti
quodque mihi reique publicae inutilis fuisti et pro
militibus tuam familiam iumentaque in naves inposu-
isti, tuaque opera militibus tempore necessario res-
publica caret, ob eas res ignominiae causa ab exercitu
meo te removeo hodieque ex Africa abesse et, quan-
tum pote, proficisci iubeo. Itemque te, Aule Fontei,
quod tribunus militum seditiosus malusque civis fuisti,
te ab exercitu dimitto. Tite Saliene, M. Tiro, C. Clu- 5
sinas, cum ordines in meo exercitu beneficio, non vir-
tute consecuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes
neque pace boni aut utiles fueritis et magis in seditione
concitandisque militibus adversum vestrum imperatorem
quam pudoris modestiaeque fueritis studiosiores, indi-
gnos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines
ducatis, missosque facio et, quantum pote, abesse ex
Africa iubeo. Itaque tradit eos centurionibus et sin- 6
gulis non amplius singulos additos servos in navem
inponendos separatim curavit.

LV. Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris 1
mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad suos
cives perveniunt. Quorum auctoritate facile adducti
Caesarisque nomine persuasi a rege Iuba desciscunt
celeriterque cuncti arma capiunt contraque regem facere
non dubitant. Quibus rebus cognitis Iuba distentus 2
triplici bello necessitateque coactus de suis copiis, quas
contra Caesarem adduxerat, sex cohortes in fines regni
sui mittit, quae essent praesidio contra Gaetulos.

LVI. Caesar brachiis perfectis promotisque usque 1
eo, quo telum ex oppido adici non posset, castra
munit, ballistis scorpionibusque crebris ante frontem
castrorum contra oppidum collocatis defensores muri
deterrere non intermittit eoque quinque legiones ex supe-

2 rioribus castris deducit. Qua facultate oblata inlustrio-
res notissimique conspectum amicorum propinquorumque
3 efflagitabant atque inter se colloquebantur. Quae res
quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat: nam-
que Gaetuli ex equitatu regio nobiliores equitumque
praefecti, quorum patres cum Mario ante meruerant
eiusque beneficio agris finibusque donati post Sullae
victoriam sub Hiempsalis regis erant dati potestatem,
occasione capta nocte iam luminibus accensis cum equis
calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris
castra, quae erant in campo proxime [locum] Uzittae locata.

1 LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant,
cognoverunt, cum commoti ex tali incommodo essent,
fere per id tempus M. Aquinum cum C. Saserna con-
2 loquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinum, nihil
adtinere, eum cum adversariis colloqui. Cum nihilo
minus eius sermonem nuntius ad Sc*ipionem* referret,
sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret, viator
praeterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret au-
3 diente Saserna: *Vetat te rex conloqui.* Quo nuntio
perterritus discessit et dicto audiens fuit regi. Usu
venisse hoc civi Romano et ei, qui ab populo Romano
honores accepisset, incolumi patria fortunisque omni-
bus Iubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut
Scipionis obtemperasse nuntio aut caesis eiusdem par-
4 tis civibus incolumem reverti malle! Atque etiam su-
perbius Iubae factum non in M. Aquinum, hominem
novum parvumque senatorem, sed in Scipionem, ho-
minem illa familia, dignitate, honoribus praestantem.
5 Namque cum Scipio sagulo purpureo ante regis adven-
tum uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse, non
oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur.
6 Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum
transferret et Iubae, homini superbissimo inertissimo-
que, obtemperaret.

1 LVIII. Postero die universas omnium copias de
castris omnibus educunt et supercilium quoddam ex-
celsum nacti non longe a Caesaris castris aciem con-

stituunt atque ibi consistunt. Caesar item producit 2
copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constituit, sine dubio existimans, ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti promptiusque prosiluissent, ante se concursuros propiusque se accessuros. Equo 3
circumvectus legionesque cohortatus signo dato accessum hostium aucupabatur. Ipse enim a suis munitionibus 4
longius non sine ratione *non* procedebat, quod in oppido Uzittae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus eius cornu erat oppositum, verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta ab latere eum adorti conciderent. Praeterea haec quoque eum causa 5
tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LVIIII. Non arbitror esse praetermittendum, quem- 1
admodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat 2
in fronte suas et Iubae legiones, post eas autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur [in cornibus autem duplex esse existimabatur]. Elephantos dextro sinistro- 3
que cornu collocaverat aequalibus inter eos intervallis interiectis, post autem elephantos armaturas leves Numidasque auxiliares substituerat. Equitatum frenatum 4
universum in suo dextro cornu disposuerat: sinistrum enim cornu oppido Uzitta claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. Praeterea Numidas levisque 5
armaturae infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei opposuerat fere interiecto non minus mille passuum spatio et ad collis radices magis adpulerat longiusque ab adversariorum suisque copiis promovebat, id hoc consilio, ut, cum acies duae inter se concurrissent, initio certaminis paulo longius eius equitatus circumvectus ex inproviso clauderet multitudine

sua exercitum Caesaris atque perturbatum iaculis confi-
geret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.
1 LX. Caesaris autem acies hoc modo fuit collocata,
ut ab sinistro eius cornu ordiar et ad dextrum perve-
niam. Habuit legionem X., VIIII. in sinistro cornu,
XXV., XXVIII., XIII., XIIII., XXVIIII., XXVI. in media
2 acie. In suo autem dextro cornu *e* secunda acie vete-
ranarum legionum partem cohortium collocaverat, prae-
3 terea ex tironum paucas adiecerat. Tertiam autem
aciem in sinistrum suum cornu contulerat et usque
ad aciei suae mediam legionem porrexerat et ita con-
4 locaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id
eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitio-
nibus adiuvabatur, sinistrum autem, equitatus hostium
multitudini uti resisti posset, laborabat, eodemque
suum omnem equitatum contulerat et, quod ei parum
confidebat, praesidio his equitibus legionem V. prae-
miserat levemque armaturam inter equites interposue-
5 rat. Sagittarios varie passimque locis certis maxime-
que in cornibus collocaverat.
1 LXI. Sic utrorumque exercitus instructi non plus
passuum CCC interiecto spatio, quod forsitan ante id
tempus acciderit numquam, quin dimicaretur, a mane
2 usque ad horam X. die perstiterunt. Iamque Caesar
cum exercitum intra munitiones suas reducere coe-
pisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum
Gaetulorumque sine frenis ab dextra parte se movere
propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se
conferre coepit, frenatus autem Labieni eques in loco
3 permanere legionesque distinere: cum subito pars equi-
tatus Caesaris cum levi armatura contra Gaetulos in-
iussu ac temere longius progressi paludemque trans-
gressi multitudinem hostium pauci sustinere non po-
tuerunt, levique armatura deserta pulsi convulneratique
uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armatu-
4 rae XXVII occisis ad suos refugerunt. Quo secundo
equestri proelio facto Scipio in castra laetus nocte
5 copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus

fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Caesar cum partem equitatus sui Leptim misisset, in itinere praedatores equites Numidas Gaetulosque ex inproviso adorti circiter C partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Caesar interim cotidie legiones 6
in campum deducere atque opus facere vallumque et fossam per medium campum ducere adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit. Scipio item 7
munitiones contra facere et, ne iugo a Caesare excluderetur, adproperare. Ita duces utrique et in ope- 8
ribus occupati esse, et nihilo minus equestribus proeliis inter se cotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticae 1
hiemis gratia subduxerat, cognito legionis XIII. et XIIII. ex Sicilia adventu celeriter deducit ibique Gaetulis remigibus epibatisque complet insidiandique gratia progressus Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cuius ad- 2
ventus inscius Caesar Lucium Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem praesidii gratia commeatus sui mittit, itemque Quintum Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispius, quo erat missus, celeriter pervenit; Aquila 3
tempestate iactatus promunturium superare non potuit atque angulum quendam tutum a tempestate nactus cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua 4
classis in salo ad Leptim egressis remigibus passimque in litore vagantibus, partim in oppidum victus sui mercandi gratia progressis vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfugis cognitis occasionem 5
nactus vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus cum primo mane Leptim universa classe vectus naves onerarias, quae longius a portu in salo stabant, incendit et penteres duas vacuas a defensoribus nullo repugnante cepit.

LXIII. Caesar interim celeriter per nuntios in ca- 1
stris, cum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu milia passuum VI, equo admisso omissis omnibus rebus celeriter pervenit Leptim ibique horta-

tur. omnes ut se naves consequerentur; postea ipse parvulum navigiolum conscendit, in cursu Aquilam multitudine navium perterritum atque trepidantem nactus
2 hostium classem sequi coepit. Interim Varus celeritate Caesaris audaciaque commotus cum universa classe conversis navibus Adrumetum versus fugere contendit.
3 Quem Caesar in milibus passuum IIII consecutus reciperata quinqueremi cum suis omnibus epibatis atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit.
4 Reliquae naves hostium promunturium superarunt atque Adrumetum in cothonem se universae contulerunt.
5 Caesar eodem vento promunturium superare non potuit atque in salo in ancoris ea nocte commoratus prima luce Adrumetum accedit, ibique navibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis omnibusque reliquis ab iis aut subductis aut in cothonem compulsis paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra.

1 LXIIII. In ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat, inde ex proelio effugerat in Africamque ad Varum venerat; quem ob periurii perfidiam
2 Caesar iussit necari. P. Vestrio autem, quod eius frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam probaverat Caesari, se a Nasidi classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea sibi facultatem nullam datam transeundi, ignovit.

1 LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis sub terra specus frumenti condendi gratia clam habeant atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum praeparent.
2 Qua de re Caesar per indicem certior factus tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab castris suis milia passuum X atque inde magno numero frumenti onustos

recipit in castra. Quibus rebus cognitis Labienus pro- 3
gressus a suis castris milia passuum VII per iugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit atque ipse cotidie existimans, Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis considit.

LXVI. Caesar interim de insidiis Labieni ex per- 1
fugis certior factus paucos dies ibi commoratus, dum hostes cotidiano instituto saepe idem faciendo in neglegentiam adducerentur, subito mane imperat, porta decumana legiones se [V]III veteranas cum parte equitatus sequi, atque equitibus praemissis neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes *ex* levi armatura concidit circiter D, reliquos in fugam turpissimam
coniecit. Interim Labienus cum universo equitatu 2
fugientibus suis suppetias occurrit. Cuius vim multi- 3
tudinis cum equites pauci Caesariani iam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno ac retardato
suos equites recepit incolumes. Postero die Iuba Nu- 4
midas eos, qui loco amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Caesar interim, quoniam inopia frumenti 1
premebatur, copias omnes in castra conducit atque praesidio Lepti, Ruspinae, Acillae relicto, Cispio Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis quarta noctis vigilia acie instructa impedimentis in sinistra parte conlocatis ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppidum Aggar, quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum
summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi 2
in campo castris unis positis ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus magno invento ordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici, atque re-
creato exercitu redit in castra. Scipio interim cognito 3
Caesaris discessu cum universis copiis per iugum Caesarem subsequi coepit atque ab eius castris milia

passuum VI longe trinis castris dispertitis copiis consedit.

1 LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione milia passuum X, ad eius regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XIIII. Huc Scipio legiones duas frumentandi gratia
2 misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca coll[oc]atis atque ibi praesidio relicto ipse quarta vigilia egressus praeter hostium castra proficiscitur cum copiis et oppi-
3 dum potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari et, cum eo contendere conaretur, animadvertit, copias hostium his legionibus occurrere
4 suppetias. Quae res eius impetum retardavit. Itaque capto C. Minucio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis abductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto ipse se recipere coepit ad castra.

1 LXVIIII. Cum iam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti agmini eius extremo se offerunt atque
2 ex collibus primis existunt. Quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis sarcinas legionarios in acervum iubet conportare atque
3 celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et deiecta
4 est de colle. Cum iam Caesar existimasset, hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos, et iter coeptum pergere coepisset, iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque armaturae mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant et una pariterque cum equiti-
5 *bus accurrere* et refugere consueverant. Cum hoc

saepius facerent et proficiscentes Iulianos insequerentur, refugerent instantes, propius non accederent et singulari genere pugnae uterentur eosque iaculis convulnerare satis esse existimarent, Caesar intellexit, nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent castra eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset, ut exercitus ieiunus, qui a quarta vigilia usque ad horam x. diei nihil gustasset, ac iumenta siti perirent.

LXX. Cum iam ad solis occasum esset, et non 1
totos C passus in horam [IIII] esset progressus, equitatu suo propter equorum interitum extremo agmine remoto, legiones in vicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium placide leniterque procedens per 2
legionarium militem commodius sustinebat. Interim 3
equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi. Caesaris autem non amplius III aut IIII mili- 4
tes veterani si se convertissent, amplius duum milium numero ad unum terga vertebant ac rursus ad aciem passim conversis equis se colligebant atque in spatio consequebantur et iacula in legionarios coniciebant. Ita Caesar modo procedendo modo resistendo tardius 5
itinere confecto noctis hora prima omnes suos ad unum in castra incolumes sauciis x factis reduxit. Labienus 6
circiter CCC amissis, multis vulneratis ac defessis instando omnibus ad suos se recepit. Scipio interim 7
legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie terroris gratia in conspectu Caesaris conlocaverat, reducit in castra.

LXXI. Caesar contra eiusmodi hostium genera co- 1
pias suas non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocefacere; quo pede se reciperent ab hoste et quemadmodum obversi adversariis et in quantulo spatio resisterent, modo procurrerent modo recederent comminarenturque impetum, ac prope quo loco et quemadmodum tela mitterent, praecipere. Mirifice 2

enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum
atque sollicitum habebat, quia et equites deterrebat
proelium inire propter equorum interitum, quod eos
iaculis interficiebat, et legionarium militem defatigabat
propter velocitatem: gravis enim armaturae miles si-
mulatque ab iis insectatus constiterat in eosque impetum
fecerat, illi veloci cursu periculum facile vitabant.
1 LXXII. Quibus ex rebus Caesar vehementer com-
movebatur, quia, quodcumque proelium quotiens erat
commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium
equitatui levique armaturae eorum nullo modo par esse
2 poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum
legiones hostium cognoverat, et quonam modo sustinere
se posset ab eorum equitatu levique armatura, quae
3 erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Acce-
debat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo
4 multitudoque animos militum detinebat in terrore. Cui
uni rei tamen invenerat remedium: namque elephantos
ex Italia transportari iusserat, quo et miles noster
speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui
parti corporis eius telum facile adigi posset, ornatus-
que ac loricatus cum esset elephantus, quae pars cor-
poris sine tegmine nuda relinqueretur, ut eo tela coni-
cerentur; praeterea, ut iumenta bestiarum odorem
stridoremque et speciem consuetudine capta non refor-
5 midarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus:
nam et milites bestias manibus pertractabant earumque
tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepi-
lata coniciebant, atque in consuetudinem equos patientia
bestiarum adduxerat.
1 LXXIII. Ob has causas, quas supra commemoravi,
sollicitabatur Caesar tardiorque et consideratior erat
factus et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque
2 excesserat. Nec mirum: copias enim habebat in
Gallia bellare consuetas locis campestribus et contra
Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per
virtutem, non per dolum dimicare consuerunt; tum
autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites

hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo haec cele- 3
rius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc raptaret, ideo quod hostium copias ab se suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque 4
post diem tertium productas accuratius suas copias, sicut instruxerat, — propter hostium castra praetergressus aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorrere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIIII. Legati interim ex oppido Vaga, quod fi- 1
nitimum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos. Per idem tempus deorum volun- 2
tate studioque erga Caesarem transfuga suos cives facit certiores, Iubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum adcucurrisse atque advenientem multitudine circumdata eo potitum omnibusque eius oppidi incolis ad unum interfectis dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

LXXV. Caesar interim lustrato exercitu a. d. XII. Kal. 1
April. postero die productis universis copiis progressus ab suis castris milia passuum V, a Scipionis circiter duum milium interiecto spatio, in acie constitit. Post- 2
quam satis diuque adversarios ab se ad dimicandum invitatos supersedere pugnae animadvertit, reducit copias posteroque die castra movet atque ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod 3
ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen eius extremum carpere coepit atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis addito animo propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat, milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quae 4

res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse iusserat. Itaque eos in equitatum Labieni inmissos turmis suorum sup-
5 petias mittit. Tum Labienus conversis equis signorum
6 conspectu perterritus turpissime fugere contendit. Multis eius occisis, compluribus vulneratis milites legionarii ad sua se recipiunt signa atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per iugum summum collis dextrorsus procul subsequi non destitit.

1 LXXVI. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio Scipionis, cum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumvento interfectoque oppido potitur atque ibi frumento exercitui dato postero die ad oppidum Thisdram pervenit; in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi praesidio
2 cohorteque sua gladiatorum. Caesar oppidi natura perspecta atque inopia ab oppugnatione eius deterritus protinus profectus circiter milia passuum IIII ad aquam facit castra atque inde die quarto egressus redit rursus ad ea castra, quae ad Aggar habuerat. Idem facit Scipio atque in antiqua castra copias reducit.

1 LXXVII. Thabenenses interim, qui sub dicione et potestate Iubae esse consuessent, in extrema eius regni regione marituma locati interfecto regio praesidio legatos ad Caesarem mittunt, rem a se gestam docent, petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus,
2 *cum* bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar eorum consilio probato Marcium Crispum tribunum cum cohortibus tribus et sagittariis tormentisque compluribus
3 praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti aut commeatu dato cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad milia IIII, equites CCCC, funditores sagittariique mille uno commeatu Caesari occurrerunt.
4 Itaque cum his copiis et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, V[III] milibus passuum ab suis

castris, ab Scipionis vero II milibus passuum longe constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter II milium 1
numero habere consuerat. Eo equitatu dextra sinistra 2
directo ab oppidi lateribus ipse legiones ex castris eductas atque in iugo inferiore instructas non longius fere mille passus ab suis munitionibus progressus in
acie constituit. Postquam diutius in uno loco Scipio 3
commorabatur et tempus diei in otio consumebatur, Caesar equitum turmas suorum iubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erant, facere inpressionem levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem summittit. Quod ubi coeptum est fieri, et 4
equis concitatis Iuliani impetum fecissent, Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem, turmas Iulianas circumfundi et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod 5
ubi Caesar animadvertit, CCC, quos ex legionibus habere expeditos consuerat, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, iubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria 6
summittere sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equi- 7
tes Iuliani CCCC vim hostium ad IIII milia numero sustinere non poterant et a levi armatura Numidarum vulnerabantur minutatimque cedebant, Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter succurrerent. Quo facto sui sublati universi in hostes inpressione 8
facta in fugam adversarios dederunt; multis occisis, compluribus vulneratis insecuti per III milia passuum usque ad colles hostibus adactis se ad suos recipiunt. Caesar in horam X. commoratus, sicut erat instructus, 9
se ad sua castra recepit omnibus incolumibus. In quo 10
proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

LXXVIIII. Postquam nulla condicione cogere ad- 1

versarios poterat, ut in aequum locum descenderent legionumque periculum facerent, neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animadvertebat, adversarios non virtute eorum confidere, sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit, II Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Aggar, XVI milia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit oppidumque eo die circummunire coepit locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare, hostes ne intrare ad se
2 ac loca interiora capere possent. Scipio interim cognitis Caesaris consiliis ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret, confestim Caesarem per superiora loca consecutus milia passuum VIII a Thapso binis castris consedit.

1 LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quaedam non amplius mille et D passus intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxi-
2 lium ferre conabatur. Quod futurum Caesarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito ibique III *legionum* praesidio relicto ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit.
3 Scipio interim exclusus ab incepto itinere supra stagnum postero die et nocte confecto caelo albente non longe a castris praesidioque, quod supra commemoravi, M passibus ad mare versus consedit et castra munire
4 coepit. Quod postquam Caesari nuntiatum est, milite ab opere deducto, castris praesidio Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto ipse cum expedita
5 copia in locum citatim contendit, classisque parte ad Thapsum relicta reliquas naves iubet post hostium tergum quam maxime ad litus adpelli signumque suum observare, quo signo dato subito clamore facto ex improviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut perturbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

1 LXXXI. Quo postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo Scipionis [contra] elephantosque

dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilo minus
partem militum castra non ignaviter munire, ipse acie
triplici collocata, legione X. XIII.que dextro cornu, XIIII.
et VIIII. sinistro oppositis, V. legionis in quarta acie ad ipsa
cornua quinis cohortibus contra bestias collocatis, sagit-
tariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis levi-
que armatura inter equites interiecta, ipse pedibus
circum milites concursans virtutesque veteranorum proe-
liaque superiora commemorans blandeque appellans
animos eorum excitabat. Tirones autem, qui num- 2
quam in acie dimicassent, hortabatur, ut veteranorum
virtutem aemularentur eorumque famam, locum, nomen
victoria parta cuperent possidere.

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitu animad- 1
vertit, hostes circa vallum trepidare atque ultro citro-
que pavidos concursare et modo se intra portas recipere,
modo inconstanter immoderateque prodire. Cum idem 2
a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati
evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum
dare: victoriam sibi propriam a dis inmortalibus por-
tendi. Dubitante Caesare atque eorum studio cupiditati- 3
que resistente sibique eruptione pugnari non placere
clamitante et etiam atque etiam aciem sustentante,
subito dextro cornu iniussu Caesaris tubicen a militibus
coactus canere coepit. Quo facto ab universis cohor- 4
tibus signa in hostem coepere inferri, cum centuriones
pectore adverso resisterent vique continerent milites,
ne iniussu imperatoris concurrerent, nec quicquam
proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis 1
militum animis resisti nullo modo posse, signo Felici-
tatis dato equo admisso in hostem contra principes ire
contendit. A dextro interim cornu funditores sagitta- 2
riique concita tela in elephantos frequentes iniciunt.
Quo facto bestiae stridore fundarum lapidumque per-
territae sese convertere et suos post se frequentes
stipatosque proterere et in portas valli semifactas ruere
contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu 3

cum elephantis erant, praesidio deserti principes fugiunt.
4 Ita celeriter bestiis circumitis legiones vallo hostium
sunt potitae, et paucis acriter repugnantibus inter-
fectisque reliqui concitati in castra, unde pridie erant
egressi, confugiunt.

1 LXXXIIII. Non videtur esse praetermittendum de
virtute militis veterani V. legionis. Nam cum in sinistro
cornu elephans vulnere ictus et dolore concitatus in
lixam inermem impetum fecisset eumque sub pede sub-
ditum dein genu innixus pondere suo proboscide erecta
vibrantique stridore maximo premeret atque enecaret,
2 miles hic non potuit pati, quin se armatus bestiae
offerret. Quem postquam elephans ad se telo infesto
venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide
3 circumdat atque in sublime extollit. Armatus, qui in
eiusmodi periculo constanter agendum sibi videret,
gladio proboscidem, qua erat circumdatus, caedere,
4 quantum viribus poterat, non destitit. Quo dolore
adductus elephans milite abiecto maximo cum stridore
cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

1 LXXXV. Interim, Thapso qui erant praesidio, ex
oppido eruptionem porta marituma faciunt et, sive ut
suis subsidio occurrerent, sive ut oppido deserto fuga
salutem sibi parerent, egrediuntur, atque ita per mare
2 umbilici fine ingressi terram petebant. Qui a servitiis
puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque pro-
hibiti terram attingere rursus in oppidum se recepe-
3 runt. Interim Scipionis copiis prostratis passimque
toto campo fugientibus, confestim Caesaris legiones
4 consequi spatiumque se non dare colligendi. Qui post-
quam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut
refectis castris rursus sese defenderent ducemque ali-
quem requirerent, quem respicerent, cuius auctori-
tate imperioque rem gererent: qui postquam animad-
verterunt, neminem ibi esse praesidio, protinus armis
5 abiectis in regia castra fugere contendunt. Quo postquam
pervenerunt, ea quoque ab Iulianis teneri vident. De-
sperata salute in quodam colle consistunt atque armis

demissis salutationem more militari faciunt. Quibus 6
miseris ea res parvo praesidio fuit. Namque milites
veterani ira et dolore incensi non modo, ut parcerent
hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu
inlustres urbanos, quos auctores appellabant, com-
plures aut vulnerarunt aut interfecerunt; in quo numero 7
fuit Tullius Rufus quaestorius, qui pilo traiectus con-
sulto a milite interiit; item Pompeius Rufus brachium
gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem adcucur-
risset, interfectus esset. Quo facto complures equites 8
Romani senatoresque perterriti ex proelio se recepe-
runt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi
adsumpsissent inmoderate peccandi inpunitatis propter
maximas res gestas *spe*, ipsi quoque interficerentur.
Itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Caesaris 9
inplorarent, inspectante ipso Caesare et a militibus
deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt in-
terfecti.

LXXXVI. Caesar trinis castris potitus occisisque 1
hostium L milibus fugatisque conpluribus se recepit L
militibus amissis, paucis sauciis in castra et statim
ex itinere ante oppidum Thapsum constitit elephantos-
que LX[IV] ornatos armatosque [cum turribus orna-
mentisque capit] captos ante oppidum instructos con-
stituit, id hoc consilio, si posset Vergilius, quique
cum eo obsidebantur, rei male gestae suorum indicio
a pertinacia deduci. Deinde ipse Vergilium appellavit 2
invitavitque ad deditionem suamque lenitatem et cle-
mentiam commemoravit. Quem postquam animadvertit
responsum sibi non dare, ab oppido discessit. Postero 3
die divina re facta contione advocata in conspectu
oppidanorum milites collaudat totumque exercitum vetera-
num donavit, praemia fortissimo cuique ac bene merenti
pro suggestu tribuit, ac statim inde digressus Rebilo
proconsule cum III ad Thapsum legionibus et Cn. Do-
mitio cum duabus Thisdrae, ubi Considius praeerat,
ad obsidendum relictis, M. Messala Uticam ante prae-
misso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

1 LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex proe-
lio fugerant, cum Uticam versus iter facerent, perve-
2 niunt ad oppidum Paradam. Ubi cum ab incolis non
reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris prae-
cucurrisset, vi oppido potiti in medio foro lignis coa-
cervatis omnibusque rebus eorum congestis ignem
subiciunt atque eius oppidi incolas cuiusque generis
aetatisque vivos constrictosque in flammam coniciunt
atque ita acerbissimo adficiunt supplicio; deinde pro-
3 tinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato,
quod in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae
parum suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem
inermem oppido eiecerat et ante portam bellicam castris
fossaque parvula duntaxat munierat ibique custodiis
circumdatis habitare coëgerat; senatum autem oppidi
4 custodia tenebat. Eorum castra hi equites adorti ex-
pugnare coeperunt, ideo quod eos Caesaris partibus
favisse sciebant, ut eis interfectis eorum pernicie do-
5 lorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex
Caesaris victoria lapidibus fustibusque equites reppule-
6 runt. Itaque posteaquam castra non potuerant potiri,
Uticam se in oppidum coniecerunt atque ibi multos
Uticenses interfecerunt domosque eorum expugnaverunt
7 ac diripuerunt. Quibus cum Cato persuadere nulla
ratione quiret, ut secum oppidum defenderent et caede
rapinisque desisterent, et, quid sibi vellent, sciret,
sedandae eorum inportunitatis gratia singulis C divisit.
8 Idem Sulla Faustus fecit ac de sua pecunia largitus
est, unaque cum iis ab Utica proficiscitur atque in
regnum ire intendit.

1 LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam per-
veniunt. Quos omnes Cato convocatos una cum CCC,
qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contule-
rant, hortatur, ut servitia manumitterent oppidumque
2 defenderent. Quorum cum partem adsentire, par-
tem animum mentemque perterritam atque in fugam
destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere
destitit navesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes

vellet, proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissi- 3
me constitutis, liberis suis Lucio Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum
tulit atque ita se traiecit. Qui cum anima nondum 4
expirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspicione medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit atque animo praesenti se inter-
emit. Quem Uticenses, quamquam oderant partium 5
gratia, tamen propter eius singularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat quodque Uticam mirificis operibus munierat turresque auxerat,
sepultura adficiunt. Quo interfecto L. Caesar aliquid 6
sibi ex ea re auxili ratus convocato populo contione habita cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in
C. Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque 7
portis patefactis Utica egressus Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit omnibusque portis custodias ponit.

LXXXVIIII. Caesar interim a Thapso progressus 1
Ussetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum ceterarumque rerum cum parvo
praesidio habuerat. Id adveniens potitur, deinde Adru- 2
metum pervenit. Quo cum sine mora introisset, armis, frumento pecuniaque considerata Q. Ligario, C. Con-
sidio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde 3
eodem die Adrumeto egressus Livineio Regulo cum
legione ibi relicto Uticam ire contendit. Cui in iti- 4
nere fit obvius L. Caesar et subito se ad genua proiecit vitamque sibi neque amplius quicquam deprecatur.
Cui Caesar facile et pro natura sua et pro instituto 5
concessit, item Caecinae, C. Ateio, P. Atrio, L. Cellae patri et filio, M. Eppio, M. Aquino, Catonis filio Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit circiterque luminibus accensis Uticam pervenit atque extra oppidum ea nocte mansit.

1 LXXXX. Postero die mane in oppidum introiit contioneque advocata Uticenses incolas cohortatus gratias pro eorum erga se studio agit, cives autem Romanos negotiatores et eos, qui inter CCC pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos et de eorum sceleribus longiore habita oratione ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis duntaxat vitam concessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum ipse sua bona redemisset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset.
2 Quibus metu exsanguibus de vitaque ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute libentes cupidique condicionem acceperunt petieruntque a Caesare, ut
3 universis CCC uno nomine pecuniam imperaret. Itaque miliens sestertio his inposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante ac se eo[dem] die demum natos praedicantes laeti gratias agunt Caesari.

1 LXXXXI. Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando tandem nocturnis itineribus confectis in regnum pervenit atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat quodque inito
2 bello operibus maximis munierat, accedit. Quem antea oppidani rumore exoptato de Caesaris victoria audito ob has causas oppido prohibuerunt, quod bello contra populum Romanum suscepto in oppido Zamae lignis congestis maximam in medio foro pyram construxerat, ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dein civibus cunctis interfectis eodemque proiectis igne subiecto tum demum ipse se insuper interficeret atque una cum liberis, coniugibus, civibus
3 cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Iuba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus, dein, cum se parum proficere intellexisset, precibus orasset, uti se ad suos deos

penates admitterent, ubi eos perstare in sententia animadvertit nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent, tertio petit ab eis, ut sibi coniuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret.
Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi red- 4
dere animadvertit, nulla re ab his impetrata ab Zama discedit atque ad villam suam cum M. Petreio paucisque equitibus se confert.

LXXXXII. Zamenses interim legatos de his rebus 1
ad Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, uti, antequam rex manum colligeret seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse sibi, quoad
vita suppeteret, oppidum seque ei reservare. Legatos 2
collaudatos Caesar domum iubet antecedere ac suum adventum praenuntiare. Ipse postero die Utica egres-
sus cum equitatu in regnum ire contendit. Interim 3
in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesa-
rem veniunt orantque, ut sibi ignoscat. Quibus sup- 4
plicibus venia data Zamam pervenit. Rumore interim perlato de eius lenitate clementiaque propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

LXXXXIII. Dum haec utrobique geruntur, Consi- 1
dius, qui Thisdrae cum familia sua, gladiatoria manu Gaetulisque praeerat, cognita caede suorum Domitiique et legionum adventu perterritus desperata salute oppidum deserit seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit atque in regnum fugere contendit.
Quem Gaetuli, sui comites, in itinere praedae cupidi 2
concidunt seque, in quascumque potuere partis, con-
ferunt. C. interim Vergilius, postquam terra marique 3
clausus se nihil proficere intellexit suosque interfectos aut fugatos, M. Catonem Uticae sibi ipsum manus attulisse, regem vagum a suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburram eiusque copias ab Sittio esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, [quae] sibi suisque liberis a Caninio proconsule, qui eum obsidebat,

fide accepta seque et sua omnia et oppidum proconsuli tradit.

1 LXXXXIIII. Rex interim ab omnibus civitatibus exclusus desperata salute, cum iam coenatus esset cum Petreio, ut cum virtute interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecilliorem Iuba
2 Petreium facile ferro consumpsit. Deinde ipse sibi cum conaretur gladio traicere pectus nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret, idque obtinuit.

1 LXXXXV. P. Sittius interim pulso exercitu Saburrae, praefecti Iubae, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, quae Uticam diripuerat, iterque in Hispa-
2 niam intendebant et erant numero circiter mille. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis cum prima luce adortus praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit aut in deditionem accipit, Afranium et Faustum cum coniuge
3 et liberis vivos capit. Paucis post diebus dissensione in exercitu orta Faustus et Afranius interficiuntur; Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

1 LXXXXVI. Scipio interim cum Damasippo et Torquato et Plaetorio Rustiano navibus longis diu multumque iactati, cum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sitti per id tempus
2 erat. A qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur, ibique Scipio, cum quibus paulo ante nominavi, interiit.

1 LXXXXVII. Caesar interim Zamae auctione regia facta bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis vectigalibusque regiis erogatis ex regnoque provincia facta atque ibi Sallustio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam

se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba 2
Petreioque ordines duxerant, Thapsitanis HS XX, conventui eorum HS XXX, itemque Adrumetinis HS XXX, conventui eorum HS L multae nomine imponit; civitates bonaque eorum ab omni iniuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona 3
Iuba diripuerat, et ad senatum questi per legatos atque arbitris a senatu datis sua receperant, XXX centenis milibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio per dissensionem principum societatem cum Iuba inierant eumque armis, militibus, pecunia iuverant. Thisdritanos propter humilitatem civitatis 4
certo numero frumenti multat.

LXXXXVIII. His rebus gestis Idibus Iun. Uticae 1
classem conscendit et post diem tertium Caralis in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium 2
eiusque classem receperant copiisque iuverant, HS C multat et pro decumis octavas pendere iubet bonaque paucorum vendit, et ante diem IIII. Kal. Quintil. naves conscendit et a Caralibus secundum terram provectus duodetricesimo die, ideo quod tempestatibus in portibus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

BELLUM HISPANIENSE.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCVIII. extr. et DCCVIIII. in.]

Cn. Pompeius filius Pompeianorum reliquiis auxiliisque collectis Hispania ulteriore potitur, c. I. Caesar IIII. consul ad Cordubam oppidum a Sex. Pompeio occupatum contendit idque aggreditur; Uliae a Cn. Pompeio obsessae auxilia mittit. Hic a fratre accersitus omissa Uliae obsessione Caesari occurrit; aliquot proeliis factis Cn. Pompeius Caesarem Ateguam proficiscentem insequitur, c. II—VI. Uterque castra ad Salsum flumen ponit; Caesar Ateguam oppugnat proeliisque ad Salsum fl. et ad Cordubam factis ea potitur, c. VII—XVIIII. Cn. Pompeius postquam castra movit Ucubim versus subsequente Caesare, saevit in eos, qui huic favere dicebantur. Ursaonenses, quos Ateguae ceperat Caesar, legati ad suos dimissi a Pompeianis interficiuntur. Castris collatis fit leve proelium, graviore ad Soricam facto Caesar victor discedit. Certamine singulari inter Antistium Turpionem et Q. Pompeium Nigrum facto equites aliquot Romani ad Caesarem transeunt, c. XX—XXVI. Utrisque castris ad Mundam positis committitur acre proelium, quo Pompeiani in fugam coniciuntur, cadunt Labienus et Attius Varus, c. XXVII—XXXI. Pompeianorum pars in oppidum Mundam confugit, ad quos obsidendos Caesar parte exercitus relicta Cordubam aggreditur et expugnat, c. XXXII—XXXIIII., Hispali et Asta potitur, c. XXXV. XXXVI. Carteiae seditione orta Cn. Pompeius cum XX navibus longis profugit; quem Didius, qui Gadibus classi praeerat, insecutus naves partim incendit partim capit; Pompeius in lecticam impositus fugit, in specu deprehensus interficitur, c. XXXVII—XXXVIIII. Didius a Lusitanis fortiter pugnans interficitur; Q. Fabius Maximus Mundam expugnat, Ursaonem obsidet, c. XXXX. XXXXI. Caesar Hispali contionem habet, c. XXXXII.

1 I. Pharnace superato, Africa recepta qui ex his *proeliis superfuerunt*, cum *ad* adulescentulum Cn. Pom-

peium profugissent, cum ..... et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur, ... quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscuiusque civitatis confugere coepit. Ita partim precibus partim vi bene 2
magna comparata manu provinciam vastare. Quibus in 3
rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae portas contra cludebant. Ex quibus 4
si qua oppida vi ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime [de Cn. Pompeio] meritus civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato ex eius pecunia latronum largitio fieret. Ita *haud* paucis compendio captis cotidie maiores augebantur copiae. Hoc crebrius nuntiis in Ita- 5
liam missis civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

II. Caesar dictator tertio, *consul* designatus quarto 1
multis itineribus nocte dieque confectis cum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam cum venisset, legatique Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discessissent, Caesari obviam venissent, a quibus nuntiabatur, nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod necopinantibus adversariis eius provinciae potitus esset, simulque quod tabellariis, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, qui certiorem Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent .... Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus 2
adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores, utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset, praesidio esset. Ad quos celerius, quam ipsi 3
opinati sunt, adpropinquavit neque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

III. Erat idem temporis Sex. Pompeius frater, qui 1
cum praesidio Cordubam tenebat, quod eius provinciae caput esse existimabatur; ipse autem Cn. Pompeius adulescens Uliam oppidum oppugnabat et fere iam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido 2

cognito Caesaris adventu legati clam praesidia Cn. Pom-
pei Caesarem cum adissent, petere coeperunt, uti sibi
3 primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar
eam civitatem omni tempore optime de populo Ro-
mano meritam esse *memoria tenens* celeriter sex co-
hortis secunda vigilia iubet proficisci, pari equites
4 numero. Quibus praefecit hominem eius provinciae
notum et non parum scientem, L. Vibium Paciaecum.
5 Qui cum ad Cn. Pompei praesidia venisset, incidit
idem temporis, ut tempestate adversa vehementique
vento adflictaretur; quae vis tempestatis ita obscurabat,
6 ut vix proximum agnoscere possent. Cuius incom-
modum summam utilitatem ipsis praebebat. Ita cum
ad eum venerunt, iubet binos equos conscendere, et
recta per adversariorum praesidia ad oppidum conten-
7 dunt. Mediisque eorum praesidiis cum essent *recepti,*
quaerenti, qui essent, unus ex nostris respondit, ut
sileat verbum facere: nam id temporis conari ad
murum accedere, ut oppidum capiant; et partim tem-
pestate inpediti vigiles non poterant diligentiam prae-
8 stare, partim illo responso deterrebantur. Cum ad
portam adpropinquassent, signo dato ab oppidanis sunt
recepti, et pedites [equites clamore facto] dispositi
partim ibi remanserunt, equites clamore facto eruptio-
9 nem in adversariorum castra fecerunt. Sic in illo
facto, cum inscientibus accidisset, existimabant [prope]
magna pars hominum, qui in his castris fuissent, se
prope captos esse.

1 IIII. Hoc misso ad Uliam praesidio Caesar, ut
Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordu-
bam contendit exque itinere loricatos viros fortes cum
equitatu ante praemisit; qui simul in conspectum oppidi
2 se dederunt, [cum] equis recipiuntur. Hoc a Cordu-
bensibus nequaquam poterat animum adverti. Appro-
pinquantibus ex oppido bene magna multitudo ad equi-
tatum concidendum cum exissent, loricati, ut supra
scripsimus, ex equis descenderunt et magnum proelium
fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci

in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sex. 3
Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi sub-
sidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam
ipse illo venisset. Itaque facit: [ut] Ulia prope capta 4
litteris fratris excitus cum copiis ad Cordubam iter
facere coepit.

V. Caesar, cum ad flumen Baetim venisset neque 1
propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus
corbes plenos demisit: ita insuper ponte facto copias
[ad castra] tripartito traduxit. Tenebat adversus oppi- 2
dum e regione pontis *ca*stra [bes], ut supra scripsimus,
tripartito. Huc cum Pompeius cum suis copiis venis-
set, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut 3
eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad
pontem ducere coepit. Pari idem condicione Pom-
peius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius 4
pontem occuparet; ex qua contentione cotidiana minuta
proelia fiebant, ut modo hi, nonnumquam illi superio-
res discederent. Quae res cum ad maiorem contentio- 5
nem venisset, ab utrisque comminus *commissa* pugna
iniqua, dum cupidius locum student tenere, propter
pontem coangustabantur, fluminis ripas adpropinquan-
tes coangustati praecipitabantur. Hic alternis non 6
solum morti mortem exaggerabant, sed tumulos tumu-
lis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Cae- 7
sar, si qua condicione posset, adversarios in aequum
locum deducere et primo quoque tempore de bello
decernere.

VI. Id cum animadverteret adversarios minime 1
velle, quo eos, quomodo ab Ulia retraxerat, in aequum
deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet ignes
fieri magnos: ita firmissimum eius praesidium Ate-
guam proficiscitur. Id cum Pompeius ex perfugis re- 2
scisset, propter difficultatem et angustias *lo*corum com-
plures mulos onustos retraxit et ad Cordubam se re-
cepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare et 3
brachia circumducere coepit. Qui cum [de] Pompeio
nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. Cuius in

adventu praesidii causa Caesar *cum* complura castella
occupasset, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris
copia in statione et in excubitu castris praesidio esse
possent, hic in adventu Pompei incidit, ut matutino
5 tempore nebula esset crassissima. Ita illa obscura-
tione cum aliquot cohortibus et equitum turmis cir-
cumcludunt Caesaris equites et concidunt, sic ut vix
in ea caede pauci effugerent.

1 VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pom-
peius et trans flumen Salsum per convalles castra in-
ter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte consti-
2 tuit. Caesar in munitionibus ceterisque, quae ad
opp*ugnan*dum opus fuerunt, aggerem vineasque agere
3 instituit. Haec loca sunt montuosa et natura *exp*edita
ad rem militarem; quae planicie dividuntur, Salso
flumine, proxime tamen Ateguam ut flumen sit, cir-
4 citer passuum duo milia. Ex ea regione oppidi in
montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu
utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio
5 venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum; sed
ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere,
duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfuge-
rant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regio-
nibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum
6 adduxerat; reliquae ex fugitivis consistebant. Auxilia-
res ....: nam de levi armatura et equitatu longe et vir-
tute et numero nostri erant superiores.

1 VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret
Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum mu-
2 nitiones non parum idonea. Nam fere totius ulterio-
ris Hispaniae regio propter terrae fecunditatem et non
minus copiosam aquationem inp*edita*m difficilemque
3 habet oppugnationem. Hic etiam propter barbarorum
crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis
remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in
Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his
habent speculas et propter altitudinem longe lateque
4 *prospiciunt.* Item oppidorum magna pars eius provin-

ciae montibus fere munita et natura excellentibus locis
est constituta, ut simul aditus ascensusque habeant
difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci disti- 5
nentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste ca-
piantur; id quod in hoc contigit bello. Nam cum 6
inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt
scripta, Pompeius habuit castra constituta in conspectu
duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia pas-
suum IIII grumus est excellens natura, qui appellatur
Castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Cae-
sar habuit constitutum.

VIIII. Quod Pompeius, quod eodem iugo tegebatur 1
loci natura, et remotum erat a castris Caesaris, ani-
madvertebat loci difficultatem et, quia flumine Salso
intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut
in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se com-
mitteret. Ita *hac* fretus opinione tertia vigilia profectus 2
castellum oppugnare coepit. Cum appropinquassent, 3
clamore repentino telorumque multitudine iactus facere
coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus
adficerent. Quo peracto cum ex castello repugnare 4
coepissent maioribusque castris Caesari nuntius esset
allatus, cum III legionibus est profectus, ut laboranti-
bus succurreret nostris; et cum ad eos adpropinquas-
set, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures
capti, in quibus duo *tribuni militum;* multi praeterea
armis exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equi- 1
tatu venit. Is signa Saguntinorum rettulit quinque,
quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritum est, 2
quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem
venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit et
ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex nomine 3
Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum
cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernacu-
lis legionariis exceptus est et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordu- 1
bam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad

castra Pompei ex oppido portabant. Ex his capti L
2 cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem
die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompei,
ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido
acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt,
sicut omne genus ignis per iactus solitus est mitti.
3 Hoc praeterito tempore Gaius Fundanius, eques Ro-
manus, ex castris adversariorum ad nos confugit.

1 XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt
capti ab equitibus nostris II, qui dixerunt, se servos
2 esse. Cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui
antea cum Fabio et Pedio fuerant et Trebonio [trans-
fugerant]. Eis ad ignoscendum nulla facultas est data,
3 et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis
capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi
erant perperamque ad nostra castra pervenerant, prae-
4 cisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine vi-
gilia secunda ex oppido ignem multum telorumque
multitudinem iactando bene magnum tempus consum-
5 pserunt compluresque vulneribus adfecerunt. Praeterito
tempore noctis eruptionem ad legionem VI. fecerunt,
cum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare
coeperunt; quorum vis repressa a nostris, etsi oppi-
6 dani superiore loco defendebantur. Hi cum eruptio-
nem facere coepissent, tamen virtute militum nostro-
rum, [qui] etsi inferiore loco premebantur, [tamen]
repulsi adversarii bene multis vulneribus adfecti in
oppidum se contulerunt.

1 XIII. Postero die Pompeius ex castris suis bra-
chium *ducere* coepit ad flumen Salsum; et cum nostri
equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti,
2 de statione sunt deiecti et occisi tres. Eo die Aulus
Valgius, senatoris filius, cuius frater in castris Pom-
pei fuisset, omnibus suis rebus relictis equum con-
3 scendit et fugit. Speculator de legione II. Pompeiana
captus a militibus et interfectus est; idemque tempo-
ris glans missa est inscripta: quo die ad oppidum ca-
4 *piendum* accederent, se scutum esse positurum. Qua

spe nonnulli, dum sine periculo murum ascendere et
oppido potiri posse se sperant, postero die ad murum
opus facere coeperunt, et bene magna prioris muri
parte deiecta ...... Quo facto ab oppidanis, ac si 5
suarum partium essent, conservati .... missos facere
loricatos, qui praesidii causa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Caesar, se
condiciones dare, non accipere consuevisse. Ibi cum 6
in oppidum revertissent, relato responso clamore sublato omni genere telorum emisso pugnare pro muro
toto coeperunt; propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt,
quin eruptionem eo die essent facturi. Ita corona cir- 7
cumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem deiecit, qua
adversariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti
sunt et puer, qui ballistam solitus erat observare.

XIIII. Eius *diei* praeterito tempore Pompeius trans 1
flumen Salsum castellum constituit neque a nostris
prohibitus falsaque illa opinione gloriatus est, quod
prope in nostris partibus locum tenuisset. Item in- 2
sequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto loco sunt
deiecti et propter paucitatem nostrorum equitum simul
cum levi armatura inter turmas adversariorum protriti.
Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur, et 3
maiore Pompeiani exultabant gloria, longius quod no-
stris cedentibus prosequi coepissent. Qui cum aliquo 4
loco a nostris excepti essent et constitissent, ex
simili virtute clamore facto aversati sunt proelium
facere.

XV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii 1
consuetudo: cum eques ad dimicandum [dimisso equo]
cum pedite congreditur, nequaquam par habetur; id
quod in hoc accidit proelio. Cum pedites levi arma- 2
tura lecti ad pugnam equitibus nostris necopinantibus
venissent, idque in proelio animadversum esset, com-

3 plures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore
eques pedestre [pedes equestre] proelium facere coepit,
4 usque eo, ut caedem proxime a vallo fecerint. In quo
proelio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque
armis exuti, multi vulneribus adfecti in castra sunt
5 redacti. Nostri ceciderunt III; saucii XII pedites et
equites V. Eius diei insequenti tempore pristina con-
6 suetudine pro muro pugnari coeptum est. Cum bene
magnam multitudinem telorum ignemque nostris defen-
dentibus iniecissent, nefandum crudelissimumque faci-
nus sunt aggressi in conspectuque nostro hospites, qui
in oppido erant, iugulare et de muro praecipites mit-
tere coeperunt, sicuti apud barbaros; quod post ho-
minum memoriam numquam est factum.

1 XVI. Huius diei extremo tempore a Pompeianis
clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte
turres aggeremque incenderent et tertia vigilia eruptio-
2 nem facerent. Ita igne telorumque multitudine iacta
cum bene magnam partem *tem*poris consumpsissent,
portam, quae e regione et in conspectu Pompei castro-
rum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem
fecerunt secumque extulerunt *vir*gulta, *cra*tes ad fos-
sas complendas et harpagones ad casas, quae stramen-
ticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant,
diruendas et incendendas, praeterea argentum, vesti-
menta, ut, dum nostri in praeda detinentur, illi caede
facta ad praesidia Pompei se reciperent: nam quod
existimabat, eos posse conatum efficere, nocte tota
3 ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet
necopinantibus nostris esset gestum, tamen virtute
freti repulsos multisque vulneribus adfectos oppido re-
presserunt, praedam armaque eorum sunt potiti vivos-
que aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti.
4 Eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido, Iu-
nium, qui in cuniculo fuisset, iugulatione oppidanorum
facta clamasse, facinus se nefandum et scelus fecisse:
nam eos nihil meruisse, quare tali poena adficeren-
tur, qui eos ad aras et focos suos recepissent, eos-

que hospitium scelere contaminasse; multa praeterea dixisse: qua oratione deterritos amplius iugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone 1
Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: *Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles quam Cn. Pompei factus essem et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate praestarem. Cuius funestae laudes quoniam ad hanc for-* 2
tunam reciderunt, ut cives Romani indigentes praesidii ...... et propter patriae luctuosam perniciem dedimur hostium numero, qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus [victoriam]. Qui legionum tot impetus sus- 3
tentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus telorumque missus exceptantes, relicti et deserti a Pompeio, tua virtute superati salutem a tua clementia deposcimus, petimus, ut ...... Qualem, inquit 4
***Caesar, exteris** gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo.*

XVIII. Remissis legatis, cum ad portam venissent, 1
Ti. Tullius *prior in oppidum ingressus est*, et cum introëuntem Cato *Lusitanus* insecutus non esset, revertit ad portam et hominem adprehendit ...... Quod Tibe- 2
rius cum fieri animadvertit, simul pugionem eduxit et manum eius incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima trans- 3
fugit et nuntiavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines XXXV, neque licere castris Cn. Pompei nuntiare neque dicere, perisse quemquam. Servus, cuius dominus in Caesaris castris 4
fuisset — uxorem et filios in oppido reliquerat —, dominum iugulavit et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompei castra discessit et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum pararentur. Ita litteris acceptis, 5
cum in oppidum revertisset, qui mittere glandem inscriptam solebat, ... Insequenti tempore duo 6

Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, quam Pompeius contionem habuisset: quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum; unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent; eum, qui ita locutus esset, iugula-
7 tum. Eodem tempore tabellarii eius deprehensi, qui ad oppidum veniebant; quorum litteras Caesar oppidanis abiecit et, qui vitam sibi peteret, iussit turrem ligneam oppidanorum incendere; id si fecisset, ei promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu,
8 ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita fune crure deligato cum propius *unus* accessisset, ab oppi-
9 danis est occisus. Eadem nocte transfuga nuntiavit, Pompeium et Labienum de iugulatione oppidanorum indignatos esse.

1 XVIIII. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium
2 fecit usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro muro pugnarunt acerrime et turrim nostram ut superiorem incenderunt, idcirco quod ven-
3 tum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se deiecit, ad nos transiliit dixitque, se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem; illam oppressam et iugula-
4 tam. Hoc praeterea tempore tabellae de muro sunt deiectae, in quibus scriptum est inventum: *L. Munatius Caesari. Si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi praestiti, tali virtute et constantia [futurum] me in te praestabo.*
5 Eodem tempore oppidani legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt: si sibi vitam concederet, sese in-
6 sequenti luce oppidum esse dedituros. Quibus respondit, se Caesarem esse fidemque praestaturum. Ita ante diem XI. Kal. Mart. oppido potitus imperator est appellatus.

1 XX. Quod Pompeius ex perfugis cum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus

et circum ea loca castella disposuit et munitionibus
se continere coepit. Caesar movit et propius castra
castris contulit. Eodem tempore mane loricatus unus 2
ex legione vernacula ad nos transfugit et nuntiavit,
Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse eisque ita
imperavisse, ut diligentia adhibita perquirerent, qui
essent suarum partium itemque adversariorum victoriae
fautores. Hoc praeterito tempore in oppido, quod fuit 3
captum, servus est prensus in cuniculo, quem supra
demonstravimus dominum iugulasse: is vivus est com-
bustus. Idemque temporis centuriones loricati VIII ad 4
Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equi-
tes nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt,
et saucii aliquot occiderunt levi armatura. Ea nocte 5
speculatores prensi servi III et unus ex legione ver-
nacula. Servi sunt in crucem sublati, militi cervices
abscisae.

XXI. Postero die equites cum levi armatura ex 1
adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo 2
tempore circiter XL equites ad aquatores nostros ex-
cucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos
abduxerunt; e quibus capti sunt equites VIII. Inse- 3
quenti die Pompeius securi percussit homines LXXIIII,
qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae, reliquos
versum oppidum iussit deduci; ex quibus effugerunt
CXX et ad Caesarem venerunt.

XXII. Hoc praeterito tempore, qui in oppido Ate- 1
gua Ursavonenses capti sunt, legati profecti sunt cum
nostris, uti rem gestam Ursavonensibus referrent, quid
sperarent de Cn. Pompeio, cum viderent, hospites
iugulari; praeterea multa scelera ab iis fieri, qui prae-
sidii causa ab his reciperentur. Qui *cum* ad oppidum 2
venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et sena-
tores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam
qui eius civitatis fuissent. Quorum responsis ultro 3
citroque acceptis et redditis cum ad nostros se reci-
perent, qui extra oppidum fuissent, illi praesidio in-
secuti ex aversione legatos iugularunt. Duo reliqui

ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt ....
4 et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui
cum certum comperissent, legatorum responsa ita esse
gesta, quemadmodum illi rettulissent, ab oppidanis con-
cursu facto eum, qui legatos iugulasset, lapidare et ei
5 manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. Ita
vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret
legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum.
6 Potestate data cum inde esset profectus, praesidio com-
parato, cum bene magnam manum fecisset et nocturno
tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iu-
gulationem magnam facit principibusque, qui sibi con-
trarii fuissent, interfectis oppidum in suam potestatem
7 recipit. Hoc praeterito tempore servi transfugae nun-
tiaverunt, oppidanorum bona venire neque extra val-
lum licere exire nisi discinctum, idcirco quod, ex quo
die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos
complures profugere in Baeturiam; neque sibi ullam
spem victoriae propositam habere, et si qui ex nostris
transfugerit, in levem armaturam conici eumque non
amplius XVII accipere.

1 XXIII. Insequenti tempore Caesar castris castra
contulit et brachium ad flumen Salsum ducere coepit.
2 Hic dum in opere nostri distenti essent, complures
ex superiore loco adversariorum decucurrerunt nec
defugientibus nostris multis telis iniectis complures
3 vulneribus adfecere. Hic tum, ut ait Ennius, *nostri
cessere parumper*. Itaque praeter consuetudinem cum
[a] nostris animadversum esset *ac*cidere, centuriones ex
legione V. flumen transgressi duo restituerunt aciem,
acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex supe-
riore loco multitudine telorum alter eorum concidit.
4 Ita cum eius compar *impar* proelium facere coepisset,
cum undique se circumveniri animum advertisset, in-
5 gressus pedem offendit. *In* huius concidentis, centu-
rionis ac viri fortis, insignia cum complures adversa-
riorum concursum facerent, equites nostri transgressi
inferiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt.

Ita cupidius dum intra praesidia illorum student cae- 6
dem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi.
Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent: 7
nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut
eques spatio intercluso vix se defendere posset. Ex 8
utroque genere pugnae complures sunt vulneribus ad-
fecti, in quis etiam Clodius Arquitius; inter quos ita
comminus est pugnatum, ut ex nostris praeter duos
centuriones sit nemo desideratus gloria se efferentes.

XXIIII. Postero die ad Soricam utrorumque con- 1
venere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pom- 2
peius cum animadverteret, castello se excludi Aspavia,
quod est ab Ucubi milia passuum V, haec res neces-
sario devocabat, ut ad dimicandum descenderet; neque
tamen aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex
grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo, ut ne-
cessario cogeretur inicum locum subire. Quo de facto 3
cum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent,
prohibiti a nostris sunt, deiecti planicie. Quae res 4
secundum nostris efficiebat proelium. Undique ceden-
tibus adversariis non parum magna in caede versaban-
tur. Quibus mons, non virtus saluti fuit. Quo sub- 5
sidio *subnisi*, nisi advesperasset, a paucioribus nostris
omni auxilio privati essent. Nam ceciderunt ex levi arma- 6
tura CCCXXIIII, ex legionariis CXXXVIII, praeterquam
quorum arma et spolia allata sunt. Ita pridie duorum
centurionum interitio hac adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die pari consuetudine cum ad 1
eundem locum eius praesidium venisset, pristino illo
suo utebantur instituto: nam praeter equites nullo loco
aequo se committere audebant. Cum nostri in opere 2
essent, equitum copiae concursus facere coeperunt,
simulque vociferantibus legionariis, cum locum effla-
gitarent *manum* conserendi, ut existimare posses para-
tissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili con-
valle bene longe sunt egressi et planicie iniquiore loco
constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congredien- 3
dum in aequum locum non sunt ausi descendere prae-

ter unum Antistium Turpionem; qui fidens viribus ex
adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit.
4 Hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q.
Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie
5 nostra ad congrediendum progressus est. Quoniam fero-
citas Antisti omnium mentes converterat ab opere ad
spectandum, acies sunt dispositae: nam inter bella-
tores principes dubia erat posita victoria, ut prope
6 videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita
avidi cupidique suarum quisque partium ex*petebant* victo-
riam fautorumque voluntas *magnum utrimque virtutis*
7 *incitamentum* habebatur. Quorum virtute alacri, cum ad
dimicandum in planiciem se contulissent, scutorumque
laudis insignia *et* praefulgens opus caelatum ....
Quorum pugna esset prope profecto dirempta, nisi
propter equitum congressum, ut supra demonstravimus,
levem armaturam praesidii causa non longe ab opere
8 .... castra constituit. Ut nostros equites in re-
ceptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt
insecuti, universi clamore facto impetum dederunt.
9 Ita metu perterriti, cum in fuga essent, multis amis-
sis in castra se recipiunt.
1 XXVI. Caesar ob virtutem turmae Cassianae dona-
vit milia XIII et praefecto torques aureos V et levi
2 armaturae milia XII. Hoc die A. Baebius et C. Fla-
vius et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento
prope tecti equis ad Caesarem transfugerunt; qui nun-
tiaverunt, equites Romanos coniurasse omnes, qui in
castris Pompei essent, ut transitionem facerent; servi
indicio omnes in custodiam esse coniectos, e quibus
3 occasione capta se transfugisse. Item hoc die litterae
sunt deprensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius:
*S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sen-
tentia adversarios adhuc propulsos ....; qui si aequo
loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra*
4 *opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum tiro-
nem non audent in campum deducere nostrisque adhuc
fixi praesidiis bellum ducunt. Nam singulas civitates*

circumsederunt: inde sibi commeatus capiunt. Quare 5
et civitates nostrarum partium conservabo et bellum
primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo 6
habeo ad vos mittere. Profecto nostro commeatu pri-
vati necessario ad dimicandum descendent.

XXVII. Insequenti tempore cum nostri in opere 1
distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, in-
terfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nuntia- 2
verunt, a. d. III. Non. Mart. proelium ad Soricam quod
factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et
Attium Varum circum castella praeesse. Eo die Pom- 3
peius castra movit et contra Hispalim in oliveto con-
stituit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna
hora circiter sexta visa est. Ita castris motis Ucubim 4
Pompeius praesidium, quod reliquit, iussit ut incen-
derent et deusto oppido in castra maiora se reciperent.
Insequenti tempore Ventiponem oppidum cum oppugnare 5
coepisset, deditione facta iter fecit in Carrucam, con-
tra Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod 6
contra sua praesidia portas clausisset, incendit; miles-
que, qui fratrem suum in castris iugulasset, inter-
ceptus est a nostris et fusti percussus. Hinc itinere
facto in campum Mundensem cum esset ventum, castra
contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die cum iter facere Caesar cum 1
copiis vellet, renuntiatum est a speculatoribus, Pom-
peium de tertia vigilia in acie stetisse. Hoc nuntio 2
allato vexillum proposuit. Idcirco enim copias edu-
xerat, quod Ursaonensium civitati, *qui sui* fuissent fau-
tores, antea litteras miserat, Caesarem nolle in con-
vallem descendere, quod maiorem partem exercitus
tironem haberet. Hae litterae vehementer confirma- 3
bant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus
tuto se facere posse existimabat: etenim et natura
loci defendebatur et ipsius oppidi munitione, ubi ca-
stra constituta. Namque [ut] superius demonstravimus, 4
loca excellentia tumulis contineri, intervallo planicie
dividi; id quod eo incidit tempore.

1 XXVIIII. Planicies inter utraque castra intercede-
bat circiter milia passuum v, ut praesidia Pompei dua-
bus defenderentur rebus, oppido et excelsi loci natura.
2 Hinc dirigens proxima planicies. aequabatur. Cuius
decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum
summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et
3 voraginoso solo currens erat ad dextram. Itaque Cae-
sar, cum aciem directam vidisset, non habuit dubium,
quin media planicie in aequum ad dimicandum adver-
sarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu.
4 Huc accedebat, ut locus illa planicie equitatum evocaret
et diei solisque serenitate ut mirificum et optandum
tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset
5 ad proelium committendum. Nostri laetari, nonnulli
etiam timere, quod in eum locum res fortunaeque
omnium deducerentur, ut, quidquid post horam casus
6 tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad di-
micandum procedunt, id quod adversarios existimaba-
mus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi lon-
gius non audebant procedere, neque sibi prope murum
cum adversariis proeliandum constituebant. Itaque
7 nostri procedunt. Interdum aequitas loci adversarios
efflagitabat, ut tali condicione contenderent ad victo-
riam; neque tamen illi a sua consuetudine discedebant,
ut aut ab excelso loco aut ab oppido discederent.
8 Nostri pede presso propius rivum cum adpropinquas-
sent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.
1 XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quae la-
teribus equitatu tegebatur cum levi armatura milibus
sex, praeterea auxiliares accedebant prope alterum
tantum; nostra praesidia LXXX cohortibus et VIIII mi-
2 libus equitum. Ita cum in extrema planicie iniquum
in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat
superior, ut transeundum superius iter vehementer
3 esset periculosum. Quod cum a Caesare esset ani-
madversum, ne quid temere culpa secus admitteretur,
4 eum locum definire coepit. Quod cum hominum auri-
bus esset obiectum, moleste et acerbe accipiebant, im-

pediri, quo minus proelium conficere possent. Haec 5
mora adversarios alacriores efficiebat: Caesaris copias
timore impediri ad committendum proelium. Ita se 6
efferentes iniquo loco sui potestatem efficiebant, ut
magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic 7
decumani suum locum, cornu dextrum, tenebant, si-
nistrum III. et V. legio itemque et cetera auxilia et
equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedebant, ad- 1
versarii se loco superiore defendebant acerrime, et
vehemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu
concursus, sic ut prope nostri diffiderent victoriae.
Congressus enim et clamor, quibus rebus maxime 2
hostis conterretur, in collatu pari erant condicione.
Itaque ex utroque genere pugnae cum parem virtutem 3
ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumu-
latur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum 4
demonstravimus decumanos cornu tenuisse; qui etsi erant
pauci, tamen propter virtutem magno adversarios ti-
more eorum opera adficiebant, quod a suo loco hostes
vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne
ab latere nostri occuparent, legio adversariorum tra-
duci coepta sit a dextro. Quae simul est mota, equi- 5
tatus Caesaris sinistro cornu premere coepit; at illi
eximia virtute proelium facere [possent], ut locus in
aciem ad subsidium veniundi non daretur. Ita cum 6
clamor esset intermixtus gemitu gladiorumque crepitus
auribus oblatus, inperitorum mentes timor praepedie-
bat. Hic, ut ait Ennius, *pes pede premitur, armis* 7
teruntur arma, adversariosque vehementissime pugnan-
tes nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit sub-
sidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non super- 8
fuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant
egressi. In quo proelio ceciderunt milia hominum cir- 9
citer XXX et si quid amplius, praeterea Labienus,
Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum,
itemque equites Romani partim ex urbe partim ex pro-
vincia ad milia III. Nostri desiderati ad hominum 10

mille partim equitum partim peditum; saucii ....
11 Adversariorum aquilae sunt ablatae XIII et signa et
fasces ......; praeterea .... Hos habuit ....
1 XXXII. .... ex fuga hac qui oppidum Mundam
sibi constituissent praesidium, nostrique cogebantur
2 necessario eos circumvallare. Ex hostium armis scuta
et pila pro vallo, pro cespite cadavera collocabantur;
insuper praefixa ad gladiorum mucrones capita hominum ordinata ad oppidum conversa [universa] hostium
timorem *augebant*, ... virtutisque insignia proposita
3 viderent et vallo circumcluderentur adversarii. Ita
Galli tragulis iaculisque oppidum ex hostium cadaveri-
4 bus [sunt] circumplexi oppugnare coeperunt. Ex hoc
proelio Valerius adulescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem
5 gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites secum habuit, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit et oppidanis dixit, se de pace ad Caesarem pro-
6 ficisci, et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad
navale praesidium parte altera Carteiam contendit, quod
7 oppidum abest a Corduba milia passuum CLXX. Quo
cum ad octavum miliarium venisset, P. Caucilius, qui
castris antea Pompei praepositus esset, eius verbis
nuntium mittit, eum minus belle habere: ut mitterent
lecticam, qua in oppidum deferri posset. Litteris mis-
8 sis Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium
fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus — qui arbitrati sunt clanculum venisse —, ut ab
eo, quae vellent, de bello requirerent. Cum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem
confugit.
1 XXXIII. Caesar ex proelio munitione circumdata
Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant, pontem
2 occuparunt. Cum eo ventum esset, convitiari coeperunt, nos ex proelio paucos superesse; quo fugeremus?
Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen traie-
3 *cit et* castra posuit. Scapula, totius seditionis, fami-

liae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam cum
venisset, familiam et libertos convocavit, pyram sibi
extruxit, coenam adferri quam optimam imperavit, item
optimis insternendum vestimentis; pecuniam et argen-
tum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore 4
coenare, *re*sinam et nardum identidem sibi infundit.
Ita novissimo tempore servum iussit et libertum, qui
fuisset eius concubinus, alterum se iugulare, alterum
pyram incendere.

XXXIIII. Oppidani autem, simul Caesar castra con- 1
tra oppidum posuit, discordare coeperunt, usque eo,
ut clamor in castra nostra perveniret fere inter Cae-
sarianos et inter Pompeianos. Erant hic legiones, quae 2
ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum servi,
qui erant a Sexto Pompeio manumissi; qui in Caesa-
ris adventum discordare coeperunt. Legio XIII. oppi- 3
dum defendere coepit: nam, cum iam depugnarent,
turres ex parte et murum occuparunt. Denique lega- 4
tos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio in-
tromitteret. Hoc cum animadverterent homines fugi-
tivi, oppidum incendere coeperunt. Qui superati a 5
nostris sunt interfecti hominum milia XXII, praeter-
quam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido
potitur. Dum hic detinetur, ex proelio quos circum- 6
munitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt
et bene multis interfectis in oppidum sunt redacti.

XXXV. Caesar Hispalim cum contendisset, legati 1
deprecatum venerunt. Ita cum ad oppidum esset ven-
tum, Caninium legatum cum praesidio intromittit; ipse
castra ad oppidum ponit. Erat bene magna *manus* 2
intra Pompeianarum partium, quae praesidium rece-
ptum indignaretur. Clam quendam Philonem, illum, 3
qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus
— is tota Lusitania notissimus erat —: hic clam prae-
sidia *in* Lusitaniam proficiscitur et Caecilium Nigrum,
hominem barbarum, ad Lennium convenit, qui bene
magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus Hispa- 4
lim *in* oppidum denuo noctu per murum recipitur.

praesidium, vigiles iugulant, portas praecludunt, de
integro pugnare coeperunt.
1 XXXVI. Dum haec geruntur, legati Carteienses
renuntiaverunt, quod Pompeium in potestate haberent.
Quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio
suum maleficium existimabant se lucri facere. Lusi-
2 tani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod
Caesar cum animadverteret, si oppidum capere con-
tenderet, *fore* ut homines perditi incenderent et moe-
nia delerent, ita consilio habito noctu patitur Lusi-
tanos eruptionem facere; id quod consulto non existi-
mabant fieri. Ita erumpendo navis, quae ad Baetim
3 flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio de-
tinentur, illi profugiunt et ab equitibus conciduntur.
4 Quo facto oppido recuperato Astam iter facere coepit;
ex qua civitate legati ad deditionem venerunt. Mun-
densesque, qui ex proelio in oppidum confugerant,
cum diutius circumsederentur, bene multi deditionem
faciunt, et cum essent in legionem distributi, coniu-
rant inter sese, ut noctu signo dato, qui in oppido
fuissent, eruptionem facerent, illi caedem in castris
5 administrarent. Hac re cognita insequenti nocte vigi-
lia tertia tessera data extra vallum omnes sunt concisi.
1 XXXVII. Carteienses, dum Caesar in itinere reli-
qua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire
coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem mi-
serat, pars erat, qui Pompeianarum partium fautores
2 essent. Seditione concitata portas occupant; caedes fit
magna; saucius Pompeius naves XX occupat longas et
profugit. Didius, qui Gadibus classi praefuisset, si-
mulatque nuntius allatus est, confestim sequi coepit;
partim pedibus [et equitatus] ad persequendum cele-
3 riter iter faciebant item confestim consequentes. Quarto
die navigationis, quod imparati a Carteia profecti sine
aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur,
Didius classe accurrit, naves incendit, nonnullas capit.
1 XXXVIII. Pompeius cum paucis profugit et locum
quendam munitum natura occupat. Equites et cohor-

tes, quae ad persequendum missae essent, speculatori-
bus antemissis certiores fiunt: diem et noctem iter
faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehemen- 2
ter erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum in-
torsisset; quae res maxime impediebat. Ita lectica ad
turrem cum esset adlatus, in ea tenebatur. Lusitanus 3
more militari, cum a Caesaris praesidio fuisset con-
spectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcludi- -
tur. Erat accessus loci difficillimus. Nam idcirco 4
[propter suo praesidio fuisset conspectus celeriter ad]
munitum locum natura ceperat sibi Pompeius, *ut* quam-
vis magna multitudine deduct*a* *pauci* homines ex supe-
riore loco defendere possent. Subeunt*es* in adventu
nos*tri* depellunt*ur* [qui] telis. Quibus cedentibus cu- 5
pidius insequebantur adversarii et confestim tardabant
ab accessu. Hoc saepius facto animadvertebatur, no-
stro magno id fieri periculo. Opere circummunire in- 6
stituunt; pari autem et celeri festinatione circum
munitiones iugo dirigunt, ut aequo pede cum adver-
sariis congredi possent. A quibus cum animadversum
esset, fuga sibi praesidium capiunt.

XXXVIIII. Pompeius, ut supra demonstravimus, 1
saucius et intorto talo idcirco tardabatur ad fugien-
dum, itemque propter loci difficultatem neque equo
neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat.
Caedes a nostris undique administrabatur. Conclusa 2
munitione amissisque auxiliis ad convallem exesumque
locum in speluncam Pompeius se occultare coepit, ut
a nostris non facile inveniretur nisi captivorum indicio.
Ita ibi interficitur. Cum Caesar Gadibus fuisset, Hi- 3
spalim II. Id. April. caput allatum et populo datum est
in conspectum.

XXXX. Interfecto Cn. Pompeio adulescente Didius, 1
quem supra demonstravimus, illa adfectus laetitia pro-
ximo se recepit castello nonnullasque naves ad reficien-
dum subduxit et, quamvis *satis tutae* essent, brachium
ad eas duxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad 2
signum se receperunt et bene magna manu comparata

3 ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligen-
tia ad naves tuendas, tamen nonnumquam ex castello
propter eorum crebras excursiones eliciebatur et prope
cotidianis pugnis .... insidias ponunt et tripartito
4 signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent,
incensisque qui sub*sequentem D*idium re*fugientes a*
tergo peterent: hi sic dispositi erant, 'ut a nullo *con-*
spici possent; reliqui in conspectu omnium ad pugnam
5 contendunt. Ita cum ex castello Didius ad propellen-
dum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tol-
litur, naves incenduntur, simulque, qui ex castello ad
pugnam processerant, eodem signo, fugientes latrones
dum persecuntur, a tergo insidiae clamore sublato cir-
6 cumveniunt. Didius magna cum virtute cum complu-
ribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas, quae ad
litus fuerant, occupant, item [nonnulli] complures
nando ad naves, quae in salo fuerunt, se recipiunt,
ancoris sublatis pelagus remis petere coeperunt; quae
7 res eorum vitae fuit subsidio. Lusitani praeda potiun-
tur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.
1 XXXXI. Fabius Maximus, quem ad Mundam prae-
sidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduis *diur-*
*nis noc*turnisque circum[se inter]clusi*t hoste*s. *Qui cum*
inter se discordare *coepissent,* facta caede bene magna
2 *eruptionem* faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum
occasionem non praetermittunt et reliquos vivos ca-
3 piunt, XIIII milia. Ursaonem proficiscuntur; quod
oppidum magna munitione continebatur, sic ut ipse
locus non solum opere, sed etiam natura aditus ad op-
4 pugnandum hostem inpediret. Huc accedebat, ut aqua
praeterquam in ipso oppido circumcirca nusquam repe-
riretur propius milia passuum VIII; quae res magno
5 erat adiumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut
aggerem ......, materiesque, unde soliti sunt turris
ac v*ineas facere,* propius milia passuum VI non repe-
riebatur: nam Pompeius, *ut* oppidum ad oppugnatio-
nem tutius efficeret, omnem materiem circum oppidum
6 *succisam* intro congessit. Ita necessario diducebantur

nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XXXXII. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursaonem, Caesar, ad Hispalim cum Gadibus se recepisset, insequenti die contione advocata commemorat: 1
Initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis sibi peculiarem constituisse et, quae potuisset eo tempore, beneficia largitum esse; insequenti 2
praetura ampliato honore vectigalia, quae Metellus inposuisset, a senatu petisse et ea pecunia provinciam liberasse simulque patrocinio suscepto multis legationibus ab se in senatum inductis simul publicis privatisque causis multorum inimicitiis susceptis defendisse;
suo item in consulatu absentem, quae potuisset, com- 3
moda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum et immemores et ingratos in se et in populum Romanum hoc bello et praeterito tempore cognosse.
Vos iure gentium civiumque Romanorum institutis co- 4
gnitis more barbarorum populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore 5
legiones desitae populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Priva- 6
tus ex fuga Cn. Pompeius adulescens a vobis receptus fasces imperiumque sibi arripuit, multis interfectis civibus auxilia contra populum Romanum conparavit, agros provinciamque vestro inpulsu depopulavit. In quo 7
vos victores existimabatis? An me deleto non animadvertebatis [decem] habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam caelum diruere possent? Quarum laudibus et virtute ......

C. IULI CAESARIS
FRAGMENTA.

ORATIONES.

a. Scriptorum de oratore Caesare iudicia.

Cic. Brut. 72, 252. *Atticus:* De Caesare ita iudico, illum omnium fere oratorum Latine loqui elegantissime, nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Laeliorum et Muciorum familiis audiebamus; sed quamquam id quoque credo fuisse, tamen, ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis litteris et eis quidem reconditis et exquisitis summoque studio et diligentia est consecutus. — 74, 258. *(idem de eodem pergit:)* Solum quidem et quasi fundamentum oratoris vides, locutionem emendatam et Latinam; cuius penes quos laus adhuc fuit, non fuit rationis aut scientiae, sed quasi bonae consuetudinis. — 75, 261. *(idem:)* Caesar autem rationem adhibens consuetudinem vitiosam et corruptam pura et incorrupta consuetudine emendat. Itaque cum ad hanc elegantiam verborum Latinorum, quae, etiamsi orator non sis et sis ingenuus civis Romanus, tamen necessaria est, adiungit illa oratoria ornamenta dicendi, tum videtur tamquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine. Hanc cum habeat praecipuam laudem in communibus, non video, cui debeat cedere. Splendidam quandam minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica et generosa quodammodo. — 262. Tum *Brutus:* Orationes quidem eius mihi vehementer probantur; *complures* autem legi.

Sueton. D. Iul. 55. Eloquentia aut aequavit praestantissimorum gloriam aut excessit. Post accusationem Dolabellae haud dubie principibus patronis annumeratus est. Certe Cicero ad Brutum, oratores enumerans, negat se videre, cui debeat Caesar cedere, aitque, eum elegantem, splendidam quoque atque etiam magnificam et generosam quodammodo rationem dicendi tenere, et ad Cornelium Nepotem de eodem ita scripsit: Quid? oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? quis sententiis aut acutior aut crebrior? quis verbis aut ornatior aut elegantior? Genus eloquentiae dumtaxat adulescens adhuc Strabonis Caesaris secutus videtur —.

Quintil. Inst. Or. X., 1, 114. C. Caesar si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur. Tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat. Exornat tamen haec omnia mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegantia. — 2, 25. Quid — noceret vim Caesaris — quibusdam in locis adsumere? (Cf. *XII,* 10, 11.)

Tac. de Orat. 21. *med. Aper:* Concedamus sane C. Caesari, ut propter magnitudinem cogitationum et occupationes rerum minus in eloquentia effecerit, quam divinum eius ingenium postulabat —. — 25. *med. Messala:* — apud nos Cicero quidem ceteros eorundem temporum disertos antecessit, Calvus autem et Asinius et Caesar et Caelius et Brutus suo iure et prioribus et sequentibus anteponuntur. Nec refert, quod inter se specie differant, cum genere consentiant: adstrictior Calvus, numerosior Asinius, splendidior Caesar, amarior Caelius, gravior Brutus, vehementior et plenior et valentior Cicero; omnes tamen eandem sanitatem eloquentiae ferunt, ut, si omnium pariter libros in manum sumpseris, scias, quamvis in diversis ingeniis, esse quandam iudicii ac voluntatis similitudinem et cognationem. — *ab Exc. D. Aug. XIII,* 3. — dictator Caesar summis oratoribus aemulus —.

Plut. Caes. 3. *Λέγεται δὲ καὶ φῦναι πρὸς λόγους πολιτικοὺς ὁ Καῖσαρ ἄριστα καὶ διαπονῆσαι φιλοτιμότατα τὴν φύσιν, ὡς τὰ δευτερεῖα μὲν ἀδηρίτως ἔχειν, τὸ δὲ πρωτεῖον, ὅπως τῇ δυνάμει καὶ τοῖς ὅπλοις πρῶτος εἴη μᾶλλον, [ἀλλ'] ἀσχοληθεὶς ἀφεῖναι, πρὸς ὅπερ ἡ φύσις ὑφηγεῖτο τῆς ἐν τῷ λέγειν δεινότητος ὑπὸ στρατειῶν καὶ πολιτείας, ᾗ κατεκτήσατο τὴν ἡγεμονίαν, οὐκ ἐξικόμενος.*

Fronto p. 181. *ed. Rom.* Caesari facultatem dicendi video imperatoriam fuisse.

Emporius de Demonstr. Mat. p. 310. *extr. ed. Capp.* (*Rhet. Lat. Min. ed. Halm. p.* 568. *extr.*) Laudabitur idem ab institutione: quam plurimam ei facundia et dicendi studio fuisse probet a prima pubertate gloria et forensis praestantia consecuta; itemque culpabitur, quod adeo non adeptus sit famam oratoriae facultatis, ut eum Graecae exercitationis expertem fuisse manifestum sit.

(Cf. *Appul. Apol. p.* 589. *ed. Oud.*)

b. Scriptorum de orationibus Caesaris testimonia locique ex eis allati.

IN CN. CORNELIUM DOLABELLAM ORATIO [A. U. C. DCLXXVII.]

Sueton. D. Iul. 4. — composita seditione civili Cornelium Dolabellam consularem et triumphalem repetundarum postulavit, absolutoque Rhodum secedere statuit —. — 55. (*v. p.* 119. *in.*) — Strabonis Caesaris —, cuius etiam ex oratione, quae inscribitur *pro Sardis*, ad verbum nonnulla transtulit in divinationem suam.

Plut. Caes. 4. *Ἐπανελθὼν δ' εἰς Ῥώμην Δολοβέλλαν ἔκρινε κακώσεως ἐπαρχίας, καὶ πολλαὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος πόλεων μαρτυρίας αὐτῷ παρέσχον. Ὁ μὲν οὖν Δολοβέλλας ἀπέφυγε τὴν δίκην.*

Ascon. in Cic. Or. pro Scaur. p. 26. *ed. Bait.* Ne forte erretis et eundem hunc Cn. Dolabellam putetis esse, in quem C. Caesaris orationes legitis, scire vos oportet, duos eodem tempore fuisse — Dolabellas: horum alterum Caesar accusavit, nec damnavit.

Tac. de Orat. 34. Messala: Nono decumo aeta-

tis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Caesar Dolabellam — iis orationibus insecuti sunt, quas hodie quoque cum admiratione legimus.

Vell. Pat. Hist. Rom. II, 43, 3. Reliqua eius acta in urbe, nobilissimaque Dolabellae accusatio et maior civitatis in ea favor, quam reis praestari solet, — quo notiora sunt, minus egent stilo.

Emporius de Demonstr. Mat. p. 311. *in. C. (Rhet. Lat. Min. ed. Halm.* p. 568. *extr.)* Dicetur accusatione Dolabellae magnam famam eloquentiae consecutus; negabitur eandem meruisse, cum is, quem accusabat, evaserit. (Cf. *Cic. Brut.* 92, 307. *extr. Ascon. in Cic. Div.,* v. *Caes. ed. Oud. a.* 1737. *p.* 993.)

Val. Max. VIII, 9, 3. *in.* Divus quoque Iulius — vim facundiae proprie expressit dicendo in accusatione Cn. Dolabellae, quem reum egit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottae patrocinio, siquidem maxima tunc *eloquentia de vi* eloquentiae questa est.

Gell. Noct. Att. IIII, 16, 8. C. Caesar in Dolabellam actionis I. lib. I.: *Isti, quorum in aedibus fanisque posita et honori erant et ornatu.*

ORATIO QUA PLAUTIAM ROGATIONEM SUASIT. [A. U. C. DCLXXXIIII.]

Sueton. D. Iul. 5. Tribunatu militum, qui primus Romam reverso per suffragia populi honor obtigit, actores restituendae tribuniciae potestatis, cuius vim Sulla deminuerat, enixissime iuvit. L. etiam Cinnae, uxoris fratri, et qui cum eo civili discordia Lepidum secuti post necem consulis ad Sertorium confugerant, reditum in civitatem rogatione Plotia confecit, habuitque et ipse super ea re contionem.

Gell. Noct. Att. XIII, 3, 5. Repperi — in oratione C. Caesaris, qua Plautiam rogationem suasit, *necessitatem* dictam pro *necessitudine,* id est iure affinitatis. Verba haec sunt: *Equidem mihi videor pro nostra necessitate non labore, non opera, non industria defuisse.*

(Cf. *Non. Marcell.* p. 354. M.)

LAUDATIONES IULIAE AMITAE ET UXORIS CORNELIAE.
[A. U. C. DCLXXXVI.]

Sueton. D. Iul. 6. Quaestor Iuliam amitam uxoremque Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris. Et in amitae quidem laudatione de eius ac patris sui utraque origine sic refert: *Amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. Nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.*

Plut. Caes. 5. — *τῆς Μαρίου γυναικὸς Ἰουλίας ἀποθανούσης ἀδελφιδοῦς ὢν αὐτῆς ἐγκώμιον — λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθε. — Τὸ μὲν οὖν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξιέναι πάτριον ἦν Ῥωμαίοις, νέαις δ' οὐκ ὂν ἐν ἔθει πρῶτος εἶπε Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης.*

PRO DECIO SAMNITE ORATIO.

Tac. de Orat. 21. *Aper:* Nisi forte quisquam aut Caesaris pro Decio Samnite aut Bruti pro Deiotaro rege ceterosque eiusdem lentitudinis ac teporis libros legit, nisi qui et carmina eorundem miratur.

DE CONIURATIS sive DE POENA CONDURATORUM ORATIO.
[A. U. C. DCLXXXXI.]

Cic. Ep. ad Att. XII, 21, 1. — Catonem primum sententiam putat [*Brutus*] de animadversione dixisse, quam omnes ante dixerant praeter Caesarem, et, cum ipsius Caesaris tam severa fuerit, qui tum praetorio loco dixerit, consularium putat leniores fuisse —.

Plut. Caes. 7. *extr.* 8. *in.* — *ὁ δὲ Καῖσαρ ἀναστὰς λόγον διῆλθε πεφροντισμένον, ὡς ἀποκτεῖναι ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι καὶ γένει λαμπροὺς οὐ δοκεῖ πάτριον οὐδὲ δίκαιον εἶναι, μὴ μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης, εἰ δὲ φρουροῖντο δεθέντες ἐν πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ἃς ἂν αὐτὸς ἕληται Κικέρων, μέχρι οὗ καταπολεμηθῇ Κατιλίνας, ὕστερον ἐν εἰρήνῃ καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἑκάστου τῇ βουλῇ γνῶναι παρέξει. Οὕτω δὲ τῆς γνώμης*

φιλανθρώπου φανείσης καὶ τοῦ λόγου δυνατῶς ἐπ' αὐτῇ ῥηθέντος οὐ μόνον οἱ μετὰ τοῦτον ἀνιστάμενοι προσετίθεντο, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ τὰς εἰρημένας γνώμας ἀπειπάμενοι πρὸς τὴν ἐκείνου μετέστησαν, ἕως ἐπὶ Κάτωνα τὸ πρᾶγμα καὶ Κάτλον περιῆλθε.

C. Iulius Victor Ars Rhet. III, 5. *(Schol. Cic. ed. Orell. p. 202. Rhet. Lat. Min. ed. Halm. p.* 379.*)* — quaecumque controversia versatur in aestimatione litis, — ea cadit in statum negotialem; sicut etiam de aestimatione litis aut de modo poenae constituendo iis, quorum de culpa iam pronuntiatum est, quales sunt duae orationes Catonis et Caesaris de poena coniuratorum —.

(Ipsam orationem v. *Sallust. de Coniur. Cat. 51.)*

PRO BITHYNIS ORATIO. [A. U. C. DCLXXXXVI.]

Gell. Noct. Att. V, 13, 6. In oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est: *Vel pro hospitio regis Nicomedis vel pro horum necessitate, quorum res agitur, defugere hoc munus, M. Iunce, non potui. Nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur, neque clientes sine summa infamia deseri possunt, quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus.*

Iul. Rufinian. de Figur. p. 201. *ed. Ruhnk. p.* 31. *C. (Rhet. Lat. Min. ed. Halm. p.*40. § 8.*)* Caesar pro Bithynis: *Quid ergo? syngraphae non sunt, sed res aliena est.*

ORATIONES TRES CONTRA C. MEMMIUM ET L. DOMITIUM PRAETORES. [Eod. a.]

Sueton. D. Iul. 23. Functus consulatu, Gaio Memmio Lucioque Domitio praetoribus de superioris anni actis referentibus, cognitionem senatui detulit; nec illo suscipiente, triduoque per irritas altercationes absumpto, in provinciam abiit. — 73. Gai Memmi, cuius asperrimis orationibus non minore acerbitate rescripserat, etiam suffragator mox in petitione consulatus fuit. — (Cf. *Neron.* 2. *med.)*

Schol. Bob. in Cic. Or. pro Sest. p. 297. *ed. Orell.* De actis loquitur, quae habuit in consulatu C. Caesar inauspicato, ut videbatur; qua de re adversus eum egerant

in senatu C. Memmius et L. Domitius praetores, et ipsius Caesaris orationes contra hos extant, quibus et sua acta defendit et illos insectatur. — *in Cic. Or. in Vatin. p.* 317. Commiserat senatui causam suam C. Caesar, id est, ut de lege agraria patres iudicarent. Ibi enim habitae sunt tres illae orationes contra Domitium et Memmium.

ORATIO APUD MILITES IN AFRICA HABITA. [A. U. C. DCCVIII.]

Suet. D. Iul. 66. — cum expectatio adventus Iubae terribilis esset, convocatis ad contionem militibus *Scitote,* inquit, *paucissimis his diebus regem adfuturum cum X legionibus, equitum XXX, levis armaturae C milibus, elephantis CCC. Proinde desinant quidam quaerere ultra aut opinari, mihique, qui compertum habeo, credant; aut quidem vetustissima nave impositos quocumque vento in quascumque terras iubebo avehi.*

APUD MILITES DE COMMODIS EORUM ORATIO.

Diomed. Art. Gramm. p. 395. *P. (Gramm. Lat. ed. Keil. I. p.* 400.*) Frustro* ait C. Caesar apud milites de commodis eorum: *Non frustrabo vos, milites.*

(Praeterea orationes a Caesare habitae referuntur de B. G. I, 40. 43. 45. VII, 52, 54. de B. C. I, 7. 9. 32. 85. III, 6. 75. B. Al. 8. 70. B. Afr. 54, 2—5. B. Hisp. 42.)

c. Orationes inuria Caesari tributae.

Sueton. D. Iul. 55. Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quaedam feruntur. *Pro Quinto Metello* non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam: nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem *pro Metello,* sed *quam scripsit Metello,* cum ex persona Caesaris sermo sit Metellum seque adversus communium obtrectatorum criminationes purgantis. *Apud milites* quoque *in Hispania* idem Augustus esse vix ipsius putat, quae tamen duplex fertur: una quasi priore habita proelio, altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem contionandi habuisse eum dicit subita hostium incursione. — (Quae a recentioribus falso huc relata sint, v. Oud. l. c. p. 994. nr. 2. 4.)

DE ANALOGIA AD M. TULLIUM CICERONEM LIBRI DUO.

[A. U. C. DCLXXXXVIIII.]

Sueton. D. Iul. 56. *med.* Reliquit et de Analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poëma, quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Galliâ conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ab urbe in Hispaniam ulteriorem quarto et vicensimo die pervenit.

Quintil. Inst. Or. I, 7, 34. An ideo minor est M. Tullius orator, quod —? aut vim C. Caesaris fregerunt editi de analogia libri?

Fronto p. 203. *ed. Rom.* Fac memineris et cum animo tuo cogites, C. Caesarem atrocissimo bello Gallico cum alia multa militaria tum etiam duos de analogia libros scrupulosissimos scripsisse, inter tela volantia de nominibus declinandis, de verborum aspirationibus et rationibus inter classica et tubas.

(Cf. *Anal. Vindob. p.* 511.)

LIBER PRIMUS.

Cic. Brut. 72, 253 *Atticus*: — qui etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum [i. e. *Ciceronem*] — de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit primoque in libro dixerit, verborum delectum originem esse eloquentiae, tribueritque — huic nostro [i. e. *Ciceroni*], qui me de illo maluit quam se dicere, laudem singularem: nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset adfatus: *Ac si, ut cogitata praeclare eloqui possent, non nulli studio et usu elaboraverunt, cuius te paene principem copiae atque inventorem bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus, hunc facilem et cotidianum novisse sermonem nunc pro relicto est habendum.*

Gell. Noct. Att. I, 10, 4. Quod a C. Caesare in primo de analogia libro scriptum est: *Habe semper in memoria atque in pectore, ut tamquam* scopulum sic fugias

inauditum atque insolens verbum. (Cf. Macr. Sat. I, 5, 2.) — XVIIII, 8, 3. sq. C. — Caesar — in libris, quos ad M. Ciceronem de analogia conscripsit, *harenas* vitiose dici existimat, quod *harena* numquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque *caelum* neque *triticum;* contra autem *quadrigas,* etiamsi currus unus, equorum quattuor iunctorum agmen unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut *arma* et *moenia* et *comitia* et *inimicitias* —. Tunc prolato libro de analogia primo verba haec ex eo pauca memoriae mandavi. Nam cum supra dixisset, neque *caelum* neque *triticum* neque *harenam* multitudinis significationem pati, *Num tu,* inquit, *harum rerum natura accidere arbitraris, quod unam terram et plures terras et urbem et urbes et imperium et imperia dicamus, neque quadrigas in unam nominis figuram redigere neque harenam multitudinis appellatione convertere possimus?*

Pompei. Comment. Art. Don. p. 230. *ed. Lind. (Keil. V. p.* 197. *sq.).* Analogia — fit octo modis: ut sint sex illae partes, quae accidunt nomini, *similes;* sex autem accidunt ista: qualitas, comparatio, genus, numerus, figura, casus: ecce sex partes; exitus syllabarum ut sit similis: puta illud in *us* exit et illud in *us;* paenultimarum ratio ut sit similis, ut aut vocales [syllabae] sint aut consonantes; deinde ut tempora sint similia: si illa breuis est, et illa breuis sit. De istis omnibus rebus si unum minus fuerit, iam non stat analogia; de his rebus, quae positae sunt apud Caesarem, si quid minus fuerit, iam non stabit ratio analogiae. Ait enim Caesar: *Nisi omnia consentiant inter se, non potest fieri, ut nominis similitudo sit.* — *p.* 27. *extr. L. (Keil. ib. p.* 108.) Legimus, apud maiores nostros primas apud Romanos XI litteras fuisse tantummodo, ut dicit Caesar libro analogiarum primo. In libro analogiarum Caesar hoc dixit, XI fuisse. — *p.* 233. *L. (Keil. ib. p.* 199.) Lectum est hoc saepius, praecipue apud Varronem. Ille dicit: *Lac* non *debemus* dicere, sed *lact.* Sed dixit Caesar contra

ipsum rem valentissimam, nullum nomen duabus mutis terminari. *(Cf. Excerpta ex Comm. in Donat. Keil. ib. p.* 326.*)* — *p.* 108. *L. (Keil. ib. p.* 144.*) Alba* civitas: alii dicunt *Albanus,* alii *Albensis.* — Caesar quidem in libris analogicis voluit dicere discretionem. Ait sic Caesar in libris analogiae: *Duae sunt Albae, alia ista, quam novimus in Aricia, et alia hic in Italia. Volentes Romani discretionem facere istos Albanos dixerunt, illos Albenses.* Non quoniam nescientes, unam derivationem esse, hoc fecerunt, Caesar hoc dixit, sed ut facerent discretionem inter colonos, inter illos et istos.

Priscian. Inst. Gramm. p. 545. *P. p.* 20. *Kr. (Keil. II. p.* 14.*)* — *Pompeiii* quoque genetivum per tria *i* scribebant, quorum duo superiora loco consonantium accipiebant, ut si dicas *Pompelli:* nam tribus *i* iunctis qualis possit syllaba pronuntiari? [nam postremum i pro vocali est accipiendum] quod Caesari doctissimo artis grammaticae placitum a Victore quoque in arte grammatica de syllabis comprobatur.

Probus Inst. Art. 28. *p.* 157. *R. (Keil. III. p.* 50.*)* — cum omnes artis latores, praecipueque Caesar, propter rationem metricam et structurarum qualitates singularum litterarum sonos ponderarent, hac ratione semivocales mutis praeferendas iudicaverunt, quod semivocales geminatae ad sonum vocalibus occurrunt, hoc est, ut syllabam facere possint, ut puta *fla, ars, mons, iners* et cetera talia; at vero mutae geminatae, si vocalibus occurrant, nec syllabam nec sonum scilicet facere possint. Quis enim *b, c, d, k, q, t, g* geminatas vocalibus misceat et sonum syllabae potest audire?

LIBER SECUNDUS.

Charis. Art. Gramm. I. p. 104. *P. p.* 74. *L. (Keil. I. p.* 130.*)* — *fagos* C. Caesar de analogia secundo: *fagos, populos, ulmos.* — *ib. p.* 109. *P. p.* 78. *L. (Keil. ib. p.* 135.*) Lacer* an *laceris?* ut *tener, puer.* Ultimam enim vocalem si ablativus amiserit, dabit scire, qualis esse debeat nominativus. Ovidius: *Mille lacer spargere locis.* Quod ita dici

debere et Caesar de analogia libro II. nec non et Valgius de rebus per epistulam quaesitis *disputant.* — *p.* 117. *P. p.* 83. *L. (Keil. ib. p.* 44. *sq.) Turbo Turbonis,* si proprium sit hominis nomen, *turbinis,* si procellam voluerimus exprimere, aut in eo, inquit Plinius, qui est in lusu puerorum. Sed Caesar de analogia secundo *turbonem,* non *turbinem* etiam in tempestate dici debere ait, ut *Cato Catonis,* non ut *homo hominis.* — *p.* 98. *P. p.* 70. *L. (Keil. ib. p.* 122. *sq.)* Ne illa quidem ratio recepta est, quam C. Caesar ponit in femininis, ut *puppim, restim, pelvim* ..... Hoc enim modo et *ab hac cani* dicemus et *ab hoc iuveni, pani.* — *ib. Aplustre.* Omnium nominum, quae sunt neutri generis et in *e* terminantur, ait Plinius Caesarem scisse eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares.

Ar litteris nomina neutralia terminata item non minus ait Caesar, quia dativo et ablativo pari iure funguntur; ut idem Plinius scribit. — *ib. p.* 95. *P. p.* 68. *L. (Keil. ib. p.* 119. *in.)*. *Animal animale* faciet, ut *autumnal autumnale* —, quae patiendi non sunt —. Plinius Secundus *animal,* non *animale* ait dici debere. C. Caesar, quasi indiscretum hoc sit, ait, *l* littera nominativo singulari neutra finita nomina eandem definitionem capere, quam capiunt *e* littera terminata: *huic animali* et *ab hoc animali, huic puteali* et *ab hoc puteali.* — *p.* 108. *P. p.* 77. *L. (Keil. ib. p.* 133.*) Iubare.* Plinius ait, inter cetera etiam istud C. Caesarem dedisse praeceptum, quod neutra nomina *ar* nominativo clausa per *i* dativum ablativumque singulares ostendant; *iubar* tamen ab hac regula dissidere. Nam ut *huic iubari* dicimus, *ab hoc iubare* dicendum est, ut *huic farri* et *ab hoc farre.* — *p.* 114. *P. p.* 81. *L. (Keil. ib. p.* 141.*) Partum.* Caesar in analogicis *harum partum.* — *Panium* Caesar de analogia libro II. dici debere ait. — *ib. p.* 69. *extr. P. p.* 50. *L. (Keil. ib. p.* 90.*) Panis* — genetivum pluralem Caesar de analogia II. *panium* dixit. — *p.* 86. *P. p.* 63. *L. (Keil. ib. p.* 110. *sq.) Is homo idem* compositum *facit tam singulariter quam pluraliter,* nisi quia Caesar

libro II. singulariter *idem*, pluraliter *isdem* dicendum confirmat; sed consuetudo hoc non servat.

Se et *sese* pronomina ita distinguit, ut *se* dicamus, cum aliquem quid in alium fecisse ostendimus, ut puta: ille dixit, *se* hoc illi fecisse; cum autem in se ipsum, tunc dicamus *sese*, velut: dixit, *sese* hoc sibi fecisse.

Priscian. Inst. VI, 64. *in. p.* 707. *P. p.* 260. *Kr. (Gramm. Lat. ed. Keil. II. p.* 248. *sq.)* In *is* desinentia longam, cuiuscumque sint generis, Latina ablata *s*, addita *tis* faciunt genetivum, ut *haec lis, litis* —, *hic* et *haec Samnis, huius Samnitis.* Sic Caesar de analogia. — *ib.* 65. *in. p.* 261. *Kr. p.* 249. *Keil.* Illa quoque tam in *is* quam in *er* finita nomina regulam servant in *er* terminatorum, id est accepta *is* faciunt genetivum, ut *hic pulvis* et *pulver pulveris, hic cucumis* et *cucumer cucumeris, hic cinis* et *ciner cineris, hic vomis* et *vomer vomeris.* Praeterea Caesar declinat, ut Probus, *pubes puberis,* quidam *puber puberis.* — *ib.* 66. *p.* 272. *Kr. p.* 250. *Keil. Haec pollis pollinis,* sic Charisius; Probus autem et Caesar *hoc pollen pollinis* declinaverunt. — *XVIII,* 8, 75. *extr. p.* 1140. *P. p.* 136. *Kr. III. p.* 239. *Keil.* — Caesar non incongrue protulit *ens* a verbo *sum es,* quomodo a verbo *possum potes: potens.*

Quint. Inst. Or. I, 5, 63. Mihi — placet Latinam rationem sequi, quousque patitur decor. Neque enim iam *Calypsonem* dixerim ut *Iunonem,* quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi.

Gell. Noct. Att. IIII, 16. C. Caesar in libris analogicis omnia istiusmodi [i. e. *dat. sing. nom. IIII. decl.*] sine *i* littera dicenda censet. — *VIIII,* 14. [de pronomine.] C. Caesar in libro de analogia secundo *huius die* et *huius specie* dicendum putat.

Isidor. Orig. XI, 2, 33. *Mortuus* ex qua parte orationis declinetur, incertum est. Nam, sicut ait Caesar, ab eo, quod est *morior,* in participio praeteriti temporis in *tus* exire debuit, per unum scilicet *u*, non per

duo. Nam ubi geminata est littera *u*, nomen est, non participium, ut *fatuus, arduus.*

De Dub. Nom. (Gramm. Lat. de Keil. V. p. 575.). *Crinis* generis masculini, ut Caesar de analogia.

DE ASTRIS LIBER. [A. U. C. DCCVIII.]

Macrob. Sat. I, 16. Iulius Caesar, ut siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Aegyptiis disciplinis hausit, ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet.

Ioannes Lydus de Ostent. p. 381, 9. *Bekk.* *Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Κλαύδιος ἐκ τῶν παρὰ Θούσκοις ἱερῶν πρὸς λέξιν καὶ οὐκ αὐτὸς μόνος, ἀλλὰ μὴν καὶ Εὔδοξός τε ὁ πολύς, Δημόκριτος πρῶτος αὐτῶν Βάῤῥων τε ὁ Ῥωμαῖος, Ἵππαρχος, Μητρόδωρος καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ Καῖσαρ περὶ τῆς ἐφημέρου τῶν φαινομένων ἐπιτολῆς τε καὶ δυσμῶν.*

Schol. post Ptolem. de Apparent. *Ἀνέγραψε τὰς ἐπισημασίας καὶ κατέταξε κατά τε Αἰγυπτίους καὶ Δοσίθεον, Φίλιππον, Κάλλιππον, Εὐκτήμονα, Μέτωνα, Κόνωνα, Μητρόδωρον, Εὔδοξον, Καίσαρα, Δημόκριτον, Ἵππαρχον. — Διὸ δεῖ μάλιστα ἐφαρμόζειν τὰς μὲν τῶν Αἰγυπτίων ἐπισημασίας ταῖς περὶ τοῦτον τὸν παράλληλον χώραις, τουτέστι καθ' ὃν ἡ μεγίστη τῶν ἡμερῶν ὡρῶν ἐστι ιδ' ἰσημερινῶν, τὰς δὲ Δοσιθέου καὶ Φιλίππου, καθ' ὃν ἐστιν ἡ μεγίστη τῶν ἡμερῶν ὡρῶν ιδ' ς'', τὰς δὲ Δημοκρίτου καὶ Καίσαρος καὶ Ἱππάρχου, καθ' ὃν καὶ ἡ μεγίστη τῶν ἡμερῶν ἐστιν ἰσημερινῶν ιε'.*

Plin. Nat. Hist. I. Ind. auctorum libri XVIII. L. Tarutio, qui Graece de astris scripsit, Caesare dictatore, qui item. — *ib. XVIII,* 25, 214. Nos sequimur observationem Caesaris maxume, haec erit Italiae ratio. — 26, 234. A bruma in favonium Caesari nobilia sidera significant, tertio kalendas Ianuarias matutino canis occidens. — Pridie nonas Ianuarias Caesari delphinus matutino exoritur et postero die fidicula. — 237. A *favonio in* aequinoctium vernum Caesari significat, XIIII.

kalendas Mart. triduum varie, et VIII. kalendas hirundinis visu et postero die arcturi exortu vespertino, item tertio nonas Mart. Caesar cancri exortu id fieri observavit. — Caesar et idus Martias ferales sibi notavit scorpionis occasu, XV. kalendas vero April. Italiae miluum ostendi, XII. kalendas ecum occidere matutino. — 246—248. Aequinoctium vernum a. d. VIII. kalendas April. peragi videtur. Ab eo ad vergiliarum exortum matutinum Caesari significant kalendae April.; III. nonas April. in Attica vergiliae vesperi occultantur, eaedem postridie in Boeotia, Caesari autem et Chaldaeis nonis —. Caesari VI. idus significat imbris librae occasus. XIIII. kalend. Maias Aegypto suculae occidunt vesperi, sidus vehemens et terra marique turbidum, XVI. Atticae, XV. Caesari, continuo quatriduo significant, Assyriae autem XII. kalendas. — Caesari et VIII. kalendas notatur dies. — VI. nonas Maias Caesari suculae matutino exoriuntur et VIII. idus capella pluvialis. — Sic fere in VI. idus, qui est vergiliarum exortus, decurrunt sidera. — 27, 255. *sq.* A vergiliarum exortu significant Caesari postridie arcturi occasus matutinus, III. idus Maias fidiculae exortus, XII. kalendas Iunias capella vesperi occidens —. XI. kalendas Caesari Orionis gladius occidere incipit, IIII. nonas Iunias Caesari et Assyriae aquila vesperi oritur, VII. idus arcturus matutino occidit Italiae, IIII. delphinus vesperi exoritur. XVII. kalendas Iulias gladius Orionis exoritur —. XI. kalendas eiusdem Orionis gladius Caesari occidere incipit. VIII. kalendas Iulias vero longissimus dies totius anni et nox brevissima solstitium conficiunt. — 28, 268—271. Ab solstitio ad fidiculae occasum VI. kalendas Iulias Caesari Orion exoritur —, XVI. kal. Augustas Assyriae procyon exoritur, dein post triduum fere ubique confessum inter omnis sidus indicans, quod canis ortum vocamus, sole partem primam leonis ingresso. Hoc fit post solstitium XXIII. die. Sentiunt id maria et terrae, multae vero et ferae, — accenditque solem et magnam

aestus optinet causam. XIII. kal. August. Aegypto aquila occidit matutino, etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod Caesar X. kalendas sentire Italiam existimavit. — III. kal. regia in pectore leonis stella matutino Caesari emergit. VIII. idus Aug. arcturus medius occidit, III. idus fidicula occasu suo autumnum inchoat, uti is annotat. — 31, 309—313. Sequitur ex divisione temporum autumnus a fidiculae occasu ad aequinoctium ac deinde vergiliarum occasum initiumque hiemis. In his intervallis significant pridie idus Aug. Atticae ecus oriens vesperi, Aegypto et Caesari delphinus occidens. XI. kalend. Septembris Caesari et Assyriae stella, quae vindemitor appellatur, exoriri mane incipit vindemiae maturitatem promittens. — V. idus Septembris Caesari capella oritur vesperi, arcturus vero medius pridie idus vehementissimo significatu terra marique per dies quinque. — XVI. kalendas Octobris Aegypto spica, quam tenet virgo, exoritur matutino, etesiaeque desinunt. Hoc idem Caesari XIIII. kalendas, XIII. Assyriae significant, et XI. kalendas Caesari commissura piscium occidens ipsumque aequinocti sidus VIII. kalendas Octobris. — VI. nonas Octobris Atticae corona exoritur mane, Asiae et Caesari V. nonas heniochus occidit matutino. IIII. nonas Caesari corona exoriri incipit, et postridie occidunt haedi vesperi. VIII. idus Octobris Caesari fulgens in corona stella oritur, et VI. idus vergiliae vesperi, idibus corona tota. XVII. kalendas Novembris suculae vesperi exoriuntur. Pridie kalendas Caesari arcturus occidit et suculae exoriuntur cum sole. Quarto nonas arcturus occidit vesperi. Quinto idus Novembris gladius Orionis occidere incipit, dein III. idus vergiliae occidunt.

(Cf. *Schol. in Caes. German. Prognost., Arat. II. p.* 102. *sqq. ed. Buhle.*)

Ptolem. de App. Athyr. 19. *Καίσαρι χειμάζει.* — 20. *Καίσαρι χειμάζει.* — 21. *Καίσαρι χειμών.* — 25. *Καίσαρι ἀκρασία ἀέρος.* — *Choeac.* 5. *Καίσαρι καὶ Εὐκτήμονι καὶ Εὐδόξῳ καὶ Καλλίππῳ χειμών.* —

7. *Καίσαρι καὶ Κόνωνι χειμάζει.* — 8. *Καίσαρι καὶ Εὐκτήμονι καὶ Εὐδόξῳ χειμών.* — 12. *Καίσαρι νοτία.* — 13. *Καίσαρι νοτία.* — 20. *Καίσαρι χειμάζει.* — 28. *Καίσαρι χειμών.*

DE COMPUTATIONE [sive FASTORUM] LIBER.

[Eod. a.]

Schol. in Lucan. Phars. X, 185. Probat ab effectu, quod vere intentus fuerit, quia suus [i. e. *Caesaris*] liber, quem composuit de computatione, non inferior libro Eudoxi sit. — *ib.* 187. Est autem liber fastorum Divi Iulii Caesaris, qui ordinationem continet secundum auctoritatem Chaldaeorum, quem in senatu recitavit. — *ib. Schol. Guelf.* Eudoxus enim ad cursum suum post VIII annos solem reverti dicit et esse annum magnum, Gaius vero Caesar post quinquennium, quo peracto bis sextum esse praecepit et melius annum visus est computasse.

ANTICATONES DUO. [A. U. C. DCCVIIII.]

Sueton. D. Iul. 56. v. *p.* 125. *in.*

Plut. Caes. 54. *Ὁ μὲν οὖν μετὰ ταῦτα γραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς Κάτωνα τεθνεῶτα λόγος οὐ δοκεῖ πράως ἔχοντος οὐδὲ εὐδιαλλάκτως σημεῖον εἶναι. Πῶς γὰρ ἂν ἐφείσατο ζῶντος, εἰς ἀναίσθητον ἐκχέας ὀργὴν τοσαύτην; Τῇ δὲ πρὸς Κικέρωνα καὶ Βροῦτον αὐτοῦ καὶ μυρίους ἄλλους τῶν πεπολεμηκότων ἐπιεικείᾳ τεκμαίρονται καὶ τὸν λόγον ἐκεῖνον οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίᾳ πολιτικῇ συντετάχθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν. Ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος ὄνομα τῷ λόγῳ θέμενος Κάτωνα· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκός, ὑπὸ τοῦ δεινοτάτου τῶν ῥητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν. Τοῦτο ἠνία Καίσαρα κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνηκότος δι' αὐτὸν ἔπαινον. Ἔγραψεν οὖν πολλάς τινας κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγών· τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται.* — 3. *Ἐν δὲ τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ παραιτεῖται μὴ στρατιωτικοῦ λόγον ἀνδρὸς ἀντεξετάζειν πρὸς δει-*

νότητα ῥήτορος εὐφυοῦς καὶ σχολὴν ἐπὶ τοῦτο πολλὴν ἄγοντος. — *Cic.* 39. *Ἐκ δὲ τούτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος ἀντιγράφων τόν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους ἐοικότα καὶ Θηραμένους ἐπαινεῖν.* — *Cat. Min.* 11. *Τῆς δὲ κληρονομίας εἰς αὐτόν τε καὶ θυγάτριον τοῦ Καπίωνος ἠκούσης οὐθὲν ὧν ἀνήλωσε περὶ τὸν τάφον ἀπῄτησεν ἐν τῇ νεμήσει. Καὶ ταῦτα πράξαντος αὐτοῦ καὶ πράττοντος ἦν ὁ γράψας, ὅτι κοσκίνῳ τὴν τέφραν τοῦ νεκροῦ μετέβαλε καὶ διήθησε χρυσίον ζητῶν κατακεκαυμένον. Οὕτως οὐ τῷ ξίφει μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ γραφείῳ τὸ ἀνυπεύθυνον καὶ τὸ ἀνυπόδικον ἐπίστευσεν.* — 36. — *τοῖς τε ἄλλοις φίλοις ὡς ἀπιστῶν προσέκρουσε καὶ τὸν συνηθέστατον ἁπάντων Μουνάτιον εἰς ὀργὴν ὀλίγου δεῖν ἀνήκεστον γενομένην ἐνέβαλεν, ὥστε καὶ Καίσαρι γράφοντι λόγον κατὰ τοῦ Κάτωνος πικροτάτην τοῦτο τὸ μέρος τῆς κατηγορίας διατριβὴν παρασχεῖν.* — 52. — *ἀνέλαβε πάλιν τὴν Μαρκίαν χηρεύουσαν ἐπὶ χρήμασι πολλοῖς. Ὁ γὰρ Ὁρτήσιος θνήσκων ἐκείνην ἀπέλιπε κληρονόμον. Εἰς ὃ δὴ μάλιστα λοιδορούμενος ὁ Καῖσαρ τῷ Κάτωνι φιλοπλουτίαν προφέρει καὶ μισθαρνίαν ἐπὶ τῷ γάμῳ. Τί γὰρ ἔδει παραχωρεῖν δεόμενον γυναικὸς ἢ τί μὴ δεόμενον αὖθις ἀναλαμβάνειν, εἰ μὴ δέλεαρ ἐξ ἀρχῆς ὑφείθη τὸ γύναιον Ὁρτησίῳ καὶ νέαν ἔχρησεν, ἵνα πλουσίαν ἀπολάβῃ;* — 54. — *Σερβιλίαν ἐπηγάγετο τὴν ἀδελφὴν καὶ τὸ Λευκούλλου παιδίον ἐξ ἐκείνης γεγονός. Ἠκολούθησε γὰρ αὐτῷ χηρεύουσα καὶ πολὺ τῶν εἰς τὸ ἀκόλαστον αὐτῆς διαβολῶν ἀφεῖλεν ὑποδῦσα τὴν ὑπὸ Κάτωνι φρουρὰν καὶ πλάνην καὶ δίαιταν ἑκουσίως. Ἀλλ' ὅ γε Καῖσαρ οὐδὲ τῶν ἐπ' ἐκείνῃ βλασφημιῶν τοῦ Κάτωνος ἐφείσατο.*

Cic. Top. 25, 94. — cum aliquid de utilitate, honestate, aequitate disseritur deve eis rebus, quae his sunt contrariae, incurrunt status aut iuris aut nominis; quod idem contingit in laudationibus: nam aut negari potest id factum esse, quod laudetur, aut non eo nomine adficiendum, quo laudator adfecerit, aut omnino *non esse* laudabile, quod non recte, non iure factum

sit; quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Caesar contra Catonem meum. — *Ep. ad Att. XIII,* 50, 1. — cum mihi Balbus — dixisset, se et Oppium scripsisse ad Caesarem, se legisse libros contra Catonem et vehementer probasse —. (Cf. 51, 1. ib. *XII,* 40, 1. 41, 4. — v. *p.* 159. *in.*)

Quint. Inst. Or. III, 7, 28. — laudativum genus — qualitate maxime contineri puto, quamquam tres status omnes cadere in hoc opus possint, iisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero.

Iuvenal. Sat. VI, 338. —

Maiorem, quam sunt duo Caesaris Anticatones, —

cum *Schol.* hoc: Caesar bello civili cognita Catonis morte, cuius virtutem dialogo illo, qui inscribitur Cato, Cicero etiam laudavit, libros duos furiosissimos edidit, quos Anticatones inscripsit.

Tac. ab Ex. D. Aug. IIII, 34. *s. fin.* Marci Ciceronis libro, quo Catonem caelo aequavit, quid aliud dictator Caesar quam rescripta oratione, velut apud iudices, respondit?

App. B. C. II, 99. *extr.* — *Κικέρωνος δὲ ποιήσαντος ἐγκώμιον εἰς αὐτὸν* [i. e. *Catonem*] *καὶ ἐπιγράψαντος Κάτων, ἀντέγραψε κατηγορίαν ὁ Καῖσαρ καὶ ἐπέγραψεν Ἀντικάτων.*

Dio Cass. Hist. Rom. XXXXIII, 13, 4. — *οὕτω — αὐτὸν* [i. e. *Catonem*] *ἐτεθαυμάκει, ὥστε τοῦ Κικέρωνος ἐγκώμιον μετὰ ταῦτα αὐτοῦ γράψαντος ἀγανακτῆσαι μὲν μηδὲν, καίπερ καὶ ἐκείνου οἱ προσπολεμήσαντος, βιβλίον δέ τι γράψαι ὃ καὶ Ἀντικάτωνα ἐκάλεσε.*

(Cf. *Hieronym. VI. p.* 54. *ed. Vallars.)*

Martian. Capell. V. de Rhet. 18. *extr. p.* 155. *med. ed. Eyssenh. p.* 153. *Gr. p.* 468. *extr. ed. Kopp. (Rhet. Lat. Min. ed. Halm. p.* 463.*)* — laudatori certamen est vel vituperatori —, ut cum alius quempiam laudat et alter accusat, ut Catonem Tullius laudans et duobus voluminibus Caesar accusans.

Plin. Nat. Hist. VII, 30, 117. *extr.* Salve primus omnium parens patriae appellate [i. e. *Cicero*], primus in toga triumphum linguaeque lauream merite et facundiae La-

tiarumque litterarum parens atque, ut dictator Caesar hostis quondam tuus de te scripsit, omnium triumphorum laurea maior [e]. Quanto plus est ingeni Romani terminos in tantum promovisse quam imperi!

Plin. Epist. III, 12. Erunt officia antelucana, in quae incidere impune ne Catoni quidem licuit. Quem tamen C. Caesar ita reprehendit, ut laudet: describit enim, eos, quibus obvius fuerat, cum caput ebrii retexissent, erubuisse; deinde adicit: *Putares, non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos.*

Gell. Noct. Att. IIII, 16. C. Caesar in Anticatone *Unius,* inquit, *arrogantiae superbiaeque dominatuque.*

Priscian. Inst. VI, 36. 82. *VII,* 20. *extr. XIII,* 12 *p.* 694. 717. 740. 960. *P. I. p.* 243. 276. 305 566. *Kr. (Keil. II. p.* 227. *in.* 266. 305. *extr. III,* 8.*)* Caesar in Anticatone priore: *Uno enim excepto, quem alius modi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros.*

APOPHTHEGMATA sive DICTA COLLECTANEA.

Sueton. D. Iul. 56. *extr.* Feruntur et a puero et ab adulescentulo quaedam scripta, ut Laudes Herculis, tragoedia Oedipus, item Dicta collectanea; quos omnes libellos vetuit Augustus publicari —.

Cic. Epist. VIIII, 16, 4. — ipse Caesar habet peracre iudicium, et ut Servius, frater tuus, quem litteratissimum fuisse iudico, facile diceret: hic versus Plauti non est, hic est, — sic audio Caesarem, cum volumina iam confecerit *ἀποφθεγμάτων,* si quod afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, reicere solere; quod eo nunc magis facit, quod vivunt mecum fere cotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa, quae fortasse illis, cum dixi, nec illitterata nec insulsa esse videantur. Haec ad illum cum reliquis actis perferuntur: ita enim ipse mandavit. Sic fit, ut, si quid praeterea de me audiat, non audiendum putet.

EPISTULAE.

Sueton. D. Iul. 56. Epistulae quoque eius ad senatum extant; quas primus videtur ad paginas et formam memorialis libelli convertisse, cum antea consules et duces non nisi transversa charta scriptas mitterent. Extant et ad Ciceronem, item ad familiares domesticis de rebus; in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est sic structo litterarum ordine, ut nullum verbum effici posset; quae si quis investigare et persequi volet, quartam elementorum litteram, id est *D*, pro *A* et perinde reliquas commutet.

Gell. Noct. Att. XVII, 9. Libri sunt epistularum C. Caesaris ad C. Oppium et Balbum Cornelium, qui rebus eius absentis curabant. In his epistulis quibusdam in locis inveniuntur litterae singulariae sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite: nam verba ex his litteris confici nulla possunt. Erat autem conventum inter eos clandestinum de commutando situ litterarum, ut in scripto quidem alia aliae locum et nomen teneret, sed in legendo locus cuique suus et potestas restitueretur. Quaenam vero littera pro qua scriberetur, ante iis, sicuti dixi, complacebat, qui hanc scribendi latebram parabant. Est adeo Probi grammatici commentarius satis curiose factus de occulta litterarum significatione epistularum C. Caesaris .... scriptarum.

C. Iul. Victor Ars Rhet. XXVII. de Epistulis p. 266. *ed. Or. p.* 124. *M. (Rhet. Lat. Min. ed. Halm. p.* 448.*)* Solent etiam notas inter se secretiores pacisci, quod et Caesar et Augustus et Cicero et alii plerique fecerunt.

AD M. TULLIUM CICERONEM.

[A. U. C. DCLXXXXVIII.]

Cic. Epist. I, 9, 12. In hac sententia complectendus erat mihi Caesar, ut vides, in coniuncta et causa et dignitate. Hic multum valuit cum vetus amicitia, quam tu non ignoras mihi et Quinto fratri cum

Caesare fuisse, tum humanitas eius ac liberalitas brevi tempore et litteris et officiis perspecta nobis et cognita. — *VII,* 5, 3. De quo tibi homine haec spondeo, non illo vetere verbo meo, quod, cum ad te de Milone scripsissem, iure lusisti, sed more Romano, quo modo homines non inepti loquuntur: probiorem hominem, meliorem virum, pudentiorem esse neminem.

[A. U. C. DCLXXXXVIIII.]

ib. I, 9, 20. Cum Pompeius ita contendisset, ut nihil umquam magis, ut cum Crasso redirem in gratiam, Caesarque per litteras maxima se molestia ex illa contentione affectum ostenderet, —.

[A. U. C. DCC.]

ib. VII, 5, 2. Cum de hoc ipso Trebatio cum Balbo nostro loquerer accuratius domi meae, litterae mihi dantur a te, quibus in extremis scriptum erat: *M. Orfium, quem mihi commendas, vel regem Galliae faciam, vel hunc Leptae delega, si vis; tu ad me alium mitte, quem ornem.* — *Ep. ad Q. fr. II,* 13 [15[a]], 1—3. A. d. III. Non. Iun., quo die Romam veni, accepi tuas litteras datas Placentiae, deinde alteras postridie datas Blandenone cum Caesaris litteris refertis omni officio, diligentia, suavitate. Sunt ista quidem magna vel potius maxima: habent enim vim magnam ad gloriam et ad summam dignitatem. Sed mihi crede, quem nosti, quod in istis rebus ego plurimi aestimo, id iam habeo, te scilicet primum tam inservientem communi dignitati, deinde Caesaris tantum in me amorem, quem omnibus iis honoribus, quos me a se expectare volt, antepono. Litterae vero eius una datae cum tuis, quarum initium est, quam suavis ei tuus adventus fuerit et recordatio veteris amoris, deinde, se effecturum, ut ego in medio dolore ac desiderio tui te, cum a me abesses, potissimum secum esse laetarer, incredibiliter *me* delectarunt. *Modo mihi* date Britanniam, quam pingam coloribus

tuis, penicillo meo. Sed quid ago? Quod mihi tempus, Romae praesertim, ut iste me rogat, manenti, vacuum ostenditur? — Trebatium quod ad se miserim, persalse et humaniter etiam gratias mihi agit: negat enim in tanta multitudine eorum, qui una essent, quemquam fuisse, qui vadimonium concipere posset. — *Epist. VII,* 8, 1. Scripsit ad me Caesar perhumaniter, nondum te [i. e. *Trebatium*] sibi satis esse familiarem propter occupationes suas, sed certe fore —. 17, 2. — cum viderem, me a Caesare honorificentissime tractari et unice diligi, hominisque liberalitatem incredibilem et singularem fidem nossem, sic ei te commendavi et tradidi, ut gravissime diligentissimeque potui: quod ille ita et accepit et mihi saepe litteris significavit, et tibi et verbis et re ostendit, mea commendatione sese valde esse commotum. — *I,* 9, 19. De Vatinio — primum reditus intercesserat in gratiam per Pompeium, statim ut ille praetor est factus. Post autem Caesaris, ut illum defenderem, mira contentio est consecuta. — *ad Q. fr. II,* 15 [16], 5. Sed heus tu, celari videor a te: quomodonam, mi frater, de nostris versibus Caesar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me ante, et prima sic, ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse, reliqua ad quendam locum ῥαθυμότερα: hoc enim utitur verbo. — *III,* 1, 3, 10 *in.* De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Caesar nominatim Curtio paratum esse rescripsit meamque in rogando verecundiam obiurgavit. — *ad Att. IIII,* 16, 7. [13.] — ex fratris litteris incredibilia quaedam de Caesaris in me amore cognovi, eaque sunt ipsius Caesaris uberrimis litteris confirmata. Britannici belli exitus expectatur: constat enim, aditus insulae esse munitos mirificis molibus. Etiam illud iam cognitum est, neque argenti scripulum esse ullum in illa insula neque ullam spem praedae nisi ex mancipiis —. *ad Q. fr. III,* 1, 5, 17. Cum hanc iam epistulam conplicarem, tabellarii a vobis venerunt a. d. XI. Kal. [int. *Oct.*] vicesimo die. O me sollicitum!

quantum ego dolui in Caesaris suavissimis litteris! Sed quo erant suaviores, eo maiorem dolorem illius ille casus afferebat. — *ib.* 7, 25. Ex Britannia Caesar ad me Kal. Septembr. dedit litteras, quas ego accepi a. d. IIII. Kal. Octobr., satis commodas de Britannicis rebus; quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit, se sine te fuisse, cum ad mare accesserit. — *III,* 5 *et* 6, 3. Caesaris amore, quem ad me perscripsit, unice delector; promissis iis, quae ostendit, non valde pendeo: nec sitio honores nec desidero gloriam, magisque eius voluntatis perpetuitatem quam promissorum exitum expecto —. — *ad Att. IIII,* 18, 5. [17, 5.] A Quinto fratre et a Caesare accepi a. d. VIIII. Kal. Nov. litteras a litoribus Britanniae proximo a. d. VI. Kal. Octobr. Confecta Britannia, obsidibus acceptis, nulla praeda, imperata tamen pecunia exercitum *e* Britannia reportabant —. — 19, 2. [18, 3.] Perspice — cum Caesare suavissimam coniunctionem —, qui quidem Quintum meum tuumque, di boni! quemadmodum tractat honore, dignitate, gratia! non secus ac si ego essem imperator. Hiberna legionis eligendi optio delata commodum, ut ad me scribit.

Philargyr. ad Verg. Georg. III, 204. *Esseda* vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Caesar testis est libro ad Ciceronem III.: *Multa milia equitum atque essedariorum habet* [int. *Cassivellaunus*].

[A. U. C. DCCI.]

Cic. Or. Phil. II, 20, 49. [*alloquitur M. Antonium.*] Venisti e Gallia ad quaesturam petendam. Acceperam iam ante Caesaris litteras, ut mihi satisfieri paterer a te. Itaque ne loqui quidem sum te passus de gratia.

Charis. Art. Gramm. I. p. 101. *P. p.* 72. *L. (Gramm. Lat. ed. Keil. I. p.* 126.*)* *Diligente.* — Caesar epistularum ad Ciceronem, *Neque,* inquit, *pro cauto ac diligente se castris continuit* [int. *Q. Cicero*].

(Cf. *Caes.* B. G. VI, 36. sqq.)

— [A. U. C. DCCIIII.]

Cic. Ep. ad Att. VII, 1, 3. Me autem uterque numerat suum, nisi forte simulat alter. Nam Pompeius non dubitat: vere enim iudicat, ea, quae de republica nunc sentiat, mihi valde probari. Utriusque autem accepi eiusmodi litteras eodem tempore, quo tuas, ut neuter quemquam omnium pluris facere quam me videretur. — *ib.* 7. *extr.* — gratulans mihi Caesar de supplicatione triumphat de sententia Catonis, nec scribit, quid ille sententiae dixerit, sed tantum, supplicationem eum mihi non decrevisse. — 2, 7. Caesar iis litteris, quibus mihi gratulatur et omnia pollicetur, quo modo exultat Catonis in me ingratissimi iniuria! — 3, 11. *in.* Ille mihi litteras blandas mittit —.

[A. U. C. DCCV.]

ib., 21, 3. Ipse me Caesar ad pacem hortatur. Sed antiquiores litterae, quam ruere coepit. — 23, 3. Caesaris litterarum exemplum tibi misi. — *VIII,* 2, 1. Ego ad Caesarem unas Capua litteras dedi, quibus ad ea rescripsi, quae mecum ille de gladiatoribus suis egerat. Alteras eodem die dedi, quo has ad te. Non potui non dare, cum et ipse ad me scripsisset et Balbus. — 11, 5. Quod quaeris, quid Caesar ad me scripserit, quod saepe, gratissimum sibi esse, quod quierim, oratque, in eo ut perseverem. Balbus minor haec eadem mandata. — *Balbus ad Cic. ib.* 15 *A.,* 3. *extr.* Balbi mei tuique adventu delectatum te valde gaudeo. Is quaecumque tibi de Caesare dixit, quaeque Caesar scripsit, scio, re tibi probabit, quaecumque fortuna eius fuerit, verissume scripsisse. — *VIIII,* 6. *A.* ***Caesar imp. s. d. Ciceroni imp.*** *Cum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui neque audire meo commodo potuissem, properarem atque essem in itinere praemissis iam legionibus, praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te et illum mitterem gratiasque agerem; etsi hoc et feci saepe et saepius mihi facturus videor: ita de me mereris. Imprimis* a te peto, quoniam

confido, me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meae brevitatique litterarum ignosces. Reliqua ex Furnio cognosces. — 15, 1. Ille, ut ad me scripsit, legiones singulas posuit Brundisii, Tarenti, Siponti —. — 16. — ab eo [i. e. *Caesare*] mihi litterae redditae sunt a. d. VII. K. [int.*Apr.*], quibus iam *opes* meas, non, ut superioribus [litteris], *opem* expectat. Cum eius clementiam Corfiniensem illam per litteras collaudavissem, rescripsit hoc exemplo: ***Caesar imp. Ciceroni imp. sal. dic.*** *Recte auguraris de me — bene enim tibi cognitus sum —, nihil a me abesse longius crudelitate; atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te triumpho gaudio. Neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quam et me mei similem esse et illos sui. Tu velim mihi ad urbem praesto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse iucundius. Hanc adeo habebo gratiam illi; neque enim aliter facere poterit: tanta eius humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia.* — *X,* 3. *a.,* 2. Caesar mihi ignoscit per litteras, quod non venerim, seseque in optimam partem id accipere dicit. Facile patior, quod scribit, secum Tullum et Servium questos esse, quia non idem sibi, quod mihi, remisisset. — Sed tamen exemplum misi ad te Caesaris litterarum. — 8. *B.* ***Caesar imp. sal. d. Ciceroni imp.*** *Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum iudicaram, tamen permotus hominum fama scribendum ad te existimavi et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereris proclinata iam re, quo integra etiam progrediendum tibi non existimasses. Namque et amicitiae graviorem iniuriam feceris et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videbere — omnia enim secundissima nobis, adversissima illis* accidisse videntur — nec causam secutus

— eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse iudicasti —, sed meum aliquod factum condemnavisse, quo mihi gravius abs te nil accidere potest. Quod ne facias, pro iure nostrae amicitiae a te peto. Postremo quid viro bono et quieto et bono civi magis convenit quam abesse a civilibus controversiis? Quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt: tu explorato et vitae meae testimonio et amicitiae iudicio neque tutius neque honestius reperies quicquam quam ab omni contentione abesse. xv. *Kal. Maias ex itinere.*

[A. U. C. DCCVII.]

Cic. Epist. XIIII, 23. Redditae mihi tandem sunt a Caesare litterae satis liberales —. (Cf. *ib.* 24. *ad Att. XI,* 23, 2. 24, 4.) — *Or. pro Lig.* 3, 7. Apud quem igitur hoc dico? Nempe apud eum, qui, cum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, reipublicae reddidit; qui ad me ex Aegypto litteras misit, ut essem idem, qui fuissem; qui cum ipse imperator in toto imperio populi Romani unus esset, esse me alterum passus est; a quo hoc ipso C. Pansa mihi nuntium perferente concessos laureatos fasces tenui, quoad tenendos putavi; qui mihi tum denique se salutem putavit reddere, si eam nullis spoliatam ornamentis dedisset. — *pro Deiot.* 14, 38. *extr.* Iubes enim eum bene sperare et bono esse animo, quod scio te non frustra scribere solere. Memini enim, isdem fere verbis ad me te scribere, meque tuis litteris bene sperare non frustra esse iussum.

[A. U. C. DCCVIIII.]

Cic. Ep. ad Att. XIII, 7, 1. Sestius apud me fuit et Theopompus pridie: venisse a Caesare narrabat litteras; hoc scribere, sibi certum esse Romae manere, causamque eam ascribere, quae erat in epistula nostra, ne se absente leges suae neglegerentur, sicut esset neglecta sumptuaria. — 20, 1. A Caesare litteras accepi consolatorias datas pridie Kal. Mai. Hispali. — 22, 5. *extr.* Epistulam Caesaris misi, si minus legisses.

AD Q. TULLIUM CICERONEM.

[A. U. C. DCLXXXXV.]

Cic. Ep. ad Q. fr. I, 2, 11. Ut opinor, Flavii aliquando rem et Pompeius et Caesar tibi commendarunt.

[A. U. C. DCC.]

Caes. B. G. V, 48, 3. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistulam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta epistula nostra ab hostibus consilia cognoscantur. In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter affore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat.

AD L. CORNELIUM BALBUM (maiorem) ET C. OPPIUM.

[A. U. C. DCC.]

Cic. Ep. ad Q. fr. II, 12, 4. De Caesare fugerat me ad te scribere: video enim, quas tu litteras expectaris. Sed ille scripsit ad Balbum, fasciculum illum epistularum, in quo fuerat mea et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse, ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistulam. Sed ex Balbi epistula pauca verba intellexerat, ad quae rescripsit his verbis: *De Cicerone te video quiddam scripsisse, quod ego non intellexi: quantum autem coniectura consequebar, id erat eiusmodi, ut magis optandum quam sperandum putarem.* Iocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus. — *III,* 1, 5, 18. Quod interiore epistula scribis, me Idibus Septembribus Pompeio legatum iri, id ego non audivi, scripsique ad Caesarem, *neque* Vibullium Caesaris mandata de mea mansione ad Pompeium pertulisse nec Oppium. Quo consilio? Quamquam Oppium ego tenui, quod priores partes Vibullii erant: cum eo enim coram Caesar egerat, ad Oppium scripserat.

[A. U. C. DCCV.]

Cic. Ep. ad Att. VIIII, 6, 1. Roma scripsit Balbus, cohortes sex, quae Albae fuissent, ad Curium Minucia transisse; id Caesarem ad se scripsisse, et brevi tempore eum ad urbem futurum. (Cf. *Caes. B. C. I,* 24, *3.*) — *7. C.* **Caesar Oppio Cornelio sal.** *Gau-*

deo mehercule, vos significare litteris, quam valde probetis ea, quae apud Corfinium sunt gesta. Consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me praeberem, et Pompeium darem operam ut reconciliarem. Temptemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare et diuturna victoria uti, quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. Haec nova sit ratio vincendi, ut misericordia et liberalitate nos muniamus. Id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt. De his rebus rogo vos ut cogitationem suscipiatis. N. Magium, Pompei praefectum, deprehendi. Scilicet meo instituto usus sum et eum statim missum feci. Iam duo praefecti fabrum Pompei in meam potestatem venerunt et a me missi sunt. Si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus quam iis, qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi; quorum artificiis effectum est, ut respublica in hunc statum perveniret. — 13. *A.*, 1. ***Caesar Oppio Cornelio sal.*** *A. d.* VII. *Id. Mart. Brundisium veni; ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii. Misit ad me N. Magium de pace. Quae visa sunt, respondi. Hoc vos statim scire volui. Cum in spem venero de compositione [aliquid me conficere], statim vos certiores faciam.* (Cf. *Caes. B. C. I,* 26, 2.)

[A. U. C. DCCVIIII.]

ib. XIII, 31, 3. De epistula ad Caesarem κέκρικα. Atque id ipsum, quod isti aiunt illum scribere, se nisi constitutis rebus non iturum in Parthos, idem ego suadebam in illa epistula. — 46, 2. Balbum conveni. Ex eo haec primum: Paulo ante acceperam eas litteras, in quibus magno opere confirmat ante ludos Romanos. Legi epistulam. Multa de meo Catone, quo saepissime legendo se dicit copiosiorem factum; Bruti Catone lecto se sibi visum disertum.

AD Q. PEDIUM.

[A. U. C. DCCV.]

ib. VIIII, 14, 1.—litteras accepi ab Q. Pedio, Caesarem ad se pridie Id. Mart. misisse hoc exemplo: *Pompeius se oppido tenet. Nos ad portas castra habemus. Conamur opus magnum et multorum dierum propter altitudinem maris; sed tamen nihil est, quod potius faciamus. Ab utroque portus cornu moles iacimus, ut aut illum quam primum traicere, quod habet Brundisii copiarum, cogamus aut exitu prohibeamus.*

AD L. CALPURNIUM PISONEM CAESONINUM.

Charis. Art. Gramm. I. p. 60. *extr. P. p.* 44. *in. L. (Gramm. Lat. ed. Keil. I. p.* 79. *extr.)* Caesar ad Pisonem: *Locellum tibi signatum remisi.*

AD P. CLODIUM PULCHRUM.

[A. U. C. DCLXXXXVI.]

Cic. Or. de dom. sua 9, 22. Litteras in contione recitasti, quas tibi a C. Caesare missas diceres: *Caesar Pulchro,* cum etiam es argumentatus, amoris esse hoc signum, cum nominibus tantum uteretur neque ascriberet *proconsul* aut *tribuno plebis;* deinde gratulari tibi, quod [idem in posterum] M. Catonem tribunatu tuo removisses et quod eidem in posterum de extraordinariis potestatibus libertatem ademisses; quas aut numquam tibi ille litteras misit aut, si misit, in contione recitari noluit, aut, sive ille misit sive tu finxisti, certe consilium tuum de Catonis honore illarum litterarum recitatione patefactum est.

AD M. LICINIUM CRASSUM DIVITEM.

[A. U. C. DCLXXXXVIIII.]

Plut. Crass. 16. *med.* *Καίτοι τῷ γραφέντι περὶ τούτων νόμῳ Παρθικὸς πόλεμος οὐ προσῆν. Ἤιδεσαν δὲ πάντες, ὅτι πρὸς τοῦτο Κράσσος ἐπτόηται· καὶ Καῖσαρ ἐκ Γαλατίας ἔγραψεν αὐτῷ τὴν ὁρμὴν ἐπαινῶν καὶ παροξύνων ἐπὶ τὸν πόλεμον.*

AD P. SERVILIUM VATIAM (patrem).

[A. U. C. DCC.]

Cic. Ep. ad Q. fr. III, 1, 6, 20. P. Servilius pater ex litteris, quas sibi a Caesare missas esse dicebat, significat, valde te sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Caesarem humanissime diligentissimeque locutus esses.

AD T. ATIUM LABIENUM.

[Eod. a.]

Caes. B. G. V, 11, 4. Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat. — 46, 4. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat.

AD CN. POMPEIUM MAGNUM (patrem).

[A. U. C. DCCII.]

Plut. Pomp. 56. *med.* — ὁ Πομπήϊος ἔφη γράμματα Καίσαρος ἔχειν βουλομένου λαβεῖν διάδοχον καὶ παύσασθαι τῆς στρατείας· ὑπατείας μέντοι καὶ μὴ παρόντι καλῶς ἔχειν αἴτησιν αὐτῷ δοθῆναι.

AD C. FABIUM.

[A. U. C. DCCIII.]

Hirt. B. G. VIII, 6, 3. — litteras — ad Gaium Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret —.

AD C. TREBONIUM.

[Eod. a.]

ib. 11, 1. — litteras ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII., quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, accerseret atque ita cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret.

[A. U. C. DCCV.]

Caes. B. C. II, 13, 3. Caesar — per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum [i. e. *Massiliam*] expugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemptione sui et diutino labore *omnes* puberes interficerent —.

AD L. CORNELIUM LENTULUM CRUS.

[Eod. a.]

Cic. Ep. ad Att. VIII, 9, 4. VI. Kal. [int. *Mart.*] vesperi Balbus minor ad me venit, occulta via currens ad Lentulum consulem, missu Caesaris, cum litteris. cum mandatis, cum promissione provinciae, Romam ut redeat —.

AD Q. FUFIUM CALENUM.

[A. U. C. DCCVI.]

Caes. B. C. III, 14, 1. Calenus legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paulumque a portu progressus litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri.

AD SUOS BRUNDISIUM.

[Eod. a.]

ib. 25, 3. — Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium *sive ad Labeatium* cursum dirigere atque eo naves eicere possent. — *Appian. B. C. II,* 58. *med.* — *ἐπιστολὴ πρὸς τὸν στρατὸν αὐτὸν ἐγέγραπτο ἄλλη, τὸν βουλόμενον αὐτῶν ἐπὶ τὰς ναῦς ἕπεσθαι τῷ Ποστουμίῳ καὶ καταίρειν ἀναχθέντας ἐς χωρίον ἐς ὅ τι ὁ ἄνεμος ἐκφέρῃ, μηδὲν τῶν νεῶν φειδομένους· οὐ γὰρ νεῶν χρῄζειν Καίσαρα, ἀλλ' ἀνδρῶν.*

AD M. ANTONIUM.

[Eod. a.]

Cic. Ep. ad Att. XI, 7, 2. — ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se litterarum, in quibus erat, se audisse, Catonem et L. Metellum in Italiam venisse, Romae ut essent palam: id sibi non placere, ne qui motus ex eo fierent; prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset; deque eo vehementius erat scriptum.

[A. U. C. DCCVII.]

Cic. Or. Phil. II, 40, 103. *sq.* Varronis — Casinatem *fundum quis* venisse dicit? quis hastam istius venditionis

vidit? quis vocem praeconis audivit? Misisse te dicis Alexandream, qui emeret a Caesare. Ipsum enim expectare magnum fuit. Quis vero audivit umquam — nullius autem salus curae pluribus fuit — de fortunis Varronis rem ullam esse detractam? Quid? si etiam scripsit ad te Caesar, ut redderes, quid satis potest dici de tanta impudentia?

AD Q. CAECILIUM METELLUM PIUM SCIPIONEM.

[A. U. C. DCCVI.]

Caes. B. C. III, 57, 1. *sq.* Haec cum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum *A.* Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum —.

AD CN. DOMITIUM CALVINUM.

[Eod. a.]

ib. 78, 4. — praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Caesar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit —.

[A. U. C. DCCVII.]

Hirt. B. Al. 34, 3. — ad legiones profectus unam ex tribus, XXXVI., secum ducit, duas in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris eius evocatas —. — 38, 1. Proxima nocte Pharnaces interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit, Caesarem magno in periculo versari, flagitarique ab Domitio, ut quam primum Caesari subsidia mitteret propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet.

AD A. GABINIUM.

[A. U. C. DCCVI.]

ib. 42, 4. Cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga collectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tiro-

num, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret.

AD Q. CASSIUM LONGINUM.

[Eod. a.]

ib. 51, 1. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Africam exercitum traiceret perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba miserat auxilia maioraque missurus existimabatur. — 56, 1. — litteras a Caesare missas accipit, quibus cognoscit, Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse.

AD AMINTIUM.

[A. U. C. DCCVII.]

Plut. Caes. 50. — τῆς μάχης ταύτης [int. *ad Zelam*] τὴν ὀξύτητα καὶ τὸ τάχος ἀναγγέλλων εἰς Ῥώμην πρός τινα τῶν φίλων Ἀμάντιον ἔγραψε τρεῖς λέξεις· Ἦλθον, εἶδον, ἐνίκησα. (Cf. *Appian. B. C. II,* 91. *extr. Sueton. D. Iul.* 37. *extr.*)

AD C. LICINIUM CALVUM.

Sueton. D. Iul. 73. C. Calvo post famosa epigrammata de reconciliatione per amicos agenti ultro ac prior scripsit.

AD A. ALIENUM.

[A. U. C. DCCVIII.]

B. Afr. 20, 3. — litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea ferrum, plumbum mitteretur.

AD A. ALIENUM ET C. RABIRIUM POSTUMUM.

[Eod. a.]

ib. 26, 3. — litteris — celeriter in Siciliam [missis] ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis [et] per catascopum mittit, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi

transportaretur: Africam provinciam perire funditusque everti ab suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum.

AD SER. SULPICIUM RUFUM.

[Eod. a.]

Cic. Epist. XIII, 19, 1. Effectum — est et ipsius [i. e. *Lysonis*] splendore et nostro reliquorumque hospitum studio, ut omnia, quae vellemus, a Caesare impetrarentur; quod intelleges ex iis litteris, quas Caesar ad te dedit.

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

[Eod. a.]

Cic. Ep. ad Att. XII, 6, 4. Caesar — mihi irridere visus est *quaeso* illud tuum, quod erat εὐπινὲς et urbanum; ita porro te sine cura esse iussit, ut mihi quidem dubitationem omnem tolleret.

AD REGEM DEIOTARUM.

[A. U. C. DCCVIIII.]

Cic. Or. pro Deiot. 14, 38. — non dubito, quin tuis litteris, quarum exemplum legi, quas ad eum Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit ab omnique sollicitudine abstraxerit. *(Reliqua v. p. 143. s. fin.)*

AD L. AELIUM LAMIAM.

[Eod. a.]

Cic. Ep. ad Att. XIII, 45, 1. Fuit apud me Lamia post discessum tuum epistulamque ad me attulit missam sibi a Caesare, quae quamquam ante data erat quam illae Diocharinae, tamen plane declarabat, illum ante ludos Romanos esse venturum; in qua extrema scriptum erat, ut ad ludos omnia pararet neve committeret, ut frustra ipse properasset. Prorsus ex his litteris non videbatur esse dubium, quin ante eam diem venturus esset, itemque Balbo, cum eam epistulam legisset, videri Lamia dicebat.

AD SENATUM.

[A. U. C. DCLXXXXVII. *extr.*]

Caes. B. G. II, 35, 4. Ob easque res ex litteris Caesaris *in* dies quindecim supplicatio decreta est —.

[A. U. C. DCLXXXXVIIII. *extr.*]

ib. IIII, 38, 5. His rebus gestis ex litteris Caesaris dierum viginti supplicatio a senatu decreta est. — *Plut. Cat. Min.* 51. *Ἐκ τούτου Καῖσαρ ἐπιστολὴν γράψας ἀπέστειλεν εἰς τὴν σύγκλητον· ὡς δὲ ἀνεγνώσθη βλασφημίας πολλὰς ἔχουσα καὶ κατηγορίας τοῦ Κάτωνος,—.*

[A. U. C. DCCII. *extr.*]

Caes. B. G. VII, 90, 8. His *rebus ex* litteris *Caesaris* cognitis Romae dierum viginti supplicatio redditur.

[A. U. C. DCCIIII. *extr.*]

Caes. B. C. I, 1, 1. Litteris a Gaio Caesare consulibus redditis, aegre ab his impetratum est —, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. — *ib.* 9, 1. 3. — petit ab utroque [i. e. *L. Caesare adul.* et *L. Roscio*], — ne gravaretur sua quoque ad eum [i. e. *Pompeium*] postulata deferre. — cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse. — *Sueton. D. Iul.* 29. Senatum litteris deprecatus est, ne sibi beneficium populi adimeretur, aut ut ceteri quoque imperatores ab exercitibus discederent. — *Plut. Pomp.* 59. *med.* — *ἀνέγνω τινὰ Καίσαρος ἐπιστολὴν Ἀντώνιος ἐν τῷ δήμῳ βιασάμενος τὴν βουλὴν ἔχουσαν ἐπαγωγοὺς ὄχλου προκλήσεις. Ἠξίου γὰρ ἀμφοτέρους ἐκβάντας τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις ἀφέντας ἐπὶ τῷ δήμῳ γενέσθαι καὶ τῶν πεπραγμένων εὐθύνας ὑποσχεῖν.* — *Caes.* 30. *in.* *Οὐ μὴν ἀλλ' ἥ γε παρὰ Καίσαρος ἀξίωσις τὸ πρόσχημα τῆς δικαιολογίας λαμπρὸν εἶχεν. Ἠξίου γὰρ αὐτός τε καταθέσθαι τὰ ὅπλα καὶ Πομπηίου ταὐτὰ πράξαντος ἀμφοτέρους ἰδιώτας γενομένους εὑρίσκεσθαί τι παρὰ τῶν πολιτῶν ἀγαθόν·* — *Ἀντώνιος δὲ δημαρχῶν Καίσαρος ὑπὲρ τούτων ἐπιστολὴν κομισθεῖσαν εἰς τὸ πλῆθος ἐξήνεγκε καὶ ἀνέγνω βίᾳ τῶν ὑπάτων.* — Anton. 5. med. — *τὰς*

Καίσαρος ἐπιστολὰς οὐ προσιεμένων οὐδὲ ἐώντων ἀναγινώσκεσθαι τῶν συγκλητικῶν αὐτὸς [i. e. *Ἀντώνιος*] *ἰσχύων διὰ τὸ ἄρχειν ἀνέγνω καὶ πολλοὺς μετέστησε τῇ γνώμῃ, δίκαια καὶ μέτρια Καίσαρος ἀξιοῦν ἀφ' ὧν ἔγραφε δόξαντος.* — *Dio Cass. Hist. Rom. XXXXI,* 1, 1—3. [*ὁ Κουρίων*] — *γράμματα παρὰ τοῦ Καίσαρος πρὸς τὴν βουλὴν λαβὼν ἦλθέ τε ἐς τὴν Ῥώμην* —, *καὶ οὐ πρότερον τοῖς ὑπάτοις αὐτὰ ἀπέδωκε πρὶν ἐς τὸ συνέδριόν σφας ἀφικέσθαι, μὴ καὶ ἔξω που λαβόντες αὐτὰ ἀποκρύψωνται. Ἐπὶ πολὺ μὲν γὰρ καὶ ὣς ἀνέσχον, οὐκ ἐθελήσαντάς σφας ἀναλέξασθαι· τέλος δὲ* — *ἠναγκάσθησαν αὐτὰ δημοσιεῦσαι.* — *ἐν δὲ τῇ ἐπιστολῇ τά τε ἄλλα ὅσα ποτὲ καλῶς τὸ κοινὸν ὁ Καῖσαρ ἐπεποιήκει ἐνεγέγραπτο, καὶ ἀπολογισμὸς ὑπὲρ ὧν ᾐτιάζετο.* — *Appian. B. C. II,* 32. *s. fin. Περιεῖχε δ' ἡ γραφὴ κατάλογόν τε σεμνὸν ὧν ἐξ ἀρχῆς ὁ Καῖσαρ ἐπεπράχει καὶ πρόκλησιν, ὅτι θέλοι Πομπηΐῳ συναποθέσθαι, ἄρχοντος δ' ἔτι ἐκείνου οὔτε ἀποθήσεσθαι καὶ τιμωρὸς αὐτίκα τε τῇ πατρίδι καὶ ἑαυτῷ κατὰ τάχος ἀφίξεσθαι.* — *Cic. Epist. XVI,* 11, 2. Caesar, amicus noster, minaces ad senatum et acerbas litteras miserat.

[A. U. C. DCCVII.]

Cic. Or. Phil. XIIII, 8, 23. *med.* Ad te ipsum, P. Servili, num misit ullas conlega litteras de illa calamitosa pugna Pharsalia? num te de supplicatione voluit referre? Profecto noluit. At misit postea de Alexandria, de Pharnace.

AD LINGONAS.

[A. U. C. DCLXXXXVI.]

Caes. B. G. I, 26, 6. Caesar ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos [i. e. *Helvetios*] frumento neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum.

IN SARDINIAM ET RELIQUAS PROVINCIAS AFRICAE FINITIMAS.

[A. U. C. DCCVIII. *in.*]

B. Afr. 8, 1. Caesar in Sardiniam nuntios cum litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent.

CIRCUM PROVINCIAM AFRICAM.

[Eod. a.]

ib. 26, 1. Caesar, cum de suo adventu dubitatio in provincia esset; neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum in Africam cum copiis venisse, conscriptis litteris circum provinciam omnes civitates facit de suo adventu certiores.

AD GAETULOS.

[Eod. a.]

ib. 32, 4. Quorum [i. e. *Gaetulorum*] ex numero electis hominibus illustrioribus [Gaetulos] et litteris ad suos cives datis, cohortatus, uti manu facta se suosque defenderent, ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit. (Cf. 55, 1.)

INCERTUM AD QUOS.

[A. U. C. DCLXXXXVIII.]

Plut. Crass. 14. *extr.* *Ἐνταῦθα δ' ὁδὸς ἦν μία δευτέρας ὑπατείας αἴτησις· ἣν μετιόντων ἐκείνων* (i. e. *Pompeio et Crasso*) *ἔδει συμπράττειν Καίσαρα τοῖς τε φίλοις γράφοντα καὶ τῶν στρατιωτῶν πέμποντα πολλοὺς ἀρχαιρεσιάσοντας.*

[A. U. C. DCLXXXXVIIII.]

Eumen. Paneg. Constant. 4, 11, 2. [AD SENATUM?] — quam [i. e. *Britanniam*] Caesar, ille auctor vestri nominis, cum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit repperisse, tantae magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum videretur.

[A. U. C. DCCIIII. *extr.*]

Plut. Caes. 31. — *παρὰ Καίσαρος ἧκον ἐπιστολαὶ μετριάζειν δοκοῦντος· ἠξίου γὰρ ἀφεὶς τὰ ἄλλα πάντα τὴν ἐντὸς Ἄλπεων καὶ τὸ Ἰλλυρικὸν μετὰ δυεῖν ταγμάτων αὐτῷ δοθῆναι, μέχρι οὗ τὴν δευτέραν ὑπατείαν μέτεισι* —.

(Cf. Sueton. D. Iul. 29. *extr. Appian. B. C. II,* 32. *med. Plut. Pomp.* 59. *extr.)*

[A. U. C. DCCVI.]

Appian. B. C. II, 79. *Πομπήιος δὲ — ἐκέλευε τοῖς πεζοῖς μήτ' ἐπεκθεῖν ἔτι μήτ' ἐκτρέχειν ἐκ τῆς φάλαγγος μηδ' ἀκοντίζειν, ἀλλ' ἐν προβολῇ διαστάντας ἀμύνεσθαι διὰ χειρὸς τοῖς δόρασι τοὺς ἐπιόντας. Καὶ τόδε τινὲς αὐτοῦ τὸ στρατήγημα ἐπαινοῦσιν ὡς ἄριστον ἐν περικυκλώσει· ὁ δὲ Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς καταμέμφεται. Τάς τε γὰρ πληγὰς ὑπὸ τῆς βολῆς εὐτονωτέρας γίγνεσθαι καὶ τοὺς ἄνδρας ὑπὸ τοῦ δρόμου προθυμοτέρους· ἑστῶτας δ' ἀποψύχεσθαί τε καὶ τοῖς ἐπιθέουσιν εὐβλήτους δι' ἀτρεμίαν οἷα σκοποὺς εἶναι· ὃ καὶ τότε γενέσθαι. Τὸ γὰρ δέκατον τέλος σὺν αὐτῷ περιδραμεῖν τὰ λαιὰ τοῦ Πομπηΐου ἔρημα ἱππέων γενόμενα καὶ πανταχόθεν ἀτρεμοῦντας ἐς τὰ πλευρὰ ἐσακοντίζειν, μέχρι θορυβουμένοις ἐμπεσόντας βίᾳ τρέψασθαι καὶ τῆς νίκης κατάρξαι.* (Cf. *Caes. B. C. III,* 92. *sq.*) — *Plut. Pomp.* 68. *med. Ἑωθινῆς δὲ φυλακῆς ὑπὲρ τοῦ Καίσαρος στρατοπέδου πολλὴν ἡσυχίαν ἄγοντος ἐξέλαμψε μέγα φῶς, ἐκ δὲ τούτου λαμπὰς ἀρθεῖσα φλογοειδὴς ἐπὶ Πομπηΐου κατέσκηψε· καὶ τοῦτο ἰδεῖν φησι Καῖσαρ αὐτὸς ἐπιὼν τὰς φυλακάς.* — *Caes.* 48. *med. Τοῖς δὲ φίλοις εἰς Ῥώμην ἔγραφεν, ὅτι τῆς νίκης ἀπολαύοι τοῦτο μέγιστον καὶ ἥδιστον, τὸ σώζειν τινὰς ἀεὶ τῶν πεπολεμηκότων πολιτῶν αὐτῷ.* — *Cic. Ep. ad Att. XI,* 6, 7. — quaere ex Diochare, Caesaris liberto, quem ego non vidi, qui istas Alexandrea litteras attulit.

[A. U. C. DCCVII.]

ib. **16, 1.** Non meo vitio fit, hoc quidem tempore —, ut me ista epistula nihil consoletur: nam et exigue scripta est et suspitiones magnas habet, non esse ab illo. — **17, 3.** Illum [ab] Alexandrea discessisse nemo nuntiat, constatque, ne profectum quidem illim quemquam post Idus Martias, nec post Idus Decembr. ab illo datas ullas litteras; ex quo intellegis, illud de litteris a. d. v. Idus Febr. datis — quod inane esset, etiamsi verum esset — non verum esse.

[A. U. C. DCCVIII.]

id. Epist. VIIII, 6, 1. — cum ille scripsisset, ut opinor, se in Alsiense venturum, —. (v. *p.* 161. *v.* 12. *sqq.*)

[A. U. C. DCCVIIII.]

id. ad Att. XIII, 7, 1. et 45, 1. v. *p.* 143. *extr. p.* 151. *extr.*

Sueton. D. Iul. 26. *s. fin.* Gladiatores notos, sicubi infestis spectatoribus dimicarent, vi rapiendos reservandosque mandabat; tirones neque in ludo neque per lanistas, sed in domibus per equites Romanos atque etiam per senatores armorum peritos erudiebat precibus enitens, quod epistulis eius ostenditur, ut disciplinam singulorum susciperent ipsique dictata exercentibus darent.

Libr. Geometr. mscr. bibl. Bamb. [ep. gromatica, v. *Comm. Stud. Ant. ed. Bergk. — II. nr.* 55.*]* Nunc ad epistulam Iulii Caesaris veniamus, quod ad huius artis originem pertinet, ut nec ipsius auctoris gloria pereat, et nobis plenissime rei veritas ad notitiam veniat. Quisquis ille tamen hanc epistulam studiose legere voluerit, quibusdam compendiis introductus lucidius maiorum dicta in brevi percipiet.

POEMATA.

Tac. de Orat. 21. (v. *p.* 122. *med.*) *Pergit Aper:* — fecerunt enim [int. *Caesar et Brutus*] et carmina et in bibliothecas rettulerunt, non melius quam Cicero, sed felicius, quia illos fecisse pauciores sciunt.

Sueton. D. Iul. 56. *extr.* v. *p.* 136. *s. fin.* APOPHTH. — *ib. med.* v. *p.* 125. *in.*

Plut. Caes. 2. *Καὶ ποιήματα γράφων καὶ λόγους τινὰς ἀκροαταῖς ἐκείνοις* [i. e. *piratis Asiaticis*] *ἐχρῆτο* —.

Plin. Epist. V, 3, 2. 5. — facio nonnumquam versiculos severos parum —. An ego verear —, ne me non satis deceat, quod decuit — divum Iulium?

Sueton. Vit. Terent. 5. *p.* 294. *extr. ed. Roth.* — C. *Caesar:*

Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
Poneris et merito, puri sermonis amator.
Lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis,
Comica ut aequato virtus polleret honore
Cum Graecis, neve hac despectus parte iaceres!
Unum hoc maceror et doleo tibi deesse, Terenti.

Plin. Nat. Hist. XVIIII, 8, (41. *extr.*) 144. Nec non olus quoque silvestre est trium foliorum Divi·Iuli carminibus praecipue iocisque militaribus celebratum. Alternis quippe versibus exprobravere, lapsana se vixisse apud Durrachium, praemiorum parsimoniam cavillantes. Est autem id cyma silvestris. (Cf. *Caes. B. C. III,* 48.)

INCERTA.

Quintil. Inst. Or. I, 7, 21. *Optimus, maximus,* ut mediam *i* litteram, quae veteribus *u* fuerat, acciperent, C. primum Caesaris inscriptione traditur factum. — *Vel. Long. p.* 2228. *P.* Antiquis varie scriptitatum est *mancupium, aucupium, manubiae,* siquidem C. Caesar per *i* scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. — *Cassiod. ex Cornuto p.* 2284. *P.* et *Isidor. Orig. I,* 26, 15. *Lacrumae* an *lacrimae, maxumus* an *maximus,* et si quae similia sunt, scribi debeant, quaesitum est. Terentius Varro tradidit, Caesarem per *i* eiusmodi verba solitum esse enuntiare et scribere: inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam.

Isidor. Orig. IIII, 12, 7. *Telinum,* cuius Iulius Caesar meminit dicens: *Corpusque suavi telino ungimus.*

Caper p. 2244. *P. Lutum* atque *macellum* singulariter exire memento, licet Memmius *ista macella* dicat et Caesar *luta.*

Nonius p. 198. *M. Cinis* feminino apud Caesarem et Catulum et Calvum lectum est, quorum vacillat auctoritas.

+*Charis. Art. Gramm. I. p.* 116. *extr. P.* p. 82. extr. L. (*Gramm. Lat. ed. Keil. I. p.* 143. sq.) Siremps tam-

tum per nominativum et ablativum declinatur, *siremps* ut *tabes* et *pluris, ab hac sirempse, plure, tabe;* Caesar ergo *Siremps lex esto, quasi sacram violaverit* — dixisse pronuntiandus est, nisi forte quidam adverbialiter legere maluerint —.

Gell. Noct. Att. VII, 9. M. Tullius et C. Caesar *mordeo memordi, pungo pepugi, spondeo spepondi* dixerunt.

Diomed. Art. Gramm. I. p. 365. *sq. (Gramm. Lat. ed. Keil. I. p.* 368.*)* Cicero causarum decimo tertio: *Re vendita iterum empta.* Unde manifestum fit, *venita* non dici, sed aut *venumdata* aut, ut Cicero, *vendita;* Gaius Caesar: *Possessiones redemi easque postea pluris venditas.*

A. HIRTI
FRAGMENTA.

ANTICATO AD M. TULLIUM CICERONEM.
[A. U. C. DCCVIIII.]

Cic. Ep. ad Att. XII, 40, 1. Qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis. Itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret: volo enim eum divolgari; quod quo facilius fiat, imperabis tuis. — 41, 4. Hirtii epistulam si legeris, quae mihi quasi πρόπλασμα videtur eius vituperationis, quam Caesar scripsit de Catone, facies me, quid tibi visum sit, si tibi erit commodum, certiorem. — 44, 1. *extr.* Illius librum, quem ad me misit de Catone, propterea volo divolgari a tuis, ut ex istorum vituperatione sit illius maior laudatio. — 45, 3. *extr.* Tu vero pervolga Hirtium: id enim ipsum putaram, quod scribis, ut, cum ingenium amici nostri probaretur, ὑπόθεσις vituperandi Catonis irrideretur. — 47, 3. *in.* Hirtii librum, ut facis, divolga.

EPISTULAE.
AD M. TULLIUM CICERONEM.
[A. U. C. DCCVII.]

ib. XI, 14, 3. *in.* Quintus pergit, ut ad me et Pansa scripsit et Hirtius, isque item Africam petere cum ceteris dicitur.

[A. U. C. DCCVIIII.]

ib. XII, 34, 3. [35, 1.] *extr.* Hirtii epistulam tibi misi et recentem et benevole scriptam. — 37, 4. *in.* Hirtius ad me scripsit, Sex. Pompeium Corduba exisse et fugisse in Hispaniam citeriorem, Gnaeum fugisse nescio quo; neque enim curo. Nihil praeterea novi. Litteras Narbone dedit XIIII. Kal. Maias. — *XIII,* 21, 1. Ad Hirtium dederam epistulam sane grandem, quam scripseram proxime in Tusculano. Huic, quam tu mihi misisti, rescribam alias.

[A. U. C. DCCX.]

ib. XV, 5, 2. Ut tu de provincia Bruti et Cassii per senatus consultum, ita scribit et Balbus et Hirtius ..... quidem se acturum. Etenim iam in Tusculano est mihique, ut absim, vehementer auctor est: ille quidem periculi causa, quod sibi etiam fuisse dicit —. — 6, 2. 3. **Hirtius Ciceroni suo sal.** *Rure iam redierim, quaeris. An ego, cum omnes caleant, ignaviter aliquid faciam? Etiam ex urbe sum profectus: utilius enim statui abesse. Has tibi litteras exiens in Tusculanum scripsi. Noli autem me tam strenuum putare, ut ad Nonas recurram: nihil enim iam video opus esse nostra cura, quoniam praesidia sunt in tot annos provisa. Brutus et Cassius utinam, quam facile a te de me impetrare possunt, ita per te exorentur, ne quod calidius ineant consilium! Cedentes enim haec ais scripsisse. Quo? aut qua re? Retine, obsecro te, Cicero, illos et noli sinere haec omnia perire, quae funditus* **mediusfidius** *rapinis, incendiis, caedibus pervertuntur. Tantum, si quid timent, caveant; nihil praeterea moliantur. Non mediusfidius acerrimis consiliis plus quam etiam inertissimis, dum modo diligentibus, consequentur: haec enim, quae fluunt, per se diuturna non sunt; in contentione praesentis ad nocendum habent viris. Quid speres de illis, in Tusculanum ad me scribe.* — 8, 1. *in.* Post tuum discessum binas a Balbo: nihil novi; itemque ab Hirtio, qui se scribit vehementer offensum esse veteranis.

[A. U. C. DCCXI.]

Cic. Epist. XII, 5, 2. *s. fin.* Hirtius nihil nisi considerate, ut mihi crebris litteris significat, acturus videbatur. — *Or. Phil. XII,* 4, 9. An vos A. Hirtium, praeclarissimum consulem, C. Caesarem, deorum beneficio natum ad haec tempora, quorum epistulas spem victoriae declarantis in manu teneo, pacem velle censetis? Vincere illi expetunt pacisque dulcissimum et pulcherrimum nomen non pactione, sed victoria concupiverunt.

AD C. IULIUM CAESAREM.

[A. U. C. DCCVIII.]

Cic. Epist. VIIII, 6, 1. v. *p.* 156. *in.* — scripserunt ad eum [i. e. *Caesarem*] sui, ne id faceret; multos ei molestos fore ipsumque multis; Ostiae videri commodius eum exire posse. Id ego non intellegebam quid interesset; sed tamen Hirtius mihi dixit, et se ad eum et Balbum et Oppium scripsisse, ut ita faceret —.

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

[A. U. C. DCCVIIII.]

Cic. Ep. ad Att. XII, 44, 1. *in.* Et Hirtium aliquid ad te *συμπαθῶς* de me scripsisse facile patior — fecit enim humane —, et te eius epistulam ad me non misisse, multo facilius: tu enim etiam humanius. (*Reliqua* v. *p.* 159. *med.*)

AD M. ANTONIUM.

[A. U. C. DCCXI.]

Cic. Or. Phil. XIII, 7, 34. *med.* 36. *in.* (*Anton. Ep. ad Hirt. et Octavian.*) — negatis pacem posse fieri, nisi aut emisero Brutum aut frumento iuvero. — Concordiae factam esse mentionem scribitis in senatu et legatos esse consularis quinque.

AD SENATUM.

[Eod. a.]

ib. VIII, 2, 6. *med.* — nec illa hostilia verba nec bellica, quae paulo ante ex conlegae litteris Pansa recitavit: *Deieci praesidium, Claterna potitus sum; fugati*

equites, proelium commissum, occisi aliquot. — *XIIII,* 1, 1. — ex litteris, quae recitatae sunt, patres conscripti, sceleratissimorum hostium exercitum caesum fusumque cognovi —. (Cf. *Nonius p.* 312. *M.*) — 2, 6. — ad litteras veniam, quae sunt a consulibus et a propraetore missae —. — 8, 22. — ex litteris — C. Pansae A. Hirtii consulum, C. Caesaris pro praetore, de honore dis immortalibus habendo sententias dicimus —. — *ib.* 24. *extr.* — aut supplicatio re publica pulcherrime gesta postulantibus nostris imperatoribus deneganda est —, aut supplicatione decernenda hostis eos, de quibus decernitis, iudicetis necesse est. — 10, 28. *s. fin.* Hic — adulescens maximi animi [i. e. *Octavianus*], ut verissime scribit Hirtius, castra multarum legionum paucis cohortibus tutatus est secundumque proelium fecit.

INDEX NOMINUM ET RERUM

QUAE IN OMNIBUS COMMENTARIIS ET FRAGMENTIS LEGUNTUR

A.

B.

C.

D.

E.

F.

H.

I.

tiarumque litterarum parens atque, ut dictator Caesar hostis quondam tuus de te scripsit, omnium triumphorum laurea maior [e]. Quanto plus est ingeni Romani terminos in tantum promovisse quam imperi!

Plin. Epist. III, 12. Erunt officia antelucana, in quae incidere impune ne Catoni quidem licuit. Quem tamen C. Caesar ita reprehendit, ut laudet: describit enim, eos, quibus obvius fuerat, cum caput ebrii retexissent, erubuisse; deinde adicit: *Putares, non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos.*

Gell. Noct. Att. IIII, 16. C. Caesar in Anticatone *Unius,* inquit, *arrogantiae superbiaeque dominatuque.*

Priscian. Inst. VI, 36. 82. *VII,* 20. *extr. XIII,* 12 *p.* 694. 717. 740. 960. *P. I. p.* 243. 276. 305 566. *Kr. (Keil. II. p.* 227. *in.* 266. 305. *extr. III,* 8.) Caesar in Anticatone priore: *Uno enim excepto, quem alius modi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros.*

APOPHTHEGMATA sive DICTA COLLECTANEA.

Sueton. D. Iul. 56. *extr.* Feruntur et a puero et ab adulescentulo quaedam scripta, ut Laudes Herculis, tragoedia Oedipus, item Dicta collectanea; quos omnes libellos vetuit Augustus publicari —.

Cic. Epist. VIIII, 16, 4. — ipse Caesar habet peracre iudicium, et ut Servius, frater tuus, quem litteratissimum fuisse iudico, facile diceret: hic versus Plauti non est, hic est, — sic audio Caesarem, cum volumina iam confecerit *ἀποφθεγμάτων,* si quod afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, reicere solere; quod eo nunc magis facit, quod vivunt mecum fere cotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa, quae fortasse illis, cum dixi, nec illitterata nec insulsa esse videantur. Haec ad illum cum reliquis actis perferuntur: ita enim ipse mandavit. Sic fit, ut, si quid praeterea de me audiat, non audiendum putet.

M.

N.

O.

P.

[A. U. C. DCCVIIII.]

ib. XII, 34, 3. [35, 1.] *extr.* Hirtii epistulam tibi misi et recentem et benevole scriptam. — 37, 4. *in.* Hirtius ad me scripsit, Sex. Pompeium Corduba exisse et fugisse in Hispaniam citeriorem, Gnaeum fugisse nescio quo; neque enim curo. Nihil praeterea novi. Litteras Narbone dedit XIIII. Kal. Maias. — *XIII,* 21, 1. Ad Hirtium dederam epistulam sane grandem, quam scripseram proxime in Tusculano. Huic, quam tu mihi misisti, rescribam alias.

[A. U. C. DCCX.]

ib. XV, 5, 2. Ut tu de provincia Bruti et Cassii per senatus consultum, ita scribit et Balbus et Hirtius ..... quidem se acturum. Etenim iam in Tusculano est mihique, ut absim, vehementer auctor est: ille quidem periculi causa, quod sibi etiam fuisse dicit —. — 6, 2. 3. ***Hirtius Ciceroni suo sal.*** *Rure iam redierim, quaeris. An ego, cum omnes caleant, ignaviter aliquid faciam? Etiam ex urbe sum profectus: utilius enim statui abesse. Has tibi litteras exiens in Tusculanum scripsi. Noli autem me tam strenuum putare, ut ad Nonas recurram: nihil enim iam video opus esse nostra cura, quoniam praesidia sunt in tot annos provisa. Brutus et Cassius utinam, quam facile a te de me impetrare possunt, ita per te exorentur, ne quod calidius ineant consilium! Cedentes enim haec ais scripsisse. Quo? aut qua re? Retine, obsecro te, Cicero, illos et noli sinere haec omnia perire, quae funditus* ***medius*** *fidius rapinis, incendiis, caedibus pervertuntur. Tantum, si quid timent, caveant; nihil praeterea moliantur. Non mediusfidius acerrimis consiliis plus quam etiam inertissimis, dum modo diligentibus, consequentur: haec enim, quae fluunt, per se diuturna non sunt; in contentione praesentis ad nocendum habent viris. Quid speres de illis, in Tusculanum ad me scribe.* — 8, 1. *in.* Post tuum discessum binas a Balbo: nihil novi; itemque ab Hirtio, qui se scribit vehementer offensum esse veteranis.

Q.

R.

S.

T.

U.

V.

Z.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

p. 145. v. 12. ab extr. — 14, 1. [eadem epistula commemoratur his verbis:] Miseram ad te VIIII. K. exemplum epistulae Balbi ad me et Caesaris ad eum. (*Reliqua* v. *p. 146 in.*)

p. 194. b. v. 12. Casīnas, ātis fundus M. Terenti Varronis, situs in agro Casini oppidi Latii (Volscorum), coloniae Samnitium, non publicatur a Caesare, Fr. p. 148. extr.

p. 195. b. v. 12., Cassius (e.) post XXX. *add.* et vernaculae

p. 200. a. v. 6. (h.) Servius (—), frater patruelis L. Papiri Paeti, homo litteratissimus, versuum Plautinorum subtilis existimator, Fr. p. 136. v. 12.(—10.) ab extr.

p. 210. a. extr. Dolabella, v. Cornelius (d. e. f.) — Idem plur. num., = ib. (d. e.), Fr. p. 120. v. 3. ab extr.

p. 211. in. Domitius (a.) extr. —; praetor a. U. c. DCLXXXXVI. cum C. Memmio (quem vide) in senatu adversus Caesarem agit, Fr. p. 123. v. 9. ab extr. ·124, 1, qui III orationes in senatu contra eum et Memmium habet, ib. v. (2—5.) 6.

ib. extr. *post* 2 add. (Fr. p. 149. v. 13—8. ab extr.)

p. 212. a. v. 14. 17. 19. = (*non* sive), *scrib. contendit, committat, retinetur.*

p. 213. a. v. 10. *add.* Durus, v. Laberius.

p. 215. b. v. 18. Euctēmon, ŏnis Atheniensis, archon, astronomus saec. a. Chr. n. V., cum Metone novam aeram instituit. Cum eo consentit Caesar, Fr. p. 130. v. 20. p. 132. extr. p. 133. v. 2.

p. 216. b. v. 12. *post* legionis *add.* Caesaris.

p. 217. b. v. 25. *post* 14, 1. *add.* (Fr. p. 148. v. 10—15.)

p. 218. a. v. 9. 8. ab extr. *scrib.* — Idem sing. num. — Gallus, G. *cet.* ib. v. 5. ab extr. — b. v. 8. verba sic erant conformanda:

Gallĭcus,
a.) (*—ca*) ***aedificia***, ib. V, 12, 3;
b.) (*—cus*) ***ager***, ib. I, 31, 11;
c.) ***—ca arma***, ib. 22, 2;
d.) ***—cum bellum***, ib. V, 54, 4; idem plur. num. IIII, 20, 1. C. III, 2, 3. 59, 1;
e.) ***—ca consuetudo,*** G. IIII, 5, 2. V, 14, 1. C. I, 51, 1;
f.) —, ***insignia***, G. I, 22, 2;

Gallicus,
g.) —*ca*, *lingua*, ib. 47, 4;
h.) —*cus*, *mos*, ib. V, 43, 1. VII, 48, 3; idem plur. num. IIII, 3, 3;
i.) —*ci*, *muri*, ib. VII, 23, 1(—5);
k.) —*ca ostentatio*, ib. 53, 3;
l.) —*cae naves*, ib. III, 11, 5. 14, 7. C. III, 29, 3 (*pontones*);
m.) —*res*, G. VI, 7, 7. — Gallorum patria

p. 224.a. v. 20. 19. ab extr. Drappes et Lucterius — petunt, VIII, 30, 1, nec se *cet.*

ib. b. extr., v. p. 221.a., Treb. *cet.*

p. 237. extr. et 238. in. *del.* Flaccus, Niger.

p. 244.a. *post* Labienus *cet.* *add.*
— Inde adi.
Labieniānus pl. num., v. Galli equites et Germani s. f., Afr. 29, 1.

p. 248.b. post Longinus *add.* Longus, v. Considius.

p. 249.a. v. 4. ab extr. *add.* Lupus, v. Rutilius.

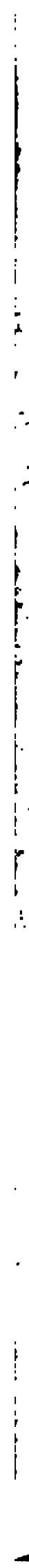
ib. Lusitani, —nus ponendi erant, prius quam Lusitania.

p. 254.a. *post* v. 9. *add.* Maximus, v. Fabius (c. d.)

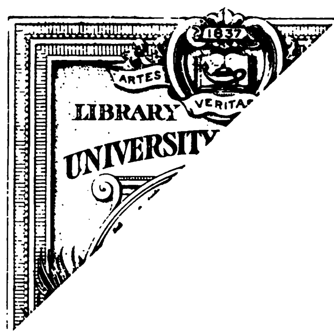
p. 257.b. v. 2. *post* 31 *add.*

p. 268.b. v. 4. (C.) Plinius Secundus maior, Novocomensis, homo doctissimus saec. p. Chr. n. I., qui scripsit cum multa alia tum libros Naturalis Historiae. Quaedam ex eius de Grammatica libris commemorantur Fr. p. 128. v. 5. 13. 17. 25.

ib. ante quam Pompeius (a.) ponendus erat Pompeius (d.) qui est p. 273.a.

1837
ARTES
VERITAS
LIBRARY
UNIVERSITY

